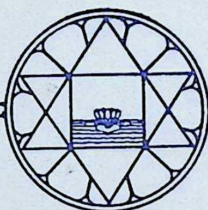

THE

KÂVYA-PRAKÂSH OF MAMMATA
ULLÂSA X.

WITH

THE CORRESPONDING PORTIONS

OF

THE KÂVYA-PRADÎPA OF GÔVINDA

AND

THE UDYÔTA OF NÂGÔJÎ-BHATTA

EDITED BY

DINKAR TRIMBAK CHANDORKAR B. A.
PROFESSOR OF SANSKRIT
FERGUSSON COLLEGE

WITH

Notes and Appendix.

POONA.

1896.

Price Rs. 2-0-0.

Printed and Published

AT

The "JAGADDHITECHCHU" Press

AND AT

The "ARYA-VIJAYA" Press

POONA.

PREFACE.

—:o:—

This edition of the Kâvyaprakâsha Ullâsa X. together with he corresponding portions of the Kâvyapradîpa and the Udyôta based exactly on the same plan on which the edition of the vyaprakâsha Ullâsa VII. was published last year.

In preparing the Notes also, the same object has been kept view, the same materials have been drawn upon, and to meet e special wants of University students, the same expedients ve been adopted.

The Appendix, however, contains a list alphabetically arrang-, of all such *Alankârâs* as have been admitted by other well-nown rhetoricians but are not recognised by Mammata. For a ll knowledge of these *Alankârâs*, their definitions with examples given by their respective authors have been supplied. xplanatory notes in Sanskrit on such definitions and examples require elucidation, kindly prepared for me by Mr. Vasudev hâstri, have been added. Lastly follows a brief criticism on each *lankâra* showing why that *Alankâra* can be included under some e of Mammatâ's *Alankârâs* or must be rejected as no *Alankâra* all. Nearly the whole of this work of criticism has been done Nâgôjîbhatta. In a few places, however, where he is silent, ecially in the case of the *Alankârâs* mentioned by the older toricians, I have ventured to offer my own individual views. w far those views are right, I leave to the experts in this nce to determine.

In the Introduction, I have made an attempt to classify y of the *Alankârâs* treated in this Ullâsa on the basis of a chological principle. I am conscious of the imperfect nature my classification. My object in attempting it, however, is ply to point out the way, and my hope is that others will follow d make the classification thorough and exhaustive.

D. T. C.

INTRODUCTION.

Alankârás have been defined[1] by Mammata in the eighth Ullâsa, as 'those which by beautifying a word and its sense generally serve to heighten a flavour, just as a necklace &c. by adorning the various limbs of the body serve to show a person to advatage.' In this book, he says[2] that an *Alankára* is 'strikingness' itself. Again he says[3] here that an extraordinary mode of statement constitutes the very life of an *Alankára*. From all this, it will appear that an *Alankára* corresponds to an English Figure of Speech which has been defined as 'A deviation from the plain and ordinary mode of speaking with a view to greater effect.'

Alankàràs have been divided by Mammata into three classes:- *Alankârâs* of word, *Alankâràs* of sense and *Alankârâs* of both. अनुप्रास, यमक &c. are *Alankârás* of word, उपमा, रूपक &c. are *Alankáràs* of sense, and पुनरुक्तवदाभास &c. are *Alankàràs* of both.

The English Figures of Speech have been classified on the basis of the three operations of the Intellect or Understanding that they have reference to. 'Now our intellectual powers,' says Bain, 'are reducible to three simple modes of working. The first is spoken of under the names, Discrimination, or Feeling of Difference, Contrast, Relativity. It means that the mind is affected by change, as in passing from rest to motion, from cold to heat, from light to dark; and that the greater and the more sudden the change, the stronger is the effect. The figure, denominated Antithesis or Contrast, derives its force from this fact. The second power is called Similarity or the Feeling of Agreement. This signifies that when like objects come under

1 उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ K. P.

2 वैचित्र्यं चालंकारः । Vide text p. 10

3 सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते Vide text p. 136

our notice, we are impressed by the circumstance, as when we see the resemblance of a child to its parent. The Figures named Simile, Metaphor, Allegory, are modes of increasing the force of style in this way. The third power of the intellect is Retentiveness or Acquisition. The ability to retain successive impressions without confusion, and to bring them up afterwards, distinguishes mind ; it is a power familiarly known by the name Memory. Now the chief way that retentiveness or memory works is this :— Impressions occurring together, become associated together, as sunrise with day-light ; and when we are made to think of one, we are reminded of the accompaniments. We cannot think of the sun's rising, without remembering day-light, and the other circumstances that go along with it. Hence, the mental association of things contiguously placed, is a prominent fact of the mind ; and one of its many consequences is that we often name a thing by some one of its adjuncts ; as 'the throne' for the sovereign, 'gold' for wealth. Such is the nature of the Metonymy.'

Many of the *Alankârâs* treated in this Ullàsa may also be classified under these three intellectual operations as follows :—

A. Figures founded on Similarity.

उपमा	उत्प्रेक्षा	निदर्शना
अनन्वय	रूपक	व्यतिरेक
उपमेयोपमा	अतिशयोक्ति I. & III.	सहोक्ति
प्रतीप	तुल्ययोगिता	समासोक्ति
भ्रान्तिमान्	दीपक I.	सामान्य
ससंदेह	प्रतिवस्तूपमा	मीलित
अपन्हुति	दृष्टांत	अप्रस्तुतप्रशंसा V.
		सम

B. Figures founded on Contrast.

विरोध	अन्योन्य	अतिशयोक्ति II. & IV.
विभावना	विशेष	विनोक्ति
विशेषोक्ति	व्याघात	परिसंख्या
असंगति	अधिक	उत्तर II.
विषम	अतद्गुण	

C. Figures founded on Contiguity.

सूक्ष्म, स्मरण, उत्तर I., अप्रस्तुतप्रशंसा I. II. III. & IV.

Miscellaneous.

कारणमाला, एकावली, मालादीपक, सार.
These according to P. are शृंखलान्यायमूल *Alankârâs.*

काव्यलिंग, अर्थान्तरन्यास, अनुमान.

These according to P. are तर्कन्यायमूल *Alankârâs.*

यथासंख्य	व्याजस्तुति	भाविक
पर्याय	पर्यायोक्त	प्रत्यनीक
परिवृत्ति	समुच्चय	उदात्त
दीपक II.	समाधि	तद्गुण
परिकर	स्वभावोक्ति	संसृष्टि
आक्षेप	श्लेष	संकर

A LIST OF ABBREVIATIONS USED IN THE BOOK.

Pr.—Prabhâ a commentary on the Kâvya-pradîpa by Vaidyanâtha Tatsat.
S. D.—Sâhitya-darpaṇa by Vis'vanâtha.
R. G.—Rasa-gangâdhara by Jagannâtha.
Viv.—Tâtparya-vivaraṇa by Maheshchandra.
K. P.—, Vâm.— } Kâvya-prakâsha, Mr. Vâmanâchâryâ's first edition.
San.—Sanketa by Mânikya-chandra.
Ku.—, Kuv.— } K valayânanda by Appayâ Dixit.
Chan.—Ud haraṇa-chandrikâ by Vaidyanâtha Tatsat.
Cha.—, Chakra.— } Vistârikâ by Chakravarti.
Sâr.—Sârabòdhinî by S'rivatsa-lânchhana.
S. T.—Bâla-chittânuranjanî by Sarasvatî-tîrtha.
Sud.—, Sudh.— } Sudhâ-sâgara by Bhîmasena.
D. V—Darpaṇa-vivriti, a commentary on the Sáhitya-darpaṇa.
Nid.—Nidarshana by Ânanda kavi.
Kam.—Kamalâkarî by Kamalâkara.
A.—A commentary on the Kuvalayânanda by Âshâdhara.
Ru.—Kâvyâlankâra by Rudrata.
Na.—A gloss on the Kâvyâlankâra by Namisâdhu.
Ch.—Chandrikâ on the Kuvalayânanda by Vaidyanâtha.
Vâ.—Vâmana-Sûtra-Vritti.
Dan.—Kâvyâdarsha by Dandin.
Vâg.—Vâg-bhatâlankâra.
S. K.—Sarasvatî-Kanthâbharaṇa.
A. S.—Alankâra-sarvaswa.
Rat.—Ratnâkara.
P.—Pratâpa-rudra.

काव्यप्रकाश-काव्यप्रदीप-स्थोदाहरणानुक्रमणी ।

प्रमाणत्वेनोद्धृतानामन्यग्रन्थस्थश्लोकानामनुक्रमणी ।

उद्योतस्थश्लोकानुक्रमणी ।

* एतच्चिह्नितश्लोकाः केवलप्रदीपस्थाः ।

अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोल्लासः ।

अर्थालंकारानाह,

अथ काव्यप्रदीपे दशमोल्लासः—अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।
उत्प्रेक्षा चससंदेहो रूपकापह्नुती तथा ॥
श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥
प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा ।
तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावलीस्मृती ॥
भ्रान्तिमांस्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।
तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ॥

अथोद्योते दशमोल्लासः—अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यु-

साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव, (न कार्यकारणादिकयोः) साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा । भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥

संसृष्टिसंकरौ चैवमेकषष्टिरुदीरिताः ॥

तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानमुपमां प्रथमं लक्षयति—**साधर्म्यमिति** ।

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण संबन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकः, न तु व्यावर्तकः । नन्वेवं ' भेदे ' इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव लाभसंभवा-

---

नाधिक्यव्यवच्छित्तये तानादौ गणयति । **ते चेति** । **तेष्वनेकेति** । उपमेयोपमानन्वयप्रतीपस्मरणरूपकससंदेहभ्रांतिमदपन्हवोत्प्रेक्षातिशयोक्तितुल्ययोगितादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टांतनिदर्शनाव्यतिरेकसहोक्तिसमासोक्त्याद्यनेकेत्यर्थः। **सौकुमार्येति** । इतरालंकारापेक्षया अस्याः स्फुटतया विभावाद्युत्कर्षकत्वादिति भावः। **साधर्म्यमिति** । उपमानोपमेययोर्भेदे सति वाक्यार्थोपस्कारकं चमत्कारि साधारणधर्मवत्त्वमित्यर्थः। चमत्कारीत्यनेन 'गौरिव गवयः' इत्यादेर्व्यावृत्तिः। वाक्यार्थोपस्कारकमिति अलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम्। **अतिप्रसंग इति**। कार्यकारणयोरातिप्रसंग इति भावः । **समानेनेति** । एकत्वबुद्धिविषयेणेत्यर्थः । **संबंध इति** । समानो धर्मो ययोस्तौ सधर्माणौ तयोर्भावः साधर्म्यमिति समासोत्तरवर्तिभावप्रत्ययस्य संबंधबोधकत्वादितिभावः । प्रकृष्टत्वेन संभाव्यमानत्वमुपमानत्वं, निकृष्टत्वेन तत्त्वमुपमेयत्वमिति केचित् । सादृश्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे चोपमानोपमेयत्वे इति बहवः। **न तु व्यावर्तक इति**। कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यस्यैवाभावादिति भावः । न च कारणगुणानुसारी कार्ये गुण इति व्यवहारात्तयोरपि साधर्म्यमस्त्येवेति वाच्यम्। कविप्रतिभाकल्पितांशाभावेन तस्याऽनलंकारत्वमित्याभिमानात् । **आक्षेपादिति** । एकधर्मवत्त्वमिति व्यवहारस्य भेद

---

१ च. छ. समानधर्मेण । २ (ख) आदौ तान्

पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमा–प्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

त् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्, न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्यानन्वयालंकारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । ' अलंकारत्वे सति ' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात् ।

एनां विभजते—**पूर्णेति ।**

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता ।

एव संभवादिति भावः । **न ह्यभेदे इति ।** तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थत्वादिति भावः । **आरोपितेति ।** अत एव ' त्वयि कोपोयमाभाति सुधांशाविव पावकः ' इत्यादावुपमानिर्वाहः । तत्र हि उपमानस्यात्यंताऽसंभावितत्वेन सादृश्यस्य लोकसिद्धत्वाभावेऽपि कविना खंडशः पदार्थोपस्थितिमता स्वेच्छया संभावितत्वेनाकारेण चंद्राधिकरणकमनलं प्रकल्प्य तेन सह साम्यस्यापि कल्पनात् । कल्पितस्यापि भावनोपनीतकांतेव चमत्कारित्वमविरुद्धमिति भावः।**आरोपितसाधर्म्येति ।** तत्र ह्याहार्यारोपितभेदेनापाततः सादृश्यप्रतीतिः, पर्यंते तु तस्य बाधप्रतिसंधानेन द्वितीयसदृशव्यवच्छेदः फलतीति भावः । ननु तत्तदुत्कर्षविशेषाणां वैचित्र्यं क्वोपयुज्यत इति चेत्, मुखादिनिष्ठानां तेषां वैचित्र्यं उद्दीपनविभावतया विचित्रविचित्रास्वादे इति गृहाण । ' उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेताम् । तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ' इत्यादौ नोपमा । यदि तथाभूतौ स्यातां तदोपमीयेत न चैवमित्युपमानिष्पत्त्यभावात् । किं-तु यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्तिरेवेति न दोषः।'भद्रात्मनः' इत्यादौ व्यंग्योपमाया वाच्यापेक्षया प्राधान्येऽपि व्यंग्यभावाद्युपस्कारकत्वेनालंकारत्वस्येष्टत्वेन दोषाभावात् न अव्यंग्यत्वं अप्रधानत्वं वा विशेषणं देयमित्याहुः । **साधर्म्यमात्रस्येति ।** घट इव पटो द्रव्यं, घट इव पटो जातिमानित्यादेरित्यर्थः । **यत्रोपमानोपमेयेति ।** सादृश्यप्रतियोगि-

---

१ (ख) कविना स्वेच्छया.

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते; तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् संबन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा। तथैव, "तत्र तस्येव"–(पा० सू० ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । 'तेन तुल्यं मुखम्'–इत्यादावुपमेये एव, 'तत्तुल्यमस्य'–इत्यादौ चोपमाने एव, 'इदं च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (पा० सू० ५।१।११५) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ ।

तयोः पूर्णां विभजते—**साग्रिमेति ।**

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः। वाक्यं विग्रहः। तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा। यत्र तु तेषु कयोरपि समासः सा समासगा । तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्याः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्–' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात् । न च वाच्यं यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्त्यैव बो-

---

त्वानुयोगित्वे चोपमानत्वोपमेयत्वे इति बोध्यम् । **श्रौतत्वं चोपमानेति** । एवं च सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसंबंधस्येवादिशक्यस्योभयवृत्तितया शाब्दबोधविषयत्वे श्रौतत्वमित्यर्थः । **अर्थापत्तीति** । तुल्यादीनां सादृश्यवति शक्तेः सादृश्यस्य साधारणधर्मसंबंधं विनाऽनुपपत्या तत्प्रतीतिरिति भावः । **उभयत्र सादृश्येति** । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मेत्यर्थः। **उभयत्र शक्त्यैवेति** । इवार्थे

---

१ छ. ज. ति तत्र सा° । २ (ख) श्रौतीत्व

ध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अयमेव विशेष इति। यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते। अत उपमाने तत्संबन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये। अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेत्, न। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वात्। न चादृष्टचरत्वम्। षष्ठ्यां तथा दर्शनात्। षष्ठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनाविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति।

सादृश्ये नियमेन उपमानोपमेययोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यामन्वयादिति भावः। **यदनंतरम्**। यद्बोधकशब्दानंतरम्। **[1]उपमानता**। सादृश्यप्रतियोगित्वम्। **उपमानविशेषणानीति**। उपमानविशेषणोपमानत्वद्योतकानीत्यर्थः। उपमानं विशिंषंति उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयंतीत्यर्थात्। न च तस्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसंबंधेनोपमेये ऽन्वयेनोपमेयेऽपि तल्लाभः। नामार्थयोर्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। एवं च शक्त्योभयत्र साधारणधर्मसंबंधाप्रतीत्या नायं श्रौत्यार्थीविभाग उचित इति भावः। **शब्दशक्तीति**। स्वसदृशे उपमानवाचकपदलक्षणायां इवस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशयः। यथा-तथा-शब्दयोगे तु पश्चाज्जायमानसादृश्यविषयकबोधमादायेदं बोध्यम्। यद्धर्मवांश्चंद्रस्तद्धर्मवन्मुखमित्येव तत्र बोधात्। अन्यविशेषणत्वेऽपीत्यस्यान्यसंबंधद्योतकत्वेऽपीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतमाह। **षष्ठ्यामिति**। तदेवोपपादयति। **षष्ठी हीति**। यदनंतरमित्यनेनोपसर्जनसंबंधित्वं बोधयति। उपसर्जनत्वं स्वार्थसंबंधे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम्। **उपसर्जनविशेषणत्वेऽपि**। उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वेऽपि। यद्वा यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबंधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः। चैत्रस्य धनमित्यादौ स्वानिचैत्रीयं धनमिति बोधात्। तथा प्रकारीभूतनिपातार्थसंबंधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चंद्रइव मुखमित्यादौ सदृशचंद्रीयं मुखमिति धीरिति प्राचीनमतेनायं ग्रंथः। श्रौतीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्यैवेन बोधनादिति बोध्यम्। परं त्वत्र पक्षे षष्ठ्या एव विशिष्यदृष्टांतत्वेनोपादाने बीजं चिंत्यम्। नन्वेवं तुल्यादिपदैरपि चंद्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयार्थान्वयद्वारा श्रुत्यैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात्

---

१ उपमानता सादृश्यप्रतियोगित्वमिति (ख) पुस्तके नोपलभ्यते

तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादावुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा

श्रौती स्यादित्यत आह । **तस्मादिति । प्रतीत्यनुपपत्त्येति ।** अयं भावः । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसंबंधो ह्युपमा । सादृश्यं चातिरिक्तः पदार्थः । धर्मविशेषश्च क्वचिदुपात्तः क्वचिदाक्षिप्त इत्यन्यत् । यथादयश्च तत्प्रयोजकधर्मविशेषसंबंध एव शक्ताः । न तुल्यादयः । ते हि सदृशमात्रवाचका इति । **उपमेय इति ।** समानविभक्त्यंतपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः । **उपमाने इति ।** तत्त्वादेवेति भावः । एवं च सादृश्यादिपदयोगेऽप्यार्थ्येव । अपरे तु 'तत्तत्साधारणधर्मसंबंध उपमा । उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मवत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वमित्युपमानानीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपमानविशेषणानि ते इति । उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यर्थः । एवमुपमानत्वमपीवाद्यर्थः । यदोपमानविशेषणोपमानत्वद्योतकास्ते इत्यर्थः । उपमाने तत्संबंधमिति । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्त्वात्तत्र तत्संबंधबोधोस्त्वित्यर्थः । षष्ठी हीति । सा हि राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसंबंधबोधिका, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च विशेषणस्येतरविशेषणत्वार्थं संबंधस्याकांक्षणात्तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि पश्चात्प्रधाने पुरुषे संबंधस्य द्विष्ठतास्वभावत्वात् संबंधघटकं स्वत्वं बोधयति। तदाह यदनंतरमुपात्तेति । राज्ञ इत्यतश्च राजस्वामिकमिति बोधः । पुरुषपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवमिवादिभिः स्वसमभिव्याहृतचंद्रादावुपमानत्वं तन्निर्वाहक आल्हादकत्वादिसाधारणधर्मसंबंधश्च बोध्यते । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वप्रतीतिस्तद्धर्मवत्परिच्छेद्यप्रतीतिं विना ऽनुपपन्नेति तमपि बोधयतीति भावः । एवं च चन्द्र इवेत्यत आल्हादकोपमानभूतचंद्राभिन्नमाल्हादक मुपमेयं मुखमिति बोधः । अत एवेवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंबंधश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चंद्र इव मुखमाल्हादकमित्यादौ । क्वचिद्विशेष्यतया यथा चंद्र इव मुखमाल्हादयतीत्यादौ । अत्र हि उपमानचंद्रकर्तृकाल्हादाभिन्नउपमेयमुखकर्तृकाल्हाद इति बोधः । अतोत्रापि तयोः समान-

रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । 'पद्मेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेये, 'पद्मं तुल्यं मुखस्य' इत्यादावुपमाने, 'मुखं पद्मं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

केचित्तु—'उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषः' इति व्याचक्रुस्तदयुक्तम् । 'साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी' इति प्रकाशविरोधात् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः । अत एव 'यथादिना सादृश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते षष्ठीवत्, तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः संभावितः । न च यथादिभिः

विभक्तिकतैव । ये त्वत्र चंद्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आल्हाद इति बोधं वदंति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिंत्यम् । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति । तन्न। व्याकरणे तादृशवचनानुपलंभात् । एवं गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । वनगज इव शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादावुपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकं समरकर्मकं गमनमिति बोधः। साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयिकाऽत्र धीः । व्याघ्र इव यः पुरुषः स गच्छतीत्यादावुपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यिकाऽत्र धीः । अत एव भेदाभेदप्रधानोपमेति प्रांचः । यद्यपि चंद्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्मवत्त्वेनाभेदान्वययोग्यता बोध्येत्यधिकं मंजूषायां द्रष्टव्यम् । **धर्मविशेषसंबंधएवेति** । अस्य शक्त्या स्वसामर्थ्येन बोधनं तदन्वयतात्पर्यग्राहकतया बोध्यम् । तत्कृतोपमानत्वस्य तु द्योतका इति बोध्यम् । **तुल्यादिशब्दास्त्विवति** । ते च सदृशवाचकाः । सादृश्यं च साधारणधर्मप्रयोज्यो धर्मविशेष इत्याहुः । न चेदृशश्रौत्यार्थीविवेको विफलः । आर्थ्यामुपमानोपमेयनिर्णयविलंबेनास्वादविलंबः, तदभावः श्रौत्यामिति तत्साफल्यादिति बोध्यम् । **संबंधस्येति** । स संबंध एवेवार्थः। **अनुपादेयमिति** । धर्मबोधेऽपि यावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति सादृश्यस्यैव विधेयत्वादित्यपि बोध्यम् । **न च यथादिभिरिति** । असादृश्ये

" इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च " इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ १ ॥
चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥ २ ॥

सममसौ दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न । 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवशब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः संभवात् । विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—**स्वप्नेऽपीति** ।

अत्र विजयश्रीरुपमेया । स्वाधीनपतिका उपमानम् । न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । न चैतेषां कयोरपि समास इति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्थी यथा—**चकितेति**

एव यथाशब्देन समासविधानादिति भावः । **इवेन नित्यसमास इति** । व्याकरणे वैकल्पिकत्वांगीकाराद्वार्तिके तथाऽपाठाच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः। **स्वप्नेऽपीति** । वैरिभिः स्वप्नेऽपि तव विजयानुभवादित्यर्थः । प्रभावात्तपोविशेषात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तमित्यर्थः। ('प्रभावस्य प्रभवं उत्पत्तिहेतुं त्वामित्यन्वयः' इति चन्द्रिका।) समरेषु न तु समरे । अत्र यत्तत्पदप्रकृतिकप्रकारवाचिथाल्प्रत्ययांतयथाशब्दादियोगे यत्द्धर्मवती स्वाधीनपतिका तद्धर्मवती विजयश्रीरिति उभयविशेष्यको बोधः। पश्चात् यत्तद्भ्यां धर्मस्यैक्यबोधात्सादृश्यं फलति । राज्ञः कांतस्य च बिंबप्रतिबिंबभावः। तदालिंगितस्वप्नाधिकरणकत्यागाभावो ऽनुगामी साधारणो धर्म इति बोध्यम् । **चकितेति** । (सखीं प्रति नायिकासौभाग्यं कयाचिन्निवेद्यते।) भीतहरिणवच्चंचलनेत्रा या इत्यर्थः। क्रुधि कोपे । तत्रापि कांतमित्याह । तरुणेति । तरुणारुणवत्तारा पुष्टा हारिणी मनोहरा कांतिर्यस्य तदिति आननविशेषणम् । संमदं हर्षम्। (पुष्पिताग्रा छंदः ।) सरसिजमाननं च सममित्यत्र प्रथमं सादृश्यवदभिन्नमिदं द्वयमिति बोधे पश्चान्मनसा व्यंजनया वा परस्परनिरूपितसाधारणधर्मप्रतीतिरिति ध्येयम् । अ-

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
दिव्यैःप्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥ ३ ॥
अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥ ४ ॥
गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ५ ॥

इयं समशब्दप्रयोगादार्थी । समासे श्रौती यथा—**अत्यायतैरिति।** अत्रेवेन समासः । समासे आर्थी यथा—**अवितथेति ।**

अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयोः समासः । तद्धिते श्रौत्यार्थी च यथा—**गाम्भीर्येति ।**

अत्र गङ्गाभुजंगवदिति श्रौती । 'तत्र तस्येव' इत्यनेन इवार्थे वतेर्विधानात् । निदाघाम्बररत्नवदित्यार्थी । 'तेन तुल्यम्–' इत्यर्थे वतेः प्रयोगात्।

रुणसदृशकांतिमत्त्वं साधारणो धर्मः । **अत्यायतैरिति** । आयतिः (आयतं) उदर्कशुद्धिर्दीर्घता च । उद्धतानां गर्ववतां दानवानां च । दिव्यैरुत्कृष्टैः स्वर्गीयैश्च । प्रभाभिः । प्रकृष्टशोभावद्भिः । भातेः कर्तरि क्विप् । अनपायमयैः अपायाभावप्रचुरैः । उपायैः सामभेददानविग्रहैः । अदः एतत् भुवनम् लक्ष्मीः कमला संपच्च । (वसंततिलका छन्दः ।) [3]भुजैरिवोपायैरित्यत्र भुजसादृश्यप्रयोजकात्यायतत्वादिधर्मवद्भिरित्यादिरेव बोधः । गजो वनं गच्छतीव शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादौ क्रियासमभिव्याहृतेवादेरुत्प्रेक्षाद्योतकत्वमेवेति न तत्रोपमालंकारः । स्पष्टं चेदं सन्विधायके भाष्ये । **अवितथेति** । अन्यर्थवांछितविषयसंबंधिमार्गसंपादनेषु प्रकृष्टगुणानां गरिम्णा गीता श्रीर्यस्य । (गीतिश्छन्दः ।) **द्योतकयोरिति** । द्योतकपदं बोधकपरम् । **गांभीर्येति** । गांभीर्यं दुर्ज्ञेयांतःकरणत्वं अतलस्पर्शित्वं च । भुजंग उपपतिः समुद्रः । शंतनोरेव पतित्वात् । दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्यः । अंबररत्नं सूर्यः । अत्र

---

१ प्र. विनय° । २ प्र. °कश्च ।

३ भुजैरित्यारभ्य बोध इत्यंतः पाठः (ख) पुस्तके नोपलभ्यते ।

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः, तथा, जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालंकारः, तथाऽपि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः, न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव । रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलंकारा उदाहृताः । तद्रहितत्वेन

ननु चित्रभेदा अलंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते इति पूर्वमवादीः, इदानीं 'स्वप्नेऽपि' इत्युदाहरसि, न तच्चित्रं भवितुमर्हति। अत्र हि स्वाधीनभर्तृका कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूस्तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादि वस्तुरूपं व्यङ्ग्यं विना नोक्तेर्वैचित्र्यम्। वैचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवश्यापेक्षणीयम्। अतस्तस्य प्राधान्ये ध्वनित्वम् । अप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । तस्मात्पूर्वापर-

---

बोध उक्तदिशोह्यः । उत्तरत्र निदाघांबररत्नतुल्याभिन्नो दुरालोक इति बोधः । तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पश्चान्मनसा व्यंजनया वा बुध्यते। स चेत्थम् । उपमानदुरालोकनिदाघांबररत्नाभिन्नो दुरालोको राजेत्येवमिति बहवः । अत एवार्थीत्वम् । नामार्थयोरभेदान्वयस्यैतद्विग्रहवाक्ये क्लृप्तनिर्वाहाय अस्य वतेरपि धर्मिवाचकतैवोचिता । अनुशासनस्य तथैव शक्तिग्राहकत्वाच्च क्रिययोस्तुल्यत्व एव तेन तुल्यमिति वतिः साधुः । अत एव ब्राह्मणवदधीत इत्यत्र ब्राह्मणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणेति भाष्यकृतः । एवं च चंद्रवन्मुखमित्यादौ भवतिक्रियामध्याहृत्य चंद्रभवनसदृशं मुखभवनमित्येव वाच्योर्थः । चंद्रमुखयोः सादृश्यं तु व्यंजनयैवेति बोध्यम् । गंगाभुजंगवदित्यत्र गंगाभुजंगपदस्य तत्संबंधिगांभीर्यगरिमलक्षकत्वेन गंगाभुजंगसंबंधिगांभीर्यसदृशमेतत्संबंधिगांभीर्यमितिबोधः । तदनंतरं गांभीर्ययोः सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेनाभिन्नधर्ममूला पश्चात् गंगाभुजंगराज्ञोरुपमाप्रतीतिः । गंगाभुजंगस्येवास्य गांभीर्यगरिमेत्यादिवाक्येषष्ठ्युपपत्तये गांभीर्यगरिमेत्यस्यावृत्त्या गंगाभुजंगेप्यन्वयेन तादृशबोधस्यैवानुभवेन वृत्तावपि तथैवौचित्यात् । एवमरविंदतुल्यो भातीत्यस्यारविंदतुल्यकर्तृकं भानमिति वाच्योर्थः। भानमेव च साधारणो धर्मः। एवं चोपमाविधेयिका धीः। यदा तु धर्मांतरेण तुल्यत्वं तदोपमाया उद्देश्यतावच्छेदकत्वमिति दिक् ।

---

१ (ख) व बुध्यत इति

तु उदाहियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधान मिति न चोदनीयम् ।

तद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

विरुद्धाभिधानमिति चेत्, मैवं वादीः । न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शादेवात्र चारुता-
प्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव । चारुत्वहेतुश्चालंकारः । अव-
र्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तक-
तेति न कश्चिद्दोषः । नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाच्चित्रतानुपपत्तिः ।
किं चानुप्रासाद्यलंकारान्तरसद्भावात्संकरालंकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न
तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलंकारान्तरं चैतेष्व-
व्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालंकारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालंकार-
मात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम् । अत्र 'चन्द्रधवलः पटः' इत्यादिको र-
सालंकाराभ्यामसंभिन्न एव विषयः किमिति नोदाहियत इति चेत्, तद्रहितत्वे-
नोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात् । तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात् ।
अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा । उपमा-
नस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपात् । उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् ।
द्विलोपेऽपि त्रिधा । धर्मवाद्योर्धर्मोपमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपात् । अन्यस्य द्वि-
कस्य लोपासंभवात् । त्रिलोपे त्वियमेका । उपमेयं विनान्येषामैकैकमात्रसत्त्वे
उपमाया असंभवादिति दर्शयन्नेव यथासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभाग-
माह—**तद्धदिति ।**

न खलु व्यंग्येति । सत्यपि व्यंग्ये समुत्कटयालंकारकृतचारुतया प्रथम-
तश्चित्ताकर्षणादिति भावः । विद्यमानव्यंग्यस्य ध्वन्यादिप्रयोजकता नेत्याह
अवर्जनीयेति । अस्फुटतरतयेति । अत्रालंकारवैचित्र्यप्रतीतिव्यवहितप्र-
तीतिकतयाऽस्फुटतरत्वम् । यत्र वाच्यप्रतीत्यव्यवधानेन व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र
तदुभयमिति भावः । अस्फुटतरातिरिक्तव्यंग्यराहित्येनाव्यंग्यत्वमत्रेति रहस्य-
म् । **नन्वेवमिति** । राजविषयरतिभावस्य भकारानुप्रासस्य च स्वप्नेपीति पद्ये
सत्त्वादित्याशयः । **तस्या अप्यनुपमात्वादिति** । उपमालंकारत्वाभावादित्यर्थः ।
वाचकवाच्योपस्कारद्वारा रसाद्युपकारकस्यैवालंकारत्वादिति भावः । नीरसेऽपि
स्ववैचित्र्येणापाततश्चमत्कारमात्रं नत्वलंकारत्वमिति तात्पर्यम् । **एकस्य लो-
प इति** । लोपोत्रानुपादानम् । ननु चंद्रत्वमुखत्वादिधर्मप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्यत

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव । तेन पञ्च । उदाहरणम्,

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ६ ॥
आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ७ ॥
करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥

धर्मस्य साधारणस्य । तद्वत्समासे वाक्ये तद्धिते च श्रौती आर्थी चेत्यर्थः। तत्र विशेषमाह—'न श्रौती तद्धित–' इति। इवार्थ एव हि तद्धिते सा श्रौती भवेत् । इवार्थश्च वतिरेव । स च 'तत्र तस्येव' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्धिते न भवत्येव । आर्थी तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते न संभवति 'तेन तुल्यम्–' इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपे तदसंभवात् । तथापि कल्पप्-देश्य-देशीयर्-बहुच्-रूपे संभवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—**धन्यस्येति** ।

अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधर्म्यं, तच्च नोपात्तम् । आक्षेपात्तु लब्धस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्बोधं विनाऽपर्याप्तेन श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे श्रौतीयम् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । वाक्ये आर्थी यथा—**आकृष्टेति** ।

आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दण्डायुधत्वेन प्रसिद्धेः । अन्त्यत्रयं यथा—**करवाल इवेति** ।

आह । **साधारणस्येति** । **नित्यं धर्मेति** । इवस्य साधारणधर्मसंबंधे[1] शक्तेस्तदुपादानं विना तदर्थबोधाभावात् । किंच षष्ठीसप्तम्यंतात्तद्विधानेन षष्ठ्याद्यर्थस्य धर्मोपादानं विनाऽन्वयासंभवादिति भावः। **धर्मलोपे तदसंभवादिति** । इदमपि व्यंग्योपमामादायैव ? । **धन्यस्येति** । अनन्यसामान्यस्येति (न विद्यते अन्यत् सामान्यं सादृश्यं यस्य इति) बहुव्रीहिः । चेत इति संबोधनम् । **आकृष्टेति** । (करवालः खड्गः ।) संपराये युद्धे । प्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया । कृतांतो यमः । क्रूरत्वमत्र साधारणो धर्मः । **करवाल इवेति** । (तत् तदा ।

---

१ (ख) ध बोधकत्वेन

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

**सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।
दीसइ अहवणिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥ ९ ॥**

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा ॥

अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्थी । विषकल्पमिति तद्धितगा आर्थी । **उपमानेति ।**

अत्र तद्धितगा न संभवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पबादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात् । न वा श्रौती । इवादीनामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यसमासयोरेव । तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा— **सअलेति ।**

अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव 'कव्वस्स' इत्यत्र 'कव्वसमम्,' 'सरिसं' इत्यत्र 'णूणं' इतिपाठे समासगोदाहरणम् ।

यदि वेत्सि तर्हि जीवसीत्यन्वयः। अथ वा यदि जीवसि तर्हि वेत्सिइत्यन्वयः। तत्समीपावस्थानेतवजीवनमेव दुर्लभमिति भावः ।) अत्र घातकत्वमाधुर्यनाशकत्वानि क्रमेण साधारणा धर्माः। उपमाशब्दस्य सदृशमात्रवाचकत्वेपि साधारणधर्मसंबंधे नित्यसाकांक्षत्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्वार्थीत्वम् । **विषकल्पमिति ।** ईषदसमाप्तौ विधीयमानस्य कल्पपः सादृश्ये पर्यवसानादिति भावः । **उपमानमात्रान्विततयेति ।** उपमानानंतर्यनियमेनेत्यर्थः । **स अलेति ।** सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य। दृश्यते ऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण। अपिरत्र गम्यः । करणं चक्षुरादि । परविश्रामो विषयांतरवैमुख्यम् । तज्जन्यशोभादात्रित्यर्थः । (आर्या मुखविपुला ।) **अत्र विशेषत इति ।** अत्रास्मद्दर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतयोत्कृष्टगुणं अस्मदगोचरं किंचिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तोपमैवेयम् । एतेनासमालंकारोयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । अत एवोपमानानुपादानइत्युक्तम् नत्वसत्व इति । वस्त्वंतरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्यवहारः । एतेनाऽनन्वयोऽत्रेत्यप्यपास्तम् । अनन्वये उपमानासत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । **चिंत्यमेतदिति ।** तद्बीजं तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चंद्रस्य सदृशं मुखमित्यादौ चंद्रस्यै-

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम्,—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥ १० ॥

तथा

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥११॥

द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न संभवति । 'मुखं चन्द्रो रमणीयम्' एतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्धितगा । वतेः कल्पबादीनां च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते—**वादेरिति ।**

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि त्वेकैव । कर्तुरेव तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—**तत इति ।**

अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः । द्वितीया यथा—**असितेति ।**

वोपमानतावगमात् । एवं चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उद्धारस्तु काव्यस्य सममित्यस्य काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्यवर्णनीयतयोत्कर्षायोपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । **तद्विधानादिति ।** एवं च सादृश्यबोधकवादिलोपे षड्विधेत्यर्थः । **तत इति ।** (महाभारते द्रोणपर्वणि रात्रियुद्धे १८४ अध्याये चन्द्रोदयवर्णनम् ।) कुमुदनाथत्वं तद्विकासित्वात् । गंड इव पांडुरिति उपमानानीति समासः । नेत्रानंदेन तज्जनकेन । माहेंद्री प्राची । **असितेति ।** असितभुजगस्तीक्ष्णविषः सर्पजातिभेदः । तद्वद्भीषणस्तीक्ष्णधारत्वादसि-

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-
वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥
मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥ १३ ॥

अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि समासः । क्यच्क्यङोर्भेदत्रयं यथा—**पौरमिति** ।

अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' इति कर्मणः क्यच् । समरान्तरेऽन्तःपुरीयतीत्यत्र तु 'अधिकरणाच्च' इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यनेन कर्तुः क्यङ् । णमुलि भेदद्वयं यथा—**मृधे इति** ।

अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल् । निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात् । पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रे चकारात् ।

रेव पत्रं यस्य सः । रुहरुहिका रभसोत्कंठा तदाहितश्चित्र आश्चर्यभूतस्तूर्णस्त्वरितश्चारो गमनं यस्य सः ।उद्धतकपोलशोभः।(पुष्पिताग्राछंदः।)यत्तु पूर्वोदाहरणे उपमानानीति समासात् श्रौती, अत्र त्वसितभुजगवद्भीषण इति मध्यमपदलोपिसमासादार्थीति भेदमाहुः । तन्न । विनिगमनाविरहात्। **पौरं सुतीयति इति** । पौरं नागरजनं सुतमिवाचरतीत्यर्थे उपमानादाचार इति क्यच् । उपमानवाचकात्कर्मण आचारेऽर्थेक्यजिति सूत्रार्थः । उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः । अत्राचारः स्नेहपालनादिरूपः । एवं चोपमानभूतसुतकर्मकाचाराभिन्नः पौरकर्मकाचार इति बोधः । एदमंतःपुर इवाचरतीत्यर्थकांतःपुरीयतीत्यत्रापि बोध ऊह्यः । अत्राचारः स्वच्छंदगमनादिः । विचित्रेति । विचित्रचरित्रैर्वित्त इत्यर्थः । तेन वित्तश्चुंचुप्चणपाविविति चुंचुप्रत्ययः । नारीवाचरति नारीयते । कर्तुः क्यङ् । आचारोऽत्र विनयादिः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र सादृश्यसदृशैतन्मात्रबोधकाभावात् वाचकलुप्ता बोध्या । यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्यलक्षत्वेपि सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलुप्तेति । तन्न । चंद्रप्रतिपक्षमाननमित्यादावपि वाचकलुप्तापत्तेः। **मृधे इति** । रणे इत्यर्थः । (परे । शत्रवः । निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति । ग्रीष्मसम्बन्धिसूर्यमिव पश्यन्तीत्यर्थः । पार्थसंचारं संचरति । पार्थ

एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम्,—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥१४॥
परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते

अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यगा न संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि कल्पबादित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—**एतदिति** ।

एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोधर्मवाद्योर्लोपे । क्विब्गा यथा—**सवितेति** ।

यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङत्र नोपात्तः । तस्यालुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—**परिपन्थीति** ।

अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा । **धर्मेति** ।

इव संचरतीत्यर्थः ।) णमुल्प्रकृतिः साधुत्वमात्रार्था । णमुलर्थो भावः । अव्ययकृतां भावे एव विधानात् । तस्मात् कर्मणोरेव कर्त्रोरिव चोपमानोपमेयभाव इति लुप्तोपमैवेयं इति । **सवितेति** । सुखिते मनसि सूर्यश्चंद्रसदृशः । आल्हादकत्वात् । दुःखिते चंद्रः सूर्यसदृशः । दुःखदत्वात् । एवमुत्तरत्र । (विधवति । विधुरिवाचरति । सवितरति । सवितेवाचरति । दिनन्ति । दिनानीवाचरन्ति । यामिनयन्ति । यामिन्य इवाचरन्ति । आर्या छन्दः ।) **क्विप एवेति** । यद्यपि क्विप्प्रकृतेः कर्तृभूतस्यसादृश्यप्रयोजकाचारलक्षणेति कथं धर्मलोपः । तथापि तन्मात्रबोधकाभावाल्लोपव्यवहारः । **परिपंथीति** । शत्रुमनोराज्यैरपीत्यर्थः । साक्षात्दुराक्रम एवेति किं वक्तव्यमिति भावः । संपरायो युद्धम् । **राजाकुंजर इवेति** । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । दुराधर्षत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् न न्यूनपदत्वम् । औपम्यं समासगम्यम् । अत्र रूपकं

ढुण्ढुण्णंन्त मरीहसि कण्टअकलिआइँ केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिसि ॥ १६ ॥

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः सेसहस्रायुधीयति ॥ १७ ॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

तद्धिते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमानाप्रयोगे इवादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा—**ढुंढुल्लन्त इति** ।

कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेण समं' इति पाठे इयमेव वाक्यगा—**क्यचीति** ।

आसे निरासे । उदाहरणम्—**अरातीति** ।

अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्तः कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु कर्मत्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्रारायुधी-

---

तु न । मनोराज्यशतैरित्यादेरनन्वयादित्याहुः । **ढुंढुलंतोइति** । ढुंढुलायमानो मरिष्यसि कंटककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि । ढुंढुलायमानः अन्वेषमाणइत्यर्थः । एकाकारशब्देन प्रार्थयन्नित्यर्थ इत्यन्ये । काचित् सौभाग्यमात्मनः सूचयंती प्रियसन्निधौ भ्रमरं प्रत्येवमाह । (गाथाछन्दः ।) अत्र प्रकृतत्वान्मालतीउपमेया । कुसुमांतरस्याप्राप्त्युपदेशेन त्वदप्राप्यमुत्कृष्टगुणमस्योपमानमिति प्रतीतिरस्त्युपमितिक्रियानिष्पत्तिरिति बोध्यम् । **क्यचीति** । विषयसप्तमी । **निरास इति** । वाद्युपमेययोर्लोपे इत्यर्थः । **अरातीति** । मदग्रेपि वैरिविक्रम इति नयनविकासः । कृपाणेनोदग्रो भीषणो बाहुर्यस्य सः । सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरतीति कर्मणि क्यच् । आयुधसहस्रनिर्वाह्यस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यैकेन कृपाणेन निर्वाहाद्वीरप्रकर्षः । सहस्रारायुधीयतीति पाठे सहस्रारं चक्रमायुधमस्य विष्णोस्तमिवाचरतीत्यर्थः । **विशेषणद्वारेति** । सहस्रायुधीयतीति पाठे इदम् । ससहस्रायुधीयतीति पाठे साक्षादुपात्त इति बोध्यम् । **अन्यथा क्यच इति** । इच्छाक्यच्-

---

१ प्र. सहस्रारायुधीयति

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्,—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १८ ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् । क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छति 'आयः शूलिकः'—इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय-तै-

यतीत्यर्थः इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायत इत्यादौ कर्तैवोपमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यङि नेयं संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं संभवति । यथा उपमानोपमेययोः, उपमानवाद्योः, उपमानधर्मयोरिति। तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्रार्थ्येव इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैवेत्याह— **त्रिलोप इति ।**

यथा—**तरुणिमनीति ।**

अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् । यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहावुपमानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा 'अयमायः-

तु नायम्। अरातीत्यादिविशेषणासामंजस्यात्। तथापीत्यतःप्राक् उपमेयधर्मयोरिति पाठः । उपमानधर्मयोरिति पाठस्त्वयुक्तः । तल्लोपेनुपदमेव ढुंढुल्लंत इत्यस्योदाहरणात् । **तरुणिमनीति** । तरुणिमनि सति मृगनयना मुनेः मनो नयते हरतीत्यन्वयः । ललिताय विलासाय च वितार्णोदत्तो विग्रहः शरीरं यया। स्मरशरैर्विशीर्णीकृतमांतरं यस्याः सा (अपरवक्त्रं छन्दः ।) **नेदमुदाहरणमिति।**

१ झ. प्र. तीर्ण । २ ज. प्र. नयते ।

क्ष्ण्यधर्म–वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

शूलिकः ' इति । अत्रायःशूल[1]पदेन क्रूर आचार उपमेयः । तीक्ष्णत्वादिकं च साधारणो धर्मः । न च तयोरेकमप्युपात्तम् । नापीवादिः " इति मन्यन्ते । तन्न युक्तम् । यतः क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न तूपमा । अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे षट् । धर्मवाद्योर्लोपे द्वौ । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपेत्वेकः । इत्यूनविंशतिर्लुप्ताभेदाः । पूर्णाभेदाश्च षट् । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानसंबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा–साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

अत्र स्वमात्रबोधकपदाभावात्त्रयाणां लोपसंभवेन चिंत्यमेतदित्याहुः । **अत्रायःशूलेति** । अयःशूलपदेनस्वार्थसदृशो लक्ष्यते इति भावः । **अतिशयोक्तिरिति** । अयःशूलशब्दादयःशूलत्वेन स्वार्थसदृशक्रूराचारलक्षकात्तेनान्विच्छतीति ठक्प्रत्यये उक्तरूपसिद्धेरिति भावः । **निर्विषयत्वापत्तेरिति** । कमलमनंभसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थसदृशमुखादेर्लक्षणादेतत्भेदापत्तेरितिभावः । वस्तुतोयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरत्वादत्र शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हति । साचेयमुपमा वस्त्वलंकारस्वरूपाणां व्यंग्यानां वस्त्वलंकारयोर्वाच्ययोश्चोपस्कारकतया ऽलंकारतां भजते । नचैवमन्यानुपस्कारकसादृश्यनिबंधने 'सच्छिन्नमूलःक्षतजेन रेणुः' 'तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः' 'अंगारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे' इत्यादौ अलंकारव्यवहारानापत्तिः । आपणे विक्रीयमाणतादशायां ताटंकादेर्नायिकाकर्णाद्यनुपस्कारकत्वेपि अलंकारव्यवहारवदुपपत्तेः । कदाप्यलंकारभावमप्राप्य मंजूषादिगतकटकादिवत् अलंकुर्वाणगतधर्ममात्रसंस्पर्शनिबंधनत्वाच्च । एतेन यत्र सकलवाक्येन प्राधान्येन व्यंग्योपमा तत्राप्यलंकारध्वनिव्यवहारो व्याख्यातः । इयं चोपमा यथेवसदृशतुल्यादिशब्दोपादाने वाच्यालंकारः । सुहृत्प्रतिपक्षादिशब्दोपादाने लक्ष्या । **साधर्म्यस्याभेदादिति** । एकशब्दबोध्यत्वेन सर्वोपमानगतत्वादित्यर्थः । **तद्भेदादिति** । प्रत्युपमानं विश्रांतेरित्यर्थः । यथा माला का-

---

१ ट. शब्देन ।

" अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ सा च विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ १९ ॥
इहाभिन्ने साधारणे धर्मे,
ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ २० ॥
इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा । यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे),
अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥२१॥
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥ २२ ॥
इत्यादिका) रशनोपमा च " न लक्षिता । एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात् । उक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

अनयेनेवेति ।

अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—**ज्योत्स्नेवेति ।**

अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—**अनवरतेति ।**

अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा—**मतिरिवेति ।**

अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव । उक्तभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं

चिदेकजातीयैः कुसुमैः काचिद्विजातीयैस्तथेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैर्घटितेति द्विविधामालोपमेत्यर्थः। **अनयेनेति** । मनस्विता पांडित्यम् । इतरत्स्पष्टम् । **ज्योत्स्नेवेति** । पद्यं स्पष्टार्थम् । **अनवरतेति** । निरंतरस्वर्णदानाय जललवभृते तत्संबद्धे करे तरंगिता पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिलिता अर्थिततिर्यस्य । भणितिर्वचनम् । (गीतिश्छन्दः ।) **मतिरिवेति** । चिता व्याप्ता । तस्य नृपस्य सभेव तस्य जयश्रीः परेषां जेतुं शक्या नेति संबंधः।(उद्गीतिश्छ-

---

१ च. झ. सा ऽथ । २ प्र. नलिनी ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।
अनन्वयः
उपमानान्तरसंबन्धाभावो ऽनन्वयः ।

नोक्ता इति चेत्, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् ।

उपमानेति ।

उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निबध्यते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् ' उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ' इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा संज्ञायोगानिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एकवाक्यगे इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः ।

न्दः ।) **वैचित्र्यसहस्रेति** । बिंबप्रतिबिंबभावादिभेदेन लोकसिद्धकविकल्पितादिभेदेनोपस्कार्यभेदेन निरवयवादिभेदेन अन्योन्योपायत्वरूपपरंपरितत्वे उपायत्वस्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादिभेदेन तेषां परस्परं गुणने इयत्ताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । **इत्युपमालंकारः । उपमानेति** । न विद्यतेऽन्वयः संबंधोऽर्थादुपमानांतरेण यत्र सोनन्वय इति अन्वर्थमलंकारनामेदम् । तत्रान्वर्थसंज्ञाबललब्धमर्थमाह । **उपमानांतरेति । भेदोपचारेणेति** । भेदेऽसत्यपितद्घटितसादृश्योपचारेणेत्यर्थः । आपाततः शाब्दबोधोपपत्तये उपमानांतरव्यवछेदबोधाय च आहार्यस्तदुपचारः । एतेन देशकालादिभेदाद्भेदोत्रेति परास्तम् । तथा सत्युपमाया एवापत्तेः । गगनं गगनाकारमित्यादौ तद्युगे तद्देशे वा यथा गगनं तथैतद्युगे एतद्देशेऽपीति बोधात् । अनन्वये तु निरूपमानत्वनिमित्तोत्कर्षाय स्वयमेव स्वसमानधर्मेत्युक्त्या परो नैतत् समानधर्मेति प्रतीयते । **बहुव्रीहीति** । उपमानांतरसंबधाभावपदं बहुव्रीहिणाऽनन्वयमाहेत्यर्थः । **यद्वा संज्ञेति** । संज्ञाभूतस्यापि योगकथनमित्यर्थः । तथाच योगरूढोयमिति भावः । **उपमानांतरेणेति** । नन्विदमयुक्तम् । कस्याप्युपमानस्याभावेनांतरशब्दप्रयोगासंगतेरतआह । **उपमेयभिन्नेनेतीति** । एकस्येत्युपमाव्यवछेदाय । **एवकारइति** । एकस्यैवेति भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवछेदकैवकार इत्यर्थः । **वैचित्र्येति** । यद्यप्यस्यावदनमिववक्त्रमित्यत्रानन्वय एव तथापि स दुष्ट इति वैचित्र्यस्फोरणायेत्यर्थः । एकवाक्यगे इत्यस्य एकौपम्यबोधकशब्दप्रतिपाद्येत्यर्थः । तत्फलमाह । **विपर्यासेति** । उपमेयो-

उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितंबिनीव ।
यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ २३ ॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ९ ॥

उदाहरणम् । **न केवलमिति ।**

अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचारः । **विपर्यासइति ।**

पमेत्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्र द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकत्वाभावेन योगलब्धार्थेनैव वारणसंभवान्नेदमस्यव्यावर्त्यम् । किं तु तादृशस्थले एव तस्य फलस्य संभवात् स्वरूपकथनमिति ध्येयम् । **नकेवलमिति ।** नितांतकांतिः । अतिशायितकांतिः । यावंतो विलासा आयुधानि यस्य सकामस्तस्यलास्यवासा नृत्यस्थानानि । (एवकारोभिन्नक्रमः नितम्बिनीशब्देन सम्बध्यते । यावत् 'अपि तु' इत्यर्थे इत्युदाहरणचन्द्रिका । उपजातिश्छंदः ।) अत्र साधर्म्यमात्रमिवार्थः । न तु भेदांशो बाधात् । रूपके चंद्राद्यभेदबुद्धिः फलं तत्कृत एव चमत्कारः, अत्र तु परस्मिन् स्वसाधर्म्याभावकृतः । न तु स्वाभेदबुद्धिकृतः तस्याः सिद्धत्वादिति ततो भेदः । एतदग्रेऽत्र दशाविशेषादिभेदात् भेदोपचार इति क्वचित् पठ्यते सोऽपपाठः । तथा सत्युपमाया एवापत्तेः । देशकालभेदेनाप्ययमेव तत्तुल्य इति प्रतीतेस्तत्राप्यनन्वय एवेत्याशय इत्यन्ये । ननु 'भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णे विबुधैश्च दानवैः । न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुलापदम्' इत्यादौ सर्वथैवोपमाननिषेधात्मको ऽसमालंकारः प्राचीनैरुक्तः । उपमानलुप्तोपमाऽतिव्याप्तिवारणाय सर्वथैवेति । एवं च तद्ध्वनिनैव चमत्कारोपपत्तौ अनन्वयस्य पृथगलंकारत्वं किमर्थम् । यदि तु रत्यनुकूलतया कुतश्चिदंगात् भूषणापसारणं यथा चमत्काराय, तथा प्रकृते उपमालंकाराभाववर्णनमेव चमत्काराय, न तु तत्रासमनामापृथगलंकार इत्युच्यते । तर्हि तद्ध्वनिनैवोपपत्तिरिति चेन्न । पर्यायोक्तसादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसादौ ध्वन्यमानार्थसत्त्वेपि वाच्यार्थकृतचमत्कारमादायालंकारत्ववदुपपत्तेः । अन्यथा दीपकादावपि उपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तौ तेषामपि पृथगलंकारत्वं न स्यादित्याहुः । केचित्तु सर्वेभ्य उत्कृष्टगुणस्त्वमिति प्रतीतेर्व्यतिरेकालंकारध्वनिरेवात्रेति वदन्ति । तच्चिंत्यम् । **इत्यनन्वयः । विपर्यास इति । तयोः ।** काव्यनिबद्धोप-

---

१ च. छ. झ. लास्य.

तयोः उपमानोपमेययोः, परिवृत्तिः (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा ।

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य ॥२४॥

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेन उपमानेन ।

तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्थाद्वाक्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात्। उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदाहरणम्—**कमलेवेति** ।

सम्भावनमिति ।

समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य समे-

---

मानोपमेययोरित्यर्थः । **विपर्यासइति ।** सच वाक्यद्वये एव संभवति । तत्र वाक्यद्वयं शाब्दमार्थं वा । तेन ' रामरावणौ मिथस्तुल्यौ ' इत्यादौ नाव्याप्तिः । तत्रापि रामो रावणतुल्यो रावणो रामतुल्य इति वाक्यार्थभेदप्रतीतेः । **यौगिकीति ।** उपमेयेनोपमा यत्रेति यौगिकीत्यर्थः । एकस्य साधारणधर्मत्वे इयमिति बोध्यम् । तदाह । **विपर्यासश्चायमुपमानांतरव्यवछेदार्थ इति ।** एकेन नि धर्मेण तत्साम्ये एकत्र वर्णिते तेन धर्मेणापरस्यसाम्यमर्थप्राप्तं पुनः शब्देन च्यमानं तृतीयसदृशव्यवछेदफलकमिति भावः । अत एवात्रोपमानसाधार धर्मसंबधकृतचमत्काराभावात्। **कमलेवेति ।** (कमला लक्ष्मीः । विभा कान्तिः । धृतिः धैर्यम् । बत हर्षे । गीतिश्छन्दः ।) अत्रातिस्पृहणीयत्वप्रचितत्वविस्तृतत्वानि त्रिषु साधारणधर्माः । **इत्युपमेयोपमा ।** वाच्यसाधर्म्यालंकारं निरूप्य व्यंग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु प्रथमं प्राधान्यात् उत्प्रेक्षामाह । **संभावनमिति ।** उत्कटकोटिकः संदेहः । **अथ ।** वाच्यसाधर्म्यालंकारनिरूपणोत्तरम् । उत्प्रेक्षा निरूप्यत इति शेषः।**समेन।**प्रकृतमात्मनः समं करोतीति सममुपमानम्। उत्कटा प्रकृष्टस्योपमानस्येक्षा ज्ञानं उत्प्रेक्षा। एवं चोत्कटोपमानकोटिकप्रकृतविषयकसंभा-

नासंभविना सहैकरूपतया यत्संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः । सा चेयं हेत्वादिसंभावनाभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतूत्प्रेक्षा यथा—

वनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः । **समेनासंभविनेति** । अलोकसिद्धेन कविकल्पितेनेत्यर्थः । तदुक्तं चक्रवर्तिना । 'यदा ऽयमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति । तदोपमैव येनेव शब्दः साधर्म्यवाचकः । यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः । तदोत्प्रेक्षैव येनेव शब्दः संभावनापरः' इति । इदं चेवशब्दसमभिव्याहरे एव। अन्यत्र संभविनापि । तेन मुखं चंद्रं मन्ये इत्यादेः संग्रहः । चंद्र इव मुखमित्यादौ तु उपमैव । **एकरूपतयेति** । तादात्म्येनेत्यर्थः । एवं चासदृशयोः संभावनं नोत्प्रेक्षालंकारः । सादृश्यातिरिक्तमूलकस्मरणादिवत्[1] । किं तु वस्तुमात्रम् । तेन 'वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमावहसि यदा । जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति' इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । अत्र स्मितस्य संभावनोत्थापकत्वेपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात् । संभावना च रमणीयधर्मनिमित्तिका ग्राह्या । तेन 'नूनं स्थाणुना ऽनेन भाव्यम्' इत्यादौ निश्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्तकसंभावनायां नातिव्याप्तिः । रूपकवित्तावतिव्याप्तिवारणाय संभावनमिति । प्रकृतस्येत्यस्य च प्रकृततावच्छेदकरूपेण ज्ञातस्येत्यर्थः । तेन यत्राहार्यसंभावनं तत्रैवोत्प्रेक्षा । तेन 'रामं स्निग्धतरश्यामं विलोक्य वनमंडले। प्रायो धाराधरोयं स्यादितिनृत्यन्ति केकिनः' इत्यत्रानाहार्यसंभावनायां नातिव्याप्तिः । अत्र तेषां नृत्यप्रवृत्त्या संभावनाया अनाहार्यत्वम् । आहार्यत्वेपि तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्विशेष्यकत्वस्योत्कटकोटिकत्वस्य संभवात्? । इव नूनं मन्ये जाने ऽवैमि ऊहे तर्कयामि शंके उत्प्रेक्षे इत्यादिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्या सा। यत्र प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रं तत्र व्यंग्या । यथा वक्ष्यमाणेष्वेवेवादिपदा ऽदाने । यत्रतत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रं तत्र संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति बोध्यम् । **हेत्वादीति** । आदिना फलस्वरूपे । **बहुप्रकारेति** । जातिगुणक्रियाद्रव्याणां अभावस्य च संभावितत्वेन स्वरूपोत्प्रेक्षा पंचधा । एवं हेतुफलयोरपि जात्यादिरूपत्वेन तयोरपि प्रत्येकं पंचविधत्वम् । एवं उत्प्रेक्षानिमित्तस्य धर्मस्योपादानानुपादानाभ्यां बहुभेदेत्यर्थः । परंतु ईदृग्वैचित्र्यस-

---

१ (ख) स्मरणवत् ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौंदर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ २५ ॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ २६ ॥

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

उन्मेषमिति ।

अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—**लिम्पतीवेति ।**

अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयम् । अत एव ' तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम् ' इत्यलंकारसर्वस्व-

---

हस्त्वं न चमत्कारातिशयायेति न ग्रंथकृतोक्तम् । **उन्मेषमिति ।** (नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिरियम् ।) विकासमित्यर्थः । (यः इन्दुः। मम पद्मस्य।) जातिवैरी सहजशत्रुः । (तस्य। इन्दोः। मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) **स्वभावलग्नत्वम् ।** तत्त्वेनाध्यवसितः स्वाभाविकः शोभासंबंध इत्यर्थः । **संभावितमिति ।** अतिमनोहरत्वेन निमित्तेनेति भावः । अत्र लग्नापदेन लक्षणया पृथगुपस्थिते स्वाभाविकशोभासंबंधे यथोक्तहर्षहेतुकपद्मलक्ष्मीलग्नत्वतादात्म्यसंभावना । तात्पर्यानुपपत्त्यैव च लक्षणा । लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एतावतैवोत्प्रेक्षायां साध्यवसानत्वव्यवहारः प्राचामिति बोध्यम् । न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोत्प्रेक्षैव सर्वत्र वक्तुमुचितेति वाच्यम् । हेतुत्वफलत्वाभ्यां निर्दिष्टेतरस्य स्वरूपशब्दार्थत्वात् । किंचिद्वैचित्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् । **लिंपतीवेति ।** (मृच्छकटिके प्रथमाङ्के गाढान्धकारवर्णनमेतत् ।) भ्रमातिशयकारकत्वसकलवस्तुमालिनीकरणत्वादि निमित्तम् । अत्रापि व्यापनाद्युपस्थितिः प्राग्वदेव । **व्यापनादीति ।** आदिपदेन कविकल्पितं नभःकर्तृकांजनकर्मकाधःप्रसरणं गृह्यते । तमःकर्तृकांगकर्मकव्यापनं तु स्वतः संभव्येवेति बोध्यम् ।

---

१ प्र. ' किरति ' इति वा पाठः ।

ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ९ ॥

भेदोक्तौ यथा—

कारमतमपास्तम् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात् । एवं फलाद्युत्प्रेक्षाप्यूहनीया । **ससन्देह इति ।**

भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालंकारो न तु स्वारसिकः स्थाणुपुरुषादिविषयोऽपि । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः ससंदेह इति लक्षणम् । भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—

अत्रोत्प्रेक्षैव । तिङंतसमभिव्याहृतेवशब्दस्य संभावनाबोधकत्वात् । स्पष्टं चेदं सन्सूत्रे भाष्ये । **अपास्तमिति** । क्रियोपसर्जनस्य कर्तुरन्यत्रान्वयायोगात् । तदुक्तं दंडिना । ' कर्ता यद्युपमानं स्यात् न्यग्भूतो ऽसौ क्रियापदे । स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम् ॥ ' इति । देवदत्त इव यज्ञदत्तः पचतीत्यादौ पदांतरोपस्थाप्यकर्तृविशेषणस्य तूपमेयत्वं भवत्येवेति बोध्यम् । प्रथमांतविशेष्यकबोधवादिमतेऽप्याह । **विवक्षितेति** । तन्मतेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा इति व्यवहार इति भावः । उत्तरार्धे तु उपमैव । उत्प्रेक्षासाधकाभावात् । एवं च नामसमभिव्याहृतेव शब्देन तत्रैवोत्प्रेक्षा यत्र संभावनोपयुक्तविशेषणदानम् । यथा ' बालेंदुवक्राण्यविकाशभावात् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥' इत्यादौ । यत्र क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैर्वक्रत्वलौहित्यादिनोपमाया वक्तुं शक्यतया वसंतनायकसंगतवनस्थलीसंबंधित्वरूपविशेषणकल्पनमुत्प्रेक्षागमकम् । उपमायां तस्यानुपयोगात् । **इत्युत्प्रेक्षा । ससंदेह इति** । अत्र 'प्रकृतस्य समेन यत्'इत्यनुवर्तते । प्रकृतस्य समेन सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो यः संशयः संशयज्ञानं स ससंदेहनामाऽलंकार इत्यर्थः । संदेहेन सह विषयतया तद्विशिष्ट इति ससंदेहः । अत एव ' इतो गता सा क्व गता न जाने गेहं गता मे हृदयं गता वा ' इत्यत्र न ससंदेहालंकारः । सादृश्यमूलकत्वाभावात् । अस्य प्रेममात्रोत्कर्षकत्वेऽपि वर्णनीयोत्कर्षकत्वाभावाच्च । असद्विषयेऽपि कस्यचित् प्रेमसंभवात् । संशयश्च समकोटिको ग्राह्य इत्युत्प्रेक्षाव्युदासः । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयवारणायाह । **संशयस्त्विति** । सादृश्यमूलकत्वाद्यभावे तु

---

१ ट. ठ. सन्देह

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि संदेहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥२८॥

अयमिति ।

अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेषूक्तानि। न चायं व्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् । ननु भट्टोद्भटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि । तत्किमस्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् । वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा—

इन्दुरिति ।

संशयमात्रमेव नालंकार इति बोध्यम् । **अयमिति** । (राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः ।) इतः । युक्तः । विकल्पान् । संशयान् । आजौ । युद्धे । ('चिरम्' इत्यस्य समालोक्येत्यत्र विदधतीत्यत्र वान्वयः । शिखरिणी छन्दः ।) अयं किं मार्तण्डस्तदन्यो वेति संशयाकारः । अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसाम्यान्मार्तण्डत्वसंदेहः । दुराधर्षत्वसाम्यात् कृशानुत्वसंदेहः । क्षणेन सकलसंहर्तृत्वसाम्यात्कृतांतत्वसंदेहः । **उक्तानीति** । मार्तण्डादिवैधर्म्येण मार्तण्डत्वाद्यभावनिश्चयेऽपि कृशानुत्वादिसंशयात् अस्य निश्चयगर्भता । वैधर्म्योक्तिस्तु सति मार्तण्डत्वसंशये कृशानुत्वसंशयायोगात् तत्संशयनिवृत्तये कृता। निश्चयगर्भश्चोपमाननिष्ठवैधर्म्योक्तौ आदावंते च संशयः मध्ये निश्चयः स निश्चयगर्भ इति तल्लक्षणात् । **निश्चयांतोऽपीति** । उपमेयनिष्ठवैधर्म्योक्त्येति भावः । यथेंदुः किमित्यादौ ललितवचनैर्मुखत्वनिश्चयेऽग्रे केनापि रूपेण संशयाभावात् । अस्यालंकारत्वबीजमाह । **वैचित्र्येति** । (**इन्दुरिति** । नायिकां प्रति कस्याचिदुक्तिः । हे हरिणाक्षि एतत् (मुखम्) इन्दुः किम् । तर्हि कलङ्कः क्व । सरसिजं किम् । तर्हि अम्बु कुत्र गतम् । इति प्रथमं सान्दिग्धम् । परतः पश्चात् ललितसविलासवचनैः

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन। तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

तत्किं भट्टोद्भटेनायमुपेक्षितः। प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वैचित्र्याभावादिति गृहाण। भेदानुक्तौ यथा—**अस्या इति।**

मुखमिति निश्चितम्। गीतिश्छन्दः।) **प्रतीयमानवदिति।** आपाततः संशये व्यंग्यनिश्चयकृतो ह्यत्र चमत्कारः। निश्चयस्य वाच्यत्वे तु न स इति भावः। अत्र निश्चयगर्भतया संकीर्णो निश्चयांतः। शुद्धस्तु 'चपला जलदाच्च्युता लता वा तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः। गुरुनिश्वसितैः कपिर्मनीषी निरणैषीदथ तां वियोगिनीति' इत्यादौ। अत्र मंजूषादिगतकटकादाविवालंकारव्यपदेशः। किंशब्दनुशब्दादेश्च समकोटिकसंशयविषयत्वे शक्तिः। अयं किं मार्तण्ड इत्यादेरयं मार्तण्डत्वादिसंशयविषय इत्यादिरर्थः। स्वसंशयज्ञापनाय च परं प्रति तथोक्तिः। **अस्या इति।** (विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुद्दिश्य पुरूरवस उक्तिः।) अस्याः सृष्टौ यः प्रजापतिर्निमाता अभूत्स किं चंद्रः किं वा मदनः किं वा पुष्पाकरो मासो वसंतः इति प्रजापतिधर्मिकश्चंद्रत्वादिरूपविरुद्धनानाभावकोटिकः संशयः। (विषयेभ्यः वनितादिभ्यः व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलं औत्सुक्यं यस्य तादृशः। पुराणो मुनिः ब्रह्मा। शार्दूलविक्रीडितं छंदः।) एतन्निर्मातरि कांतिप्रदत्वसत्वेन चंद्रस्य च तत्त्वेन कान्तिप्रदत्वं तयोः सादृश्यम्। अस्याः शृंगारोद्दीपकरूपलावण्यादिमत्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पवत्वेन तन्निर्मातरि तादृशलावण्यादिसंपद्वत्तायाः पुष्पवत्तायाश्च सत्त्वेन मदनवसन्तयोरपि तत्सत्त्वात् तद्रूपसादृश्यमूलकोऽयं संशयः। तत्सामग्रीसंपन्नेनैव तद्धर्मवतो निर्माणसंभवात्। केचित्तु 'अस्याः सर्गविधौ' इत्यत्र वितर्कालंकारः। वितर्कश्च संशयोत्तरमनिर्णये ऊहः। तद्व्यंजकश्च नुशब्दादिः। स चेत्थम्। चंद्रान्यो यदि निर्माता स्यात्कान्तिप्रदो न स्यादित्याद्याकारः। अत एव ब्रह्मा यदि निर्माता स्यात् निर्माणसामग्रीमान् स्यादिति संशयोत्तरवर्तितर्कस्यापाद्यं वेदाभ्यासजड इत्यादिना निषिध्यत इति। तन्न। वितर्ककारणत्वेन त्वयाऽप्यत्र संशयांगीकारेण तस्यैवालं-

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः।
अतिसाम्यात् (अनपह्नुतभेदयोः) अभेदः ।

अत्र शङ्क्यमानस्य प्रजापत्यादेः कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम् । **तद्रूपक-**
मिति ।
अभेदोऽभेदारोपः । बीजं तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपह्नुतभेदयोर्विव-

---

कारत्वात् । सतोऽपि वितर्कस्य वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनालंकारत्वाभावाच्च।
संदेहेनैव तस्याः उत्कर्षसिद्धेः । वेदाभ्यासजड इत्याद्युक्तिस्तु जगन्निर्मातरि
ब्रह्मणि सति कथमेतेषु तस्याः निर्मातृत्वसंदेह इत्याशंकाऽपनयनार्थमेवेति बो-
ध्यम् । यत्तु ' इह नमय शिरः कलिंगवद्वा, समरमुखे करहाटवद्धनुर्वा '
इत्यत्र विकल्पालंकारः पृथगेव । वाशब्दश्चात्र कल्पान्तरपरः । असामर्थ्ये
कलिंगनृपतिवत् शिरो नमय,सति सामर्थ्ये करहाटनृपतिवत् धनुर्नमयेत्यर्थात् ।
व्यवस्थितश्चायं विकल्प इति । तन्न । वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनैतस्यालंकार-
त्वे मानाभावात् । उपकुर्वन्ति तं सन्तमित्यादिसामान्यलक्षणाभावात् ।
एतेन नमनरूपैकक्रियाकर्मत्वेनौपम्यं गम्यमानमलंकारताबीजमित्यपास्तम् ।
तादृशौपम्यस्याचारुत्वाच्च । अन्ये तु अत्रापि संदेह एव, व्यं-
ग्यस्तु निश्चयो मात्सर्यमुत्सार्येतिवत् इत्याहुः । **इति ससंदेहः । तद्रूप-**
कमिति । योऽभेदस्तद्रूपकमित्यन्वयः। तदिति विधेयलिंगग्राहि । **अभेदारोप**
इति । आरोपविषयाभेद इत्यर्थः । यथाश्रुते हि उपमात्वमपि सादृश्यप्रती-
तेः स्यात् । ज्ञानानामेव तेषां लौकिकालंकारवत् चमत्कारजनकत्वमित्यन्यत् ।
उपमानोपमेययोरित्यस्योपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेण शब्दा-
न्निश्चीयमानयोरित्यर्थः । तेनाभेदप्रतीतेराहार्यत्वलाभः । तेन भ्रांतिमति नाति-
व्याप्तिः । अपन्हुतौ अतिशयोक्तौ च नातिव्याप्तिः । अपन्हुतौ स्वेच्छया नि-
षिध्यमानत्वेन भ्रांतिमति तज्जनकदोषेणैव प्रतिबंधात्। अतिशयोक्तेः साध्य-
वसानलक्षणामूलकत्वात्तस्य पुरस्काराभावात् । अतिशयोक्तिवत् निदर्शनायाम-
पि नातिव्याप्तिः। शब्दादिति विशेषणात् ' मुखमिदं चंद्रः ' इति प्रात्यक्षिका-
हार्यनिश्चयगोचरतादात्म्यव्यवच्छेदः । निश्चीयमानयोरित्युक्त्या ' नूनं मु-
खं चंद्रः ' इत्युत्प्रेक्षायां नातिव्याप्तिः । तत्र ज्ञानमलंकारः अत्राभेद इति भे-
दाच्च । उपमानोपमेययोरित्येतद्विशेषणलभ्यमर्थमाह । **बीजं तु तत्रातिसा-**
म्यमिति।तेन 'सुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयाभेदनिरासः। यत्तु सा-

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥७॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणाः यदा शब्दोपात्ताः, तदा (समस्तानि वस्तूनि विषयो ऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम्। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम्।

क्षित इति नापह्नुतावतिव्याप्तिः। तदेतद् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च। तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च। द्वितीयं तु शुद्धमात्रमिति। आद्ये विभागे लक्षणमाह—**समस्तेति।**

आरोपिता आरोप्यमाणाः। ते सर्वेऽपि यद्यारोपविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम्। समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाव्याप्तिः।

दृश्यप्रयुक्ताभेदस्येव संबंधांतरप्रयुक्ताभेदस्यापि रूपकत्वमिति। तन्न। सादृश्यामूलकस्मरणस्याप्यलंकारतापत्तेः। चंद्रादिपदानां तद्वृत्तिगुणवति सारोपलक्षणायां अभेदप्रतीतिर्व्यंग्येत्येतावतैव रूपकं वाच्यम्। चशब्दादिव्यंग्यत्वे समुच्चय इव। 'मुखमपरचंद्रः' इत्यादौ तु कविकल्पितापरचंद्रेण रूपकं बोध्यम्। 'मुखचंद्रेण विरहतापः शाम्यति' इत्यादावपि रूपकमेव। न चैवं चंद्राभेदप्रतीतौ विरहतापशामकत्वासंभवः। अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुखत्वस्यातिरस्कारेण विशेष्यतया भानेन च तत्त्वसंभवात्। 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यादौ आहार्यनारायणत्वबुद्ध्याऽऽहार्यस्यैव लक्ष्मीकर्तृकालिंगनस्य बोधान्न दोषः। यत्तु आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातंत्र्येण स परिणामः। अत्र च विषयाभेदः आरोप्यमाणे उपयुज्यते। रूपके तु नैवमिति विशेषः। 'वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरतापं विलुम्पति' इत्यादि उदाहरणम्। अत्र हि स्मरतापनाशनसामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दोः। ग्रीष्मसंतापहारकत्वात् रमणीयशोभाऽऽधारत्वाच्चेन्दुर्विषयतयोपात्त इति दाक्षिणात्याः। तन्न। इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुत्कर्षकत्वेनालंकारत्वाभावात् इति दिक्। **आरोपविषयवदिति।** तेषां श्रौतत्वेऽविवादादृष्टांततेति बोध्यम्। **श्रौता** इत्यस्य व्याख्या शाब्दा

---

१ ठ. मुं. पु. आर्थे।

यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ३० ॥

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशङ्का न कार्या ।

उदाहरणम्—**ज्योत्स्नेति ।**

अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दम् । नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहात्संदेहलक्षणसंकरौचित्यादिति चेत् । भवेदेवम् । यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषण

इति । सावयवत्वं च परस्परसापेक्षरूपकसमुदायत्वम् । **ज्योत्स्नेति ।** (रूपकमुखेन ज्यौत्स्नीं योगिनीत्वेन वर्णयति । ज्योत्स्नैव भस्म ।) छुरणं अंगलेपनम् । (तारका एव अस्थीनि ।) व्यसनं कौतुकम् । (रात्रिरेव कापालिकी योगिनी। चन्द्र एव) मुद्राकपालं कापालिकानां अंजनादिधारणकपालम् । (मन्दाक्रांता छन्दः ।) अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि समर्थ्यसमर्थकत्वं परस्परं तुल्यम् । तथापि कवेः रात्रौ कापालिकीरूपकस्यैव समर्थ्यत्वेनाभिप्रेतत्वादितरेषां समर्थकत्वं गम्यते । रात्रिकापालिकीत्यस्य कापालिक्यभिन्ना रात्रिरित्यर्थः । उपमानपदस्य लक्षणायामपि व्यंग्याभेदघटितवाक्यार्थस्यापि बोधात् । उपमायां तु सादृश्यघटित एव वाक्यार्थबोध इति विशेषः । **रूपकोपमयोरिति ।** 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रेण समास उपमेयविशेष्यक एव बोधः । उपमानोपमेयसमभिव्यवहारे उपमेयस्य विशेष्यतायाः लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एवेदं सूत्रं विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति काशिकायामुक्तम् । मुखचंद्र इति विशेषणसमासे चंद्ररूपकव्यवहारः । यत्तु रूपके विशेषणं विशेष्येणेति समासे उपमेयस्य पूर्वनिपातश्चिन्त्य इति । तन्न । मयूरव्यंसकादिसमासस्य विशेषणसमासपदेन विवक्षणात् । एवं च संदेहः स्पष्ट एवेति भावः । एतदेव ध्वनयन् उदाहरिष्यति जस्सरणेति । तत्रान्तःपुरस्य विशेष्यत्वे हि मंडलाग्रलतादीनां वाच्यानामनन्वयः स्पष्ट एव ।

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः—इत्येकदेशविवर्तनात् एकदेशविवर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम् ।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ ३१ ॥

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्; मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते

न स्यात् । तद्धि रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्यां तत्संभवाद्रात्रावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् । **श्रौताइति ।**

ते इत्यारोपिताः । तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—**जस्सेति ।**

अत्र रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यं शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शाब्दम् । किं त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्यादेवा-

---

एवं च कापालिकीव रात्रिः कापालिक्यभिन्नेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्स्नैव भस्मेति वा, अस्थ्यभिन्नास्तारकाः अस्थिसदृशास्तारका इत्यादिक्रमेण रूपकोपमयोः संदेह इत्याशयः । **रात्राविति ।** कापालिक्यभेदानापन्नरात्रावित्यर्थः । **रात्रेरेवेति ।** कापालिक्यभेदानापन्नरात्रेरेवेत्यर्थः । **अनन्वयइति ।** बाधादिति भावः । कापालिक्यभेदग्रहे तु तद्धर्मांतरेऽन्तर्धानव्यसनरसिकत्वान्वये नानुपपत्तिरिति भावः । ननु अन्तर्धानं स्वस्य चोराणां वेति उपमायामपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न । साधारणधर्मप्रयोगस्य तदा सत्वेनोपमितसमासानापत्तौ मयूरव्यंसकादिसमासस्यैवेष्टव्यत्वेन रूपकस्यैव सिद्धिरित्याशयात् । व्यसनरसिकत्वस्य स्वरसतस्तस्यामनन्वयाच्च । **विशेषेणेति ।** रूपकसंघातस्यावयविनः अवयवे कस्मिंश्चिद्रूपके विशेषेण शब्दमुखेन स्फुटतया इत्यर्थः । **जस्सेति ।** 'यस्य रणांतःपुरे करे कुर्वतो मंडलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥' मंडलाग्रः खड्ग एव लता, तदाकारत्वात् । रसो वीरः शृंगारश्च । सांमुख्यं युयुत्सा रतेच्छाच । पराङ्मुखता युद्धात् स्वामिसंगमाच्च । (आ-

इति एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

निरङ्गं तु शुद्धम्

वसीयते । अन्यथा तस्यापर्यवसानात् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । **साङ्गमिति ।**

साङ्गं सावयवम् । एतत् । उक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः । एकस्मिन्रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । **निरङ्गमिति ।**

निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थः ।

र्या छन्दः ।) **अंतःपुरत्वारोपेति ।** अंतःपुरे तासामेवौचित्यादिति भावः । तदाह—**अन्यथेति ।** यद्यपि लिंगविशेषात् करग्रहणरससंमुखत्वादेर्नायिकाधर्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् श्लिष्टत्वाच्च समासोक्तिविधयैव नायिकात्वावगतिर्वक्तुं शक्या । तथाप्यंतःपुरत्वारोपोऽपि तत्र तंत्रमित्याशयः । न च रूपकसंघातात्मकस्यास्य रूपकभेदगणनायां गणनमनुचितामिति वाच्यम् । चमत्कारविशेषजनकतया तत्समुदायात्मकस्याप्यस्य मालारूपकादिवत् तद्भेदेषु गणनात् । यथा मौक्तिकालंकृतिगणनायामेकं नासामौक्तिकमिव तत्संघातात्मिका मौक्तिकमंजर्यादयो गण्यन्ते तद्वत् । ननु वक्ष्यमाणे विद्वन्मानसहंस इत्यादौ राज्ञो हंसत्वारोपो यथा मनसः सरस्त्वारोपमपेक्षते तथाऽत्रापि नायिकाप्रतिनायिकात्वारोपाभ्यां रणेऽन्तःपुरत्वारोपोऽपेक्ष्यते इति परंपरितत्वमस्य स्यादिति चेन्न । रणेऽन्तःपुरत्वस्य सुखसंचारास्पदत्वादिनेव मण्डलाग्रलतादेर्नायिकात्वाद्यारोपस्य लिंगविशेषकरग्रहादिनाऽपि संभवेनास्य परम्परितत्वाभावात् । राज्ञि हंसत्वारोपस्तु मनसि सरस्त्वारोपं विना न भवत्येव । सरोवराधेयत्वं विना राज्ञि हंससाधर्म्यान्तराभावात् । एवं ' ज्योत्स्नाभस्म ' इत्यादावपि बोध्यम् । अत एव ' नियतारोपणोपायः ' इति वक्ष्यति । एतदित्यस्याव्यवहितपूर्वमात्रपरामर्शकत्वं वारयति । **प्रकारद्वयवदितीति । अद्वितीयमिति ।** अंगांगिभावहीनमित्यर्थः । केवलस्यैव रूपणादित्याशयः । सावयवत्वं त्वनेकविषयं परस्परसापेक्षं चेति

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ३२ ॥

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।

यथा—**कुरङ्गीवेति ।**

अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः ।

अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—**माला त्विति ।**

यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः।

यथा—**सौंदर्यस्येति ।**

बोध्यम् । **कुरंगीति** । (किशोर्या वृत्तान्तं धात्री निवेदयति ।) स्तिमितयति, निष्क्रियाणि करोति । प्रश्नयति, प्रश्नवंतं प्रश्नविषयं करोतीत्यर्थः । अंतः स्वपिति, नयनामुद्रणेऽपि विषयं न गृण्हाति । अभिनवाम् । तस्या एव सेक्तौचित्यात् । (शिखरिणी छन्दः ।) **अत्र प्रेममात्रे इति** । न तु तदुपपादकत्वेन क्वचिदप्यन्यारोप इत्यर्थः । **वैचित्र्यांतरम्** । एकविषयत्वं परस्परसंगांगिभावानापन्नत्वरूपम् । एवं च सांगस्येत्यस्यानेकरूपकसमुदायस्येत्येवार्थः । क्वचित्तु निरंगस्यैवेति पाठः । एकविषयनानापदार्थारोपरूपत्वान्मालात्वं परस्परसापेक्षत्वविरहाच्च निरंगत्वमिति तदर्थः । अयमेव युक्तः पाठः । पूर्ववदिति व्याचष्टे । **यथेति** । **एकत्रेति** । उपमेये इत्यर्थः । एकस्योपमानस्य नानोपमेयकृतस्तु न कश्चिच्चमत्कार इति न तत्पृथक् गण्यते । (**सौन्दर्यस्येति** । कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति ।) तरंगिणीति । तरंगत्वेनोत्तरोत्तराऽविच्छेदः । योग्यस्थानप्राप्त्या हर्षः । कार्मणकर्म, वशीकरणक्रिया । तत्-

---

१ प्र. वचसा ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ३३ ॥
नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

नियतेति ।

नियतस्य मुख्यस्यारोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः परस्यामुख्यस्यारोपस्तत्परम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजाताऽत्रेति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदारोपणं न संभवत्येवेति यावत् । एवंभूतः परस्यान्यस्य य आरोपः स तथा । एवं चैकरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजाताऽत्रेति व्युत्पत्तेः । श्लिष्ट इत्यादि । तदेतद् द्विविधम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः । तत्राद्यं यथा—

क्रियाविशिष्टो हि जगद्वशीकरोति । कांतिरप्येतद्विशिष्टा तथेति जगद्वशीकारकत्वं साधारणधर्म इति भावः । नर्मरहसां रहस्यपरिहासानाम् । आवासभूर्वसतिस्थानम् । या यद्वासभूरसति बाधके सा तद्वतीति सामान्यतो व्याप्त्या गृहीततद्वत्त्वं साधारणो धर्मः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । वक्रगिराम् साकूतवचसाम् । विद्या उपदेशिका । अनवधि निःसीमं यत् प्रावीण्यं निर्माणकौशलं तस्य साक्षात्क्रिया करणव्युत्पत्त्या प्रत्यक्षहेतुः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) प्रियायामेकस्यां बहूनां आरोपान्मालात्वम् । यथैकत्र सूत्रे बहूनां पुष्पाणामिति दिक् । **नियतस्य मुख्यस्येति** । वर्णनीयत्वेन प्रकृतस्येत्यर्थः । वृत्तित्वं षष्ठ्यर्थः । **अमुख्यस्य** । अप्रकृतस्य । योऽन्यारोप इत्यर्थः । **केचिदिति** । अत्रारुचिबीजं तु 'आलानं जयकुंजरस्य' इत्यादावव्याप्तिः । प्रकृत एव जये कुंजरत्वारोपस्य प्रकृत एव राज्ञि आलानत्वारोपहेतुत्वात् । **परस्यान्यस्येति** । अप्रकृतस्य प्रकृते य आरोप इत्यर्थः । **एकरूपणहेतुकमिति** । यद्यपि दुर्गाणाममार्गणादौ दुर्गामार्गणादीनामारोपो न रूपकम् । किंतु श्लेषमहिम्नाऽऽरोपमात्रम् । तथापि रूपणपदमारोपमात्रपरमेवेति न दोषः । इदमेव चास्योपायत्वमारोपे, यत्तन्मूलीभूतसाधारणधर्मसंपत्तिः । साधारणधर्मसंपत्तिः रूपकेणैवेत्यत्र न किंचिन्मानम् । यद्वा श्लेषस्थलेऽपि शब्दरूपसाधर्म्यकृत एवा-

---

१ प्र. यत् । २ चैकरूपणहेतुकं रूपणान्तरम् इत्युद्योतसम्मतः पाठः ।

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ ३४ ॥

अत्र, मानसमेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम्, समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः,—एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः । यद्यपि शब्दार्थो-

---

विद्वदिति ।

अत्र विदुषां मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणम्। तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् । समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः । सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः । विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः । एवमारोपहेतुकं सूर्याद्यारोपणमिति । ननु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहतया शब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च। तथा च श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यत इति तद-

---

भेदाध्यवसाय इति तस्यापि रूपकत्वमेवेति न दोषः । **विद्वदिति** । (राजानं प्रति कवेरुक्तिः ।) हंसः पक्षिभेदः । नीललोहितः शिवः । समित्संग्रामः समिधश्च । स्वीकारोऽनुपेक्षणम् । वैश्वानरो वह्निः । सती पार्वती । दक्षः प्रजापतिः । प्राग्भावः प्रथमोत्पत्तिः । भीमः भीषणः पांडवश्च । साम्राज्यम् आज्ञया राजशासकत्वम् । वैरिंचम् ब्राह्मम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **दुर्गाणाम्** । विषमभूप्रदेशानाम् । अत्र मानसादिपदं श्लिष्टम् । अत्र श्लिष्टशब्देनार्थद्वयोपस्थितौ श्लेषमहिम्ना प्रकृतसंबन्धिनि अप्रकृताभेदप्रत्ययः । प्रकरणेन प्रकृतसंबन्धिनो विशेष्यत्वात् । स चाभिधामूलव्यंजनयेति बोध्यम् । 'वाचके' इति च बोधके इत्यर्थकम् । ततस्तमेव साधारणधर्ममाश्रित्य प्रकृते राज्ञि हंसत्वाद्यारोपरूपरूपकासिद्धिः । **उक्तम्** । प्राचीनैः । **वक्ष्यते** । अस्माभिः तत**उभयालंकार इति** । मानसादिपदस्य परिवृत्त्यसहत्वात् हंसादिपदस्य च

---

१ मुं. पु. मानसं मानसं.

लंकारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः। एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।
सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः॥ ३५॥

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते।

वसर एव वक्तुमौचित्यात्किमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्। सत्यमेतत्। तथापि श्लेषापवादकं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्तः। तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम्। इदं हि तैरेकदेशविवर्तीत्युच्यते।

द्वितीयं यथा—**आलानमिति**।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा(द्या)रोपे सति भुजे आलानत्वाद्यारोपो युज्यते। इदमुदाहृतभेदद्वयं परम्परितमालारूपम्। अमालारूपमपि तद् द्रष्टव्यम्। तत्र श्लिष्टवाचके यथा—

परिवृत्तिसहत्वादिति भावः। **श्लेषापवादकं रूपकमिति**। बहुव्रीहिः। उभयमप्यर्थालंकार इत्युक्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। **तैरेकदेशेति**। यथा रणेऽतःपुरत्वारोपे तद्विशिष्टसंबंधस्य मंडलाग्रलतादावयोग्यतया तद्बलादेव नायिकात्वारोपस्तथा राजनि हंसत्वारोपे तद्विशिष्टस्यांतःकरणसंबधायोग्यत्वेन तद्बलात् मानसे सरस्त्वारोपेणैकदेशविवर्तीति तैरुक्तमित्यर्थः। नव्यमते तु उक्तलक्षणरीत्या नैकदेशविवर्त्तित्वमिति बोध्यम्। (**आलानमिति**।) आलानम् गजबंधनस्तंभः। दृषदामिति दार्ढ्यार्थम्। करवालः खड्गः। चंडमहा रविः। लीला सुखस्वापः। उपधानं शिरोनिधानतूलपटः। संग्राम एवामृतसागरः, लोड्यत्वात्। प्रकृष्टमथनमेव क्रीडा, सुखनिर्वाह्यत्वात्। वीरा ये वैरिणः, तदन्येषामुपेक्षणीयत्वात्। (शार्दूलविक्रीडितं छंदः।) युज्यत इति। कुंजराभिन्नजयाधारत्वसाधर्म्येणेति भावः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

---

१ छ. करः।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥ ३६ ॥
निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ३७ ॥
इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

अलौकिकेति ।

अत्र वंशोऽन्ववाय एव वंशो वेणुरिति । भेदभाजि यथा—**निरवधीति।** अत्र लोकशब्दाद्भिन्नेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूयैव वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालारशनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि रूपकं संभवति । यथा-

---

एवं जये कुंजरत्वारोपे भुजरूपालानसंवंधित्वं साधारणधर्मः । न चैवमन्योन्याश्रयः। कल्पनामयतया सकलसिद्धेः । कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाऽधीनत्वात् । शिल्पिभिः परस्परावष्टंभमात्राधीनस्थितिकाभिः शिलेष्टकादिभिर्गेहविशेषनिर्माणाच्चेति केचित् । वस्तुतो जयकुंजरयोरभेदप्रत्यय इच्छाधीन आहार्य एव । समर्थकारोपः सादृश्यमूलक एवेत्यत्र नाग्रह इत्यन्योन्याश्रयसंभावनैव नेति दिक् । **अलौकिकेति।** अलौकिकस्य लोके ऽन्यत्रादृष्टस्य महस्य उत्सवस्यालोकः प्रदर्शनमेव द्योतः तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन । अलौकिकमहालोको यश इति वा । सद्वंशो महत्कुलं तदेव सद्वेणुः मुक्तोत्पत्तिस्थानं तत्रत्यं मुक्तारत्नम् । अत्र राज्ञि मुक्तात्वारोपे कुलगतो वेणुत्वारोपो निमित्तम् । **निरवधीति ।** (विष्णुं प्रति भक्तस्योक्तिः ।) निरवधि बहुकालं, निराश्रयं [1]अपराधीनम् । स्थितं स्थितिः । अनिवर्तितनृत्यादिप्रपंचम् । प्रथमः स्वत एव भूतः स्वत एव लब्धराज्यादिश्च । (भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम् अतलम् वितलम् सुतलम् तलातलम् महातलम् रसातलम् पातालम् एते चतुर्दशलोकाः तद्रूपा या वल्लिः तस्याः कन्दो मूलम् । पुष्पिताग्रा छन्दः ।) लोके वल्लित्वारोपो राज्ञि कंदत्वारोपे निमित्तम् । स च राज्ञि कूर्मत्वारोपे हेतुः । ननु पूर्वश्लोके मुक्तात्वारोपे प्रकाशितजगत्त्रयत्वारोपोऽपि निमित्तम्, अत्र कूर्मत्वारोपे निरवधिस्थितत्वारोपोऽपि निमित्तमितीदं [2]द्वयं अनेकारोपनिमित्तत्वान्मालापरंपारितमेव यु-

---

१ अपराधीनमिति पाठः (ख) पुस्तके नोपलभ्यते ।
२ 'द्वयम्' इति (ख) पुस्तके नास्ति ।

Explain fully giving the reason of the following

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ ३८ ॥

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयम् असत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते, सा तु अपह्नुतिः ।

किसलयेत्यादि ।

तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम् । **प्रकृतमिति ।** प्रकृतमुपमेयं निषिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुपमानं यत्सा-

---

क्तमिति चेन्न । जोत्स्नाभस्मच्छुरणधवलेत्यादेरपि तथात्वापत्तेः । नानापरंपरासत्त्वे एव मालापरंपरितत्वस्य युक्तत्वाच्च । **किसलयेति** । लतानां नलिनीनां च स्त्रीत्वमार्थम् । करकमलैरिति मुखेंदुभिरिति च योषितामित्यनेनान्वेति । (आर्या छन्दः ।) पूर्वपूर्वारोप्यमाणानां परत्रपरत्रारोपविषयत्वात् रसनारूपता । **न तादृशेति** । उपमेयोत्कर्षप्रतिपादनायोपमानीकृतानामुपमेयीकरणे तदुत्कर्षप्रतिपादनस्थगनात् । न चारोप्यभेदादविरोधः । एकत्र काव्ये उपात्तत्वादिति दिक् । **इति रूपकम्** । **प्रकृतमिति** । निषिध्येत्यंतेन रूपकव्युदासः । तत्र प्रकृतानिषेधाभावात् । **उपमेयमिति** । इदमुपलक्षणम् । किंचिदपन्हुत्य कस्यचित् प्रदर्शनमपन्हुतिरित्येव लक्षणम् । अत एव ‘केसेसु बलामोडिअ’ इत्यादौ स्वयं न प्रपलाप्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पसभवं संभाव्य तान्कंदरा न त्यजंतीत्यपन्हुतिर्व्यज्यते ’ इति प्रकाशकारैश्चतुर्थे उक्तम् । एवं च ‘नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ’ इत्यादावपन्हुतिरेव । अत एव दंडिनोक्तम् ।‘अपन्हुतिरपन्हुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पंचेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणां यतः ’ इति । एतेन ‘नायं सुधांशुः’ इत्यादौ ‘ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ’ इत्यादौ च नापन्हुतिः किं तु दृढारोपरूपकमित्यपास्तम् । ‘नेदं मुखं चंद्रः ’ इति प्रसिद्धापन्हुत्युदाहरणेऽपि मुखत्वनिषेधे चंद्रारोपदार्ढ्यसंपादकताया वक्तुं शक्यत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चापन्हुतिमात्रस्योच्छेदापत्तेः । यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलंकारान्तरत्वम् । तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । ननु निषिध्येत्यस्य निषेधार्थकत्वे ‘ शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ’ इत्यादौ अपन्हुतिर्न स्यादत आह । **असत्यतये-**

उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ३९ ॥

इत्थं वा—

बत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन्रागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥ ४० ॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः ।

ध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपह्नुतिः । सा च शाब्दी आर्थी चेति द्विधा ।

तत्राद्या यथा—**अवाप्त इति ।**

अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नवः । आर्थस्तु वक्रीभिर्भङ्गीभिरालोच्यते । तत्कचित्कपटार्थशब्दोपादानात् । यथा—**बतेति ।**

अत्र छलशब्दबलान्न सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीयते । क्वचित्परिणामादिशब्दवशात् ।

ति । **साध्यते ।** आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते । तेन 'न पद्मं मुखमेवेदम्' इत्यादौ नातिव्याप्तिः । तथा विरहिजनवाक्ये 'नायं चंद्रोऽपि तु मार्तण्डः' इत्यादौ नैषा । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । 'नायं चंद्रोऽरविंदं वा मुखं वेदं मृगीदृशः' इत्यत्र च नैषा । निश्चयाविषयत्वाभावात् । **शाब्दीति ।** शब्देन यत्रासत्यत्वमाहेत्यर्थः । **अवाप्त इति ।** (पूर्णचंद्रे कलङ्कं दृष्ट्वा पार्वतीं प्रति महेश्वरस्योक्तिः ।) परिणतरुचः पूर्णस्य शशांकस्य वपुषि प्रागल्भ्यं प्रकटत्वं प्राप्त इत्यन्वयः । विगलतोऽमृतस्य स्यंदः प्रस्रवणं तेन शीतेऽमुष्योरसीत्यन्वयः । (शिखरिणं छंदः ।) **बतेति ।** (सखीं प्रति विरहिण्या उक्तिः ।) कामिलोके स्मरस्य कियद्वैरमित्यन्वयः । सहकारेषु तत्पुष्पेषु । छलम् व्याजम् । (प्रतिविशिखम् । प्रतिबाणम् ।) उट्टङ्कितम् । प्रकाशितम् । (कालकूटम् । तीक्ष्णविषम् । मालिनी

एवं वा—

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥ ४१ ॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या ।

श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः ।

यथा—**अमुष्मिन्निति** ।

अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्यम् । यथा 'इदं ते केनोक्तं' इत्यादौ । **श्लेष इति ।**

परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्लेषः ।

छंदः ।) अत्र **छलेति** । सत्यत्वे व्याजताविरहात्तेन भृंगाणामसत्यत्वप्रतिपादनमिति भावः । (**अमुष्मिन्निति** । वेश्यामुद्दिश्य समृद्धं कामिनं प्रति दास्या उक्तिः ।) अमुष्मिन्मृगदृशः पृथुजघनभागे लावण्यामृतसरसि शर्वप्लुष्टः शिवदग्धः स्मरो नूनं निपतित इत्यन्वयः । प्रशमपिशुना शांतिसूचिका । परिणमति प्रादुर्भवति । तप्तांगारस्य जलप्रवेशे धूमशिखा भवतीति स्वभावः । (शिखरिणी छंदः ।) अत्र निषिध्येति क्त्वाप्रत्ययार्थोऽपि लक्षणेऽविवक्षितः । तेन 'मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टजव्रणकिणः स्फुरतींदुमध्ये । छायामृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिः' इत्यादावारोपपूर्वकापन्हवे नाव्याप्तिः । अपन्हवस्तत्र पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः । वाक्यभेदाश्चात्र । बत सखि अमुष्मिन्नित्यनयोस्त्वेकवाक्यतेति बोध्यम् । 'प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः' इत्यादावपीयमेव । व्याजोक्तिरित्यन्ये । क्वचित् भंग्या व्यंजनया निषेधबोधनम् । यथा 'अंके केऽपि शशांकिरे' इत्यादौ । इत्यपन्हुतिः । तत्र शब्दश्लेषाद्भेदं दर्शयति । **परिवृत्तिसहानामेवेति** । (उदयमिति ।) उदयं उदयाचलं समृद्धिं च । दिङ्मालिन्यं तमसाऽपायेन च । निद्राजन्या मुद्रा चक्षुषः निद्रेव

उदाहरणम्—

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४२ ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा (स-

---

यथा—**उदयमिति ।**

अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थानि 'उदयमयते' इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणाद्द्वयोरपि वाच्यत्वात् । **परोक्तिरिति ।**

परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थ

मुद्रा निरुत्साहता च । क्रिया ग्रामगमनादि विहिताः क्रियाश्च । स्वैराचारोऽभिसारादिः स्वेच्छया वेदनिषिद्धाचरणं च । (हरिणी छन्दः ।) **विभाकरनामेति ।** एवं च तदंशे परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दश्लेषेऽपि उदयमित्यादिषु बह्वर्थश्लेषादुदाहरणत्वमित्याह । **उदयमयत इत्यादीनीति । द्वयोरपि वाच्यत्वादिति ।** प्रकृतत्वेनेत्यादिः । उभयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा ध्वनित्वाभावादिति भावः । एतेनार्थश्लेषे विशेषणानामेव श्लिष्टत्वं न तु विशेष्याणामपीत्यपास्तम् । केचित्तु 'विभाकरपदं शक्त्या सूर्यं, नृपं योगेन बोधयतीत्येतदंशेऽप्यर्थश्लेषः, परिवृत्तिसहत्वात्' इत्याहुः । यदि त्वत्र राजा प्रकृतो रविरप्रकृतस्तदा द्वितीयार्थस्य शब्दशक्तिमूलध्वनिरेवेति बहवः । **इति श्लेषः । परमप्रकृतमिति ।** अप्रकृतव्यवहार इत्यर्थः । यत्र त्वप्रकृतेन प्रकृताभिधानं तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भावः । **अनेकार्थानीति ।** प्रकृताप्रकृतोभयानुगतानेकार्थानीत्यर्थः । उभयान्वितेति तु न युक्तं । अप्रकृतस्यानुपादानात् । **अप्रकृतार्थव-**

---

१ प्र. रचयति तथा । २ प्र. खण्डनं ।

मासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं तीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुव्वला णं सा ॥ ४३ ॥

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

वचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—**लहिऊणेति ।**

अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति ।

चनम् । अप्रकृतगतव्यवहाररूपार्थस्य वचनं प्रकृतवृत्तांते आरोपो व्यंजनया प्रतिपादनं इत्यर्थः । एवं च समासोक्तौ प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः । रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः । अतएवैकदेशविवर्तिरूपकविषये न समासोक्तिः । संक्षेपेण एकेनैव शब्देन तस्य श्लेषत्वादिति । उपमाध्वनित्वाद्वेत्यपि बोध्यम् । **लहिऊणेति ।** ' लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ' । (गाथा छन्दः ।) **परमप्रकृतार्थकत्वमिति ।** केवलं तस्य कांतावाचकत्वं नास्ति, विशेषणानां तु उभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिबोधकत्वमित्यर्थः । एवं च लहिऊणेत्यादिपदबोध्यानां अभेदारोपात् व्यंजनया कांताव्यवहाराभेदेन प्रतीयमानस्य जयलक्ष्मीव्यवहारस्य जयलक्ष्मीवृत्तांततया प्रतीयमानस्य चमत्कारकतेति भावः । अत एवोक्तं कुवलयानंदकृतापि ' समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः ' इति । अयं भावः । ' अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमाः ' इत्यादौ श्लिष्टविशेषणप्रतीतप्रस्तुताऽप्रस्तुतवृत्तांतयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनाभेदप्रतीतिविषययोः प्रस्तुतचंद्रादिवृत्तिता । तत्र तयोर्वृत्तांतयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तांतो विशेष्यः । तद्बोधकबोध्याप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । तत्र यद्यपि प्रस्तुतस्य स्वासाधारणधर्मेण चंद्रेऽन्वययोग्यताऽस्ति, तथापि अप्रस्तुताभेदमापन्नस्य न साऽस्तीति तद्रूपावच्छिन्नस्याप्रकृते धर्मिण्यारोपः । आरोपोऽत्र व्यंजनया बोधः । न चाप्रस्तुताभिन्नत्वेऽपि विशेष्यतायाः प्रस्तुत एव सत्त्वेनास्त्येवान्वययोग्यतेति वाच्यम् । विशिष्टस्यान्वयायोग्यत्वात् । न च रूपकवत्समासोक्तावपि प्रस्तुतचन्द्रेऽप्रस्तुतजाररूपसमारोपश्चारुताहेतुरस्त्विति वाच्यम् । तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यासंभवात् । न चाक्षिप्तजारा-

दिनाक्षिप्तरूपकमस्तु । 'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदः' इत्यादौ पयोदे द्रष्टृपुरुषविशेषाक्षेपकनिरीक्षणवदाक्षेपकाभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतजारवृत्तांत एव चंद्रवृत्तितया प्रतीयमान आक्षेपकोऽस्तु । अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतयाऽप्राधान्येनानाक्षेपकत्वात् । स्फटिके जपाकुसुमनिष्ठलौहित्यस्यारोपेऽपि जपाकुसुमत्वानारोपश्च । एतेनाक्षेपाऽसंभवेऽपि परनायिकामुखचुंबनस्य श्लेषमर्यादया व्यंजनया वा प्रतीतस्य प्रकृते धर्मिण्यारोप्यमाणस्य जारासाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यंजकता सुवचेत्यपास्तम् । किं चैवं सति वाच्यार्थबोधोत्तरं तद्व्यंग्यप्रतीतिः । सापि न केवलव्यवहारमात्रज्ञानात् । अपि तु तादृशनायकनायिकासंबंधविशिष्टव्यवहारज्ञानात् । एवं च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापह्नोतुमशक्यत्वेनालंकारत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । विपरीतनायकत्वव्यंजनस्य समासोक्त्यंतर्भावं वदतो ध्वनित्वस्य दुर्वारत्वाच्च । तद्व्यंग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च श्लिष्टशब्दोपस्थापितयोर्वृत्तांतयोः परस्परमभेदेनान्वये मानाभावः । सहृदयहृदयस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव 'आगत्य संप्रति वियोगविसंष्ठुलांगीम्' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तांतो वाच्यरविकमलिनीवृत्तांताध्यारोपेणैव स्थित इति प्रदीपकृतः । प्राचीनानुभवमपलप्यापि यदि एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्विशेष्येणैवान्वयः स्वीक्रियते, एवमपि वाच्यार्थबोधकाले प्रस्तुते धर्मिणि नाप्रस्तुतजारत्वारोपं प्रत्याशा । तथाहि । यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयात्समप्राधान्यमस्तीति स्वीक्रियते, तथाप्यप्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपः । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तांतारोपेणैव सिद्धेः । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतवृत्तांतान्वयायोग्यतायास्तदवस्थत्वाच्च । नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति प्राचीनलक्षणाऽसंगतिः । अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत् न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तांतारोपस्य न चमत्कारित्वम् । किं तु अप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्यैव तस्य आरोपः । अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन चुंबनादिना ऐन्द्री चंद्र इत्येतद्गतस्त्रीलिंगपुल्लिंगसहकृतेन तत्संबंधिनि कामुकादौ अभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानात् । विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजन-

स्याक्षेपणात् । अप्रस्तुतस्येत्यस्याप्रस्तुतव्यवहारस्येत्यर्थो वा । एतेन वदनचुंबनस्य पुत्रादिसाधारण्यात्कथं कामुकाभिव्यंजकत्वम् । किं च ‘ अहर्मुखं चुंबति भानुबिंबम् ’ इत्यत्रापि नायकाद्यभिव्यक्त्यापात्तिरित्यपास्तम् । यत्तु चंद्रऐंद्रीपदगतलिंगाभ्यामभिव्यक्तनायकयोः स्वव्यंजकपदोपस्थापिताभ्यां भेदेनैवान्वय उचितः । समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति । तन्न । एवं हि वदता व्यवहारावच्छेदकत्वं तयोः स्वीक्रियते न वा । आद्ये एकस्यार्थस्योभयत्रान्वयोऽव्युत्पत्तिग्रस्तः । अंत्ये रसाननुगुणत्वम् । यदपि ऐंद्र्यादौ नायिकात्वाभाने केवलं व्यवहारावच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे बाधः । नायिकात्वानालीढकेवलैंद्रीमुखचुंबनरूपस्य व्यवहारस्य नायकासंबंधित्वात् । न हि दिक्तादात्म्यं विना नायिकाया पृथङ्मुखं विशेषयितुं सामर्थ्यमस्तीति । तदपि न । मुखशब्दश्लेषसामर्थ्येनैंद्रीमुखमित्यस्यैंद्र्यंशमोषेण केवलमुखचुंबनस्योपस्थितेः । तदेतदुक्तं कुवलयानंदे । ‘श्लेषादिमहिम्ना स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुंबनादिना’ इति।न ह्यैंद्रीशब्दार्थेन दिग्रूपेण वदनरूपमुखपदार्थस्यान्वयो वक्तुं शक्यः सहृदयैः।नन्वेतादृशकुसृष्टिकल्पनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थः स्त्रीलिंगपुल्लिंगाभ्यामभिव्यक्तनायकाद्यभिन्नचंद्रादिघटितप्रकृतवाक्यार्थे स्वावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोऽवतिष्ठते इत्येव कल्पयितुं युक्तम् । एवं च नायिकाऽभिन्नेंद्रदिशासंबंधिवदनाभिन्नप्रारंभकर्मकचुंबनरूपसंबंधाश्रयो नायकाभिन्नश्चंद्र इति बोध इति चेन्न । एवं हि ऐंद्र्यां नायिकाभेदप्रतीतौ मुखचुंबनादौ वदनचुंबनाद्यभेदप्रतीतावपि वदनचुंबने साक्षान्नायिकासंबंधाप्रतीत्या रसोद्बोधानापत्तेः । न च व्यंजनया तत्प्रतीतिरस्त्येव, यस्मिन् यदभेदः तत्संबंधिनि तत्संबन्ध्यभेद इति न्यायेन वा मानसी तत्प्रतीतिस्तत एव चमत्कार इति वाच्यम् । तदपेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादकवाच्यार्थबोधव्युत्पादनस्यैवौचित्यात् । ननु व्यंजनयाऽप्रकृतार्थबोधः । शक्तेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् । ततो व्यंजनमाहात्म्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठत इति चेत् । व्यांजनिकोऽप्रकृतार्थबोधो नायिकाद्यविशेषितो विशेषितो वा । नाद्यः । रसाननुगुणत्वात् । अंत्ये स्वपदोपस्थाप्यलिंगाभ्यां नायिकाद्यभेदबोधो व्यर्थोऽसंभवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोधनेन कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जाराभिन्नश्चंद्र इति बोधकदर्थनमेव स्यात् । तस्मा-

निदर्शना ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

श्लिष्टत्वं चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा ' विलिखति कुचौ ' इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणिकमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा ' संप्राप्ते सकलाङ्ग '—इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतस्य भृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तन्न युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्संग्रहात् । ' येनास्यभ्युदितेन ' इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणत्वमात्रपरम् । **निदर्शनेति** ।

व्यंजनया शक्त्या वोपस्थिताप्रस्तुतवृत्तांतेन व्यंजनयोपस्थितनायिकादिसंबंधित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्नप्रस्तुतवृत्तांतारोपः प्रकृतविशेष्ये नव्यमते श्लेषस्थलेऽप्रकृतोपस्थितेः शक्त्यैव सत्त्वेन तन्मते शक्त्यैवाप्रकृतार्थोपस्थितिः, प्राचां तु व्यंजनयेत्येतावान्विशेषः । एवं च वाच्यार्थबोधोत्तरं यदि चंद्रादौ नायकत्वादिप्रतीतिरपि सहृदयानुभवसाक्षिकी तदास्त्वित्युपपादितमेव प्राक् । अत एव समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ तदुपादानवैयर्थ्यमिति शेषे वक्ष्यति प्रकाशकृत् । अनेन तत्सादृश्यप्रतीतिर्व्यंजनया न तु तदभेदप्रतीतिरिति लभ्यते । प्रस्तुतप्राचीवृत्तांते आरोप्यमाणाप्रस्तुतखंडितनायिकाविशेषवृत्तांतसमर्थनाय तस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयश्चंद्र इत्येव बोधः । समासोक्तिर्गुणीभूतव्यंग्येति व्यवहारस्तु प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहाराभेदस्य व्यंजनया प्रतीतेर्निर्बाध एवेति दिक् । **औपम्यगर्भादीनामिति** । आदिना साधारणविशेषणसङ्ग्रहः । 'अन्धेन पातभीत्या संचरता मया विषमविषयेषु । दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृंगादुपागता गंगा ॥ ' अत्र गिरिशृंगप्रभववेणुयष्टिव्यवहाराभिन्नव्यवहारवती गंगेति प्रतीयते । **इति समासोक्तिः** । अभवन् प्रतीतिविषयतामलभमानः वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा संवन्धोऽन्वयः । अत एव प्रतीतिपर्यवसानाभावादस्य दृष्टांततो भेदः । परस्परनिरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्दृष्टांतालंकारः, इयं पुनः सापेक्षयोरिति भेद इत्यन्ये । तर्हि वाक्यमसंगतं स्यादत आह । **उपमापरिकल्पक**

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् ।

उदाहरणम्—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४४ ॥

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—**क्व सूर्येति ।**

अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

इति । औपम्यमाक्षिप्य पर्यवस्यतीत्यर्थः । **क्वेति ।** (रघुकाव्ये प्रथमसर्गे स्वाहंकारं परिहर्तुं कालिदासस्योक्तिः । उडुपं चर्मावनद्धवंशपात्रम् । मोहात् दुस्तरं सागरमुडुपेन तितीर्षुरस्मीत्यर्थः । अत्र स्वमतिसूर्यप्रभववंशयोरत्यंताननुरूपत्वं बोध्यते । तदनंतरमुडुपकरणकसागरतरणेच्छायाः अप्रकृतायाः कथनेन तादृशमतिकरणकवर्णनेच्छायाः पूर्वार्धत आक्षेपः । तयोश्च परस्परासंबन्धस्य स्पष्टत्वादौपम्यमादाय पर्यवसानम् । तत्फलितमाह । **उडुपेन सागरतरणवदिति । कल्पनम् ।** व्यंजनम् । प्रतीयमानाभेदरक्षणायेति भावः । एवं चात्रार्थी निदर्शना । ' त्वत्पादनखरत्नानि यो रंजयति यावकैः । इन्दुं चन्दनलेपेन पांडरीकुरुते हि सः ' इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चोभयत्रापि । एवं ' त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डरीकरणं विधोः ' इत्यत्राप्येवमेव । न चेदं वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धोपमानत्वोपमेयत्ववतोरभेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाऽभेदप्रतीतिः । इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकल्पनेति भेदात् । ' नितरां निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ' इत्यादौ किंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायि-...द्दिश्य सख्या वचनेऽपि आर्थी निदर्शनैव । एतेनात्र ललितालंकारः ...र्णनीयवाक्यार्थमनुक्त्वैव वर्ण्ये धर्मिणि तत्स्वरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवाक्यार्थस्य वर्णनरूपः इति अपास्तम् । नहि प्रस्तुताप्रस्तुतवृ-

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥४५॥

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम्।

अन्त्या यथा—**उदयतीति।**

अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम्। एवं च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम्। अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात्। एषा मालारूपापि दृश्यते।

त्तांतयोः शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति। न चैवमतिशयोक्तिविषयस्याप्यार्थरूपकेणापहारः स्यादिति वाच्यम्। विषयतावच्छेदकरूपेण भाते विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नविषय्यभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयितावच्छेदकरूपेण भासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन तयोरैक्यासंभवात्। न च निदर्शनाविषये व्यंग्योपमयैवास्तु चमत्कार इति वाच्यम्। अत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्त्वात्। कल्पितौपम्यमूलिकया पर्यवसन्नया तयैव चमत्कार इत्याशयात्। तदुक्तम् 'उपजीव्यत्वेन भेदात्' इति। **उदयतीति।** माघे चतुर्थसर्गे रैवतकनाम्नः पर्वतस्य वर्णनम्। वितताः विस्तीर्णाः ऊर्ध्वाः रश्मय एव रज्जवो यस्य इदं अहिमरुचौ इत्यस्य हिमधाम्नि इत्यस्य च विशेषणम्। अहिमरुचिः सूर्यः हिमधामा चंद्रः। विलंबिघण्टाद्वयेन परिवारितो यो वारणेन्द्रस्तस्य लीलाऽभिन्नां लीलामित्यन्वयः। श्लेषेण लीलापदेन लीलाद्वयोपस्थितेः। (पुष्पिताग्रा छन्दः।) श्लेषाश्रयणे बीजं दर्शयति। **अत्रान्येति।** अन्यलीलातादात्म्यस्यान्यलीलायामसंभवाच्चेत्यपि बोध्यम्। न चेदृशस्थलेऽन्वयानुपपत्त्या लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैव स्यादिति वाच्यम्। आरोपेणाप्यन्वयोऽपपत्तेः। वस्तुमाहात्म्यादेव त्वस्याः सादृश्यव्यंजकत्वम्। तदाह—उ... **मायां पर्यवसानमिति।** अत्रोपमानोपमेयधर्मयोरभेदप्रतिपत्तिः। अत इयमेव पदार्थनिदर्शनेत्युच्यतेऽन्यैः। तत्र पदार्थनिदर्शनात्वे कस्यचिदुक्तिं खंड

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम्।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा।

क्रिययैव स्वस्वरूप–स्वकारणयोः संबन्धो यदवगम्यते, सा अपरा निदर्शना।

यथा—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन्।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ ४७ ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च संबन्धः ख्याप्यते ॥

यथा—**दोर्भ्यामिति।** **स्वस्वेति।**

यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते साऽपरा निदर्शना। यथा—**उन्नतमिति।**

अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथासंबन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते। तथा

यति। **एवं चेति।** समस्तत्वेनाक्षेपकस्यापि पदत्वादिदं चिंत्यम्। **दोर्भ्यामिति।** (राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः। दोर्भ्याम् बाहुभ्याम्।) तरंगवतीभुजंगः समुद्रः। हरिणांकश्चंद्रः। (गदितुम्। वक्तुम्। उद्यमम्। उद्योगम्। आदधाति। करोति। वसन्ततिलका छन्दः।) अत्रैकस्य गुणगणनोद्यमस्य बहून्युपमानानीति माला। **स्वस्य।** कार्यस्य। **ख्याप्यते।** परान्प्रति बोध्यते। (**उन्नतमिति।**) उन्नतं उत्कृष्टं ऊर्ध्वस्थानं च। लघुरल्पमतिः अपकृष्टगुरुत्ववांश्च। पतनं पदभ्रंशः अधःसंयोगहेतुक्रिया च। (दृषत्कणः। पाषाणकणः।) चारुमारुतो मंदवातः न तु झंझावातः। हेलया पातोपपादकमिदम्। (रथोद्धता छन्दः।) **तथासंबंधः।** कार्यकारणभावरूपः। इयं संभवद्वस्तुसंबंधनिबंधने-

---

१ प्र. ध्रुवमत्र। २ छ. ज. यत्ते।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ ९२ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ ९३ ॥

तदन्यस्य कारणादेः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।

च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दृषत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्निदर्शनात्वमिति । **अप्रस्तुतेति ।**

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—**कार्ये इति ।**

सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—**याता इति ।**

त्युच्यते । एतच्च क्रिययैवेत्येवकारेण दर्शितम् । अन्ये तु 'स्वहेत्वन्वयस्य' इत्युपलक्षणं स्वक्रियया किंचिदर्थबोधनस्य । एवं च 'चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतं । सतां कार्योऽऽतिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥' इत्यादावप्येषैवेत्याहुः। **इति निदर्शना। अप्रस्तुतस्य** । अप्रकृतस्य। **अप्रस्तुतप्रशंसैवेति**। तत्पदवाच्यैवेत्यर्थः । **एतच्चेति** । अप्रस्तुतप्रशंसनमात्रं समासोक्तावतिप्रसक्तमिति तद्वारणाय प्रस्तुताश्रयेत्युक्तमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—**अप्राकरणिकेनेति** । प्रस्तुतव्यंजनं प्रस्तुताप्रस्तुतयोरसंबंधे सति नेति तत्संबंधदर्शनमुखेन तां विभजते । **कार्येत्यादि । याता इति ।** (अमरुशतके 'प्रस्थानान्निवृत्तोऽसि किम्' इति मित्रेण पृष्टस्य गमननिवृत्तिहेतुं स्वप्रियावृत्तान्तं कथयतः कस्यचिदुक्तिः । याताः । गताः ।) न मिलन्ति नायांति । या कृता सा कृतैव पु-

---

१ अप्रस्तुतस्य प्रशंसा इत्युद्योतसम्मतःपाठः ।

लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ ४८ ॥

अत्र–प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥ ४९ ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः– इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थ इति न कारणप्रस्तावः ।

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—**राजन्निति** ।

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः प्रपलाय्य गता इति शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तस्य[2] भाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।

नर्न कार्येत्याह । पुनरिति । (मत्कृते । मदर्थम् ।) नैव चिंता कृतेत्यपलापे तत्कार्यमाह । नितरामिति । गमनानिच्छाज्ञानेन या लज्जा तया मंथरा निष्क्रिया तारका यत्र। लज्जया कस्याप्यनवलोकनात् । धारारूपमश्रु । पीताश्रुणेति पाठे निपतदेव पीतं संवृतं अश्रु यत्रेत्यर्थः । चक्षुष्येकवचनं लज्जया सम्मुखदर्शनविच्छेदाय । हासितेन । मद्गमनेऽप्येतत्प्राणाः स्थास्यंतीति एवं प्रतारयतीति विस्मयप्रयुक्तेन । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **कार्ये** । निवृत्तिरूपे । अत्रेदमेव प्रस्तुतम् । वर्णनीयत्वात् । अत्राप्रस्तुतेन मरणेनाक्षिप्ताया गमननिवृत्तेरनुरागोत्कर्षकत्वेनैतस्या अलंकारत्वम् । अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयनेऽपि नोत्तरालंकारः । तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात् । अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छंति । **राजन्निति** । (राजानं प्रति कवेरुक्तिः । कुब्जे इति भोजिकायाः सम्बोधनम् ।) कुमाराश्च तत्सचिवाश्च तैः । एषां भोजनसमये शुकस्यापि भोजनलाभात् । (शून्यायाम् । निर्जनायाम् । वलभौ । उपरिगृहे सौधे । भित्तौ इति वाऽर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **कार्यमुक्तमिति** । तेन च कारणं व्यजते इत्यर्थः ।

---

[1] धाराश्रुणा इत्यपि पाठः उद्योतसम्मतः । [2] ट. मुं. पु. तस्याभाषण ।

एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥ ५० ॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्व-

---

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—**एतदिति ।**

अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—**सुहृदिति ।**

अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव

अत्र व्यंग्याद्वाच्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन न ध्वनित्वव्यपदेशः । किं त्वलंकारव्यवहार एवेति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि। **एतस्येति ।** (भल्लटकविकृते भल्लटशतके कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाषमाणं कंचित्प्रति कस्यचिदुक्तिः।) मुखात्प्रतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् स जडः यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त एतत्तस्य कियत् । यतोऽस्मादप्यधिकं किंचिज्जडत्वबोधकमस्ति तदाह । अंगुल्यग्रेति । शनैरादीयमानेऽपि अंगुल्यग्रस्य लघुक्रिययाऽल्पचालनेन प्रविलयिनि अंगुलावेव लग्ने इत्यर्थः । (शृणु अन्यत् इति वा पदछेदः । अस्मादपि अन्यत् अधिकं शृणु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **ममत्वविशेष इति ।** भ्रमविशेष इत्यऽपि बोध्यम् । **सुहृदिति ।** जलेति बाहुल्यसूचकम् । वैरप्रतियातनं कृतपीडेषु पीडादानम् । विष्णुना नरकासुरे हते कश्चन तन्मन्त्री नरकासुरसुहृदं (शाल्वं) प्रतीदमाह । (वंशस्थं वृत्तम् ।)

---

१ ट. स्थान ।

मेव श्लाघ्यः—इति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ९२ ॥

श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः । विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो यथा—**पुंस्त्वादिति** ।

अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् । 'अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी'

श्लिष्टत्वस्येति । प्रकाशे श्लेषसमासोक्तिपदे श्लिष्टशब्दश्लिष्टविशेषणपरे । अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोर्भावात् । द्वयोःप्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा श्लेषस्य प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारारोपे च समासोक्तेः स्वीकारादिति भावः । **पुंस्त्वादिति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके ७९ पद्यमेतत्) पुंस्त्वं पौरुषं पुंव्यंजनं च । नारीभूय अमृतहरणात् । अधःसंपत् भ्रंशः पातालं च । वराहावतारे पातालं गत्वा पृथिव्युद्धरणात् । प्रणयने याचने । न महान् महत्वरहितोऽल्प इत्यर्थः । बलिप्रार्थने वामनत्वप्राप्त्या जगद्रक्षणात् । विश्वस्योद्धरणं विपद्विनाशनेन रक्षणम् । दिक् प्रकारः । पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः श्रीकृष्णश्च । (पुरुषश्रेष्ठपक्षे पुंस्त्वात्प्रचलनं पुरुषार्थहानिः । अधोयानं स्वपदभ्रंशः । अमहत्वं गौरवहानिः । विश्वं सर्वजनमित्यर्थ इत्युदाहरणचन्द्रिका। वसन्ततिलका छन्दः ।) **सत्पुरुषेति** । अप्रकृतस्य श्रीकृष्णस्य प्रतीतौ जातायां पश्चात् प्रकृतेत्यादिः। **न च श्लेष एवेति** । विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति भावः। **अवयवशक्तेरिति**। न च प्रकरणसत्वे योग एव बलवान्। विश्वोद्धरणरूपपदार्थसामर्थ्यरूपलिंगस्य विष्णावपि सत्त्वात् । एतेन श्लेषमूलो ध्वनिरित्यपास्तम् । ये तु श्लेषस्थले उभयोरप्यर्थयोः क्रमेण शक्त्यैव प्रतिपादनमिच्छंति, तन्मते कथमप्राप्रस्तुतप्रशंसा, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्याव्यंग्यत्वादत आह ।

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्ति रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥ ५३ ॥
आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥

इति न्यायात्प्राग्विष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्याक्षेपैणैवोपास्थितेः । श्लेषसत्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—**येनेति** ।

अत्र विशेष्यवाचिचन्द्रपदं न श्लिष्टम् । तृतीयो यथा—**आदायेति**।

अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेपः । यथा वा मम—

श्लेषसत्वेऽपीति । अप्रस्तुतप्रतीत्युत्तरं तन्मूलिका तन्मूलमूलिका वा यत्र प्रस्तुतावगतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति । एकशब्दवत्त्वसाधर्म्योत्परं 'तुल्ये तुल्यस्य' इत्युदाहरणतेति बोध्यम् । **येनासीति** । क्षीणधनः कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिणं सधनमनुसरन् केनचिदुपालभ्यते । येनाभ्युदितेन क्लांतिं गमितोऽसीति संबंधः । उदितेनैव न त्वपकृतेनापि । क्लांतिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च । प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुम् । पादः पदं रश्मिश्च । क्षीणेन धनहीनेन कलाहीनेन च । मनागीषदपि किं न लज्जसे इत्यर्थः। अस्त्वेवं लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु । जडधामता हिमाधारता मूढता च । विस्फूर्जसे सगर्वमुदेषि । अमायां सूर्येण सह संगत्य ततस्तेजोग्रहणं चंद्रस्येत्यागमसिद्धं पादग्रहणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र श्लिष्टविशेषणमात्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्धनवृत्तान्ताक्षेपः । **आदायेति** । (शुकस्य कवेः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।)मुखं वदनं नदीसंगमस्थानं च।(अर्जितम्।संपादितम्। दुरर्णवेन।दुष्टेन समुद्रेण।वडवादहने। वडवानले।पातालमेव कुक्षिकुहरं तस्मिन्। वसन्ततिलका छन्दः।) अत्र ग्रासकल्पं परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तरि

---

१ प्र. गस्त्वेवं ।

इयं च काचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५९ ॥

कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय
व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
कुग्रामप्रमदाविलासरसिकः कांतस्त्वयाऽऽसादितो
नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारैः समाकृष्यते ॥

इयं च त्रिधा—काचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रतीयमानार्थाध्यारोपेण । क्वचित्त्वंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् ।

तत्राद्या यथा—**अब्धेरिति** ।

दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् । **कौटिल्यमिति**। (नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । 'नन्दिनि' इति नायिकायाः सम्बोधनम् । कौटिल्यम् । वक्रताम् । निवारयतराम् । अतिशयेन निवारय । शीलय । अभ्यस। अभ्यासं विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानिवर्तनात् । भारतीम् । वाचम् । विहसिते । मधुरस्वरसहितहासे । नागरीजनानां समाचाराः व्यवहाराः नेत्रकौटिल्य–मन्दगमन–अस्पष्टार्थभाषण–अनौद्धत्यरूपाः तैः । न समाकृष्यते न वशीक्रियते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र दुष्प्रभुसत्कविवृत्तान्ताक्षेपः । **अब्धेरिति** । अर्णोऽभः । अंभ इत्येव क्वचित्पाठः । तेन स्थगितास्तिरस्कृतो भुवनस्य भूमेराभोगः विस्तारः पातालकुक्षिस्तन्मध्यं च येन । सर्वपृथिव्या अब्धिप्रतिबंधेनाग्रहणात् तिरस्कारः । जलैर्व्यापनात्पातालकुक्षेरपि सः । पोतोपायाः समुद्रवणिजः । पोतोऽब्धियानम् । क्रमन्ते उत्सहंते । आहो इत्यव्ययं यद्यर्थे । (रिक्तः जलशून्यः ।) अवटः खातः। कुहरं तस्यैव गंभीरभागः । कल्पः समर्थः ।(मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभोः पूर्णतैव वरम्, न रिक्तता, अत्यन्तोपमर्दनापत्तेरिति व्यंग्यं गुणीभूतमेव।अत्र समुद्रेऽपीति पाठः । ध्वनित्वं तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यंग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन

१ प्र. अब्धेरर्णः इति वा पाठः ।

क्वचिदध्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

क्वचिदंशेष्वध्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥ ५७ ॥

अत्रापुरुषेऽप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः । द्वितीया यथा—**कस्त्वमिति** ।

अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोपः । तृतीया यथा—**सोऽपूर्व इति** ।

वाच्यसिध्यंगत्वात् । **कस्त्वमिति** । शाखोटकः भूतावासवृक्षः । कस्त्वं भोरिति वृक्षं प्रति प्रश्नः । कथयामीत्यादि तदुत्तरम् । वैराग्यादिवेति पुनः प्रश्नः । साधु विदितमित्युत्तरम् । पुनः प्रश्नः कस्मादिति । इदं वैराग्यम् । वामेन वामभागेन वामाचारेण युक्तश्च । सर्वात्मना छायारोहणशयनादिना । न छायेति । भूतावासत्वेन शाखोटकच्छायानाश्रयणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) प्रतीयमानोऽत्र प्रकृतासाधुपुरुषः । न चात्र रूपकम् । प्रकृतेऽप्रकृतारोपे एव तत्स्वीकारात् । एतेन शाखोटकवटपदाभ्यां साध्वसाधुपुरुषौ निगीर्याध्यवसितावित्यतिशयोक्तिरित्यपास्तम् । तत्रारोप्यस्यैव प्राधान्येन संबोध्यत्वाद्यनन्वयतादवस्थ्याच्च । विद्यमानाया अप्यतिशयोक्तेरेतदंगत्वाच्च । अत्र सधनः पूज्योऽधनो निन्द्य इति प्रस्तुतव्यंजनम् । नन्वत्राऽप्रस्तुतव्यवहारेण प्रस्तुतव्यवहारस्य निगरणमेवास्तु । किमनया । तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाबीजत्वात् । बोध्यसंबन्धश्च लक्षणा । वाच्यव्यवहाराभेदेन च प्रस्तुतव्यवहारप्रत्यय इति चेन्न । वाच्यार्थताटस्थ्येनैव व्यंग्यप्रतीतिरत्र सहृदयसम्मतत्वात् । शक्यसंबंधस्यैव लक्षणात्वाच्च । **सोऽपूर्व इति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके १८ पद्यमिदम् ।) रसनाविपर्ययो वचनाऽस्थैर्यं विपरीताग्रत्वं च । उपकंठं तद्रसनाग्र-

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥१४॥

अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्धेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा । कर्णचापलं तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदंशे नाध्यारोप इति । **निगीर्येति** ।

प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं द्रढीयसी बुद्धिः सैकाऽ-

---

मिति प्रसिद्धेः । कर्णचापलं परवचनप्रतार्यत्वं अनवरतकर्णचापलं च । मदो गर्वः दानजलं च । स्वपरदिक् आप्तानाप्तविभागः । एतत्सर्वं किं विस्मृतवान् । यत् यत इत्यर्थः । निश्चितवानसीति युक्तः पाठः । यत्सेव्यते एष इत्यन्वयः । वारणोऽनुगतवारको हस्ती च । अंतःशून्यकरो निर्धनो मांसादिशून्यमध्यशुंडादंडश्च । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) **मदश्चेति** । चेन विस्मृतस्वपरदिक्त्वम् । एवं च रसनाविपर्ययादौ वचनास्थैर्यादिकमारोप्य भ्रमरे प्रपन्नसेवकत्वमारोप्य वारणे निवारकप्रभुत्वमारोप्य वाक्यार्थोपपत्तिरिति भावः । **कर्णेति** । एवं चैतदंशे भ्रमरपदं द्विरेफपरमेवेति भावः । ऐकरूप्यायैकवाक्यत्वाय वा तदंशेऽप्यारोप इत्यन्ये । अत्र श्लिष्टशब्दरूपसाधारणधर्मनिबंधनं सादृश्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । अप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ग्राह्यः । एतेन 'किं भृंग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेद्धया' इत्यत्र प्रियतमेन साकमुद्याने विहरंती काचित् भृंगं प्रत्येवमाहेति प्रस्तुतेन प्रस्तुतांतरद्योतने प्रस्तुतांकुरनामा भिन्नोऽलंकार इत्यपास्तम् ।मदुक्तरीत्याऽस्या एव संभवात् ।(यदा)मुख्यतात्पर्यविषयः प्रस्तुतश्च नायिकानायकवृत्तांततदुत्कर्षकतया गुणीभूतव्यंग्यस्तदाऽत्र सादृश्यमूला समासोक्तिरेवेति केचित् । अन्ये तु अप्रस्तुतेन प्रशंसेत्यपि अप्रस्तुतप्रशंसाशब्दार्थः । एवं च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते उत्कृष्यते इत्यर्थादत्रापीयमेवेत्याहुरिति दिक् ।इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ।**द्रढीयसीति**। स्वासाधारणधर्मेणानुपादानादना-

---

१ प्र. समेन ।

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ९८ ॥

तिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्त्वन्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते[1] सा द्वितीया । यच्च चेच्छब्देन यदिशब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसंभविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कारणकार्ययोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारिताप्रतीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः। तत्राद्या यथा—**कमलमिति ।**

हार्योऽभेदधीरित्यर्थः । गौणसाध्यवसानामूलेयम् । **तदेवेति** । एवकारेण धर्मिभेदाभावः सूचितः । **अन्यत्वेनेति** । तच्चान्यादिशब्दैः । **विविक्ताकारम्**। अतिशयिताकारम् । **कमलमिति** । (प्रियां दृष्ट्वा तत्सखीं प्रति नायकस्योक्तिः।) कमलं कांतावक्त्रम्। अनम्भसि निर्जलदेशे । कुवलये नीलोत्पले नेत्ररूपे । तानि, कुवलये द्वे कमलं च। कनकलतिका कांतातनुः। (सुकुमारा मृद्वी चासौ सुभगा सुंदरी। आर्या छन्दः।) अत्र प्रकरणलभ्यनायिकावक्त्रादीनां कमलादितादात्म्येनाध्यवसानान्मुखादेरतिशयः। अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये । अत्र केचित् । ' प्रकृतस्य परेण ' इत्येव प्रकाशे पाठदर्शनात् तत्र च सामान्यतो निर्देशात् शुध्यसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणोरेकत्वाध्यवसायेऽप्येषा । 'समेन ' इति पाठेऽपि तदुपलक्षणम् । यथा ' कर्णलंबितकदंबमंजरीकेशरारुणकपोलमंडलम् । निर्मलं निगमवागगोचरं नीलिमानमवलोकयामहे ' इत्यत्र नीलिमपदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः । एवं हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येषा। यथा 'वित्रासनं समरसीमनि शात्रवाणामाजीवनं विबुधपर्षदि कोविदानाम्।संमोहनं सुरतसंसदि कामिनीनां रूपं तदीयमवलोकयतोऽद्भुतं मे' इत्यादौ वित्रासनादिपदस्य तद्धेतौ शुद्धसाध्यवसाना । एतेन ' हेतोर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरुच्यते ' इति हेत्वलंकारोयं पृथगित्यपास्तमित्याहुः । अत्र भेदेऽभेदः । अत्र कमलादिपदानां मुखत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । तेन रूपेण प्रथमतो बोधे तद्धर्मावछिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो व्यंजनया । बाधबुद्धेश्च

---

१ ट. ठ. प्रतीयते ।

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।
यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—
अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥ ६९ ॥

अत्र मुखादि कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—
कलशे परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।
वियति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥
द्वितीया यथा—**अण्णमिति** ।

न व्यांजनिके प्रतिबंधकत्वमित्यनाहार्या धीरत्रेति केचित् । आल्हादकत्वेनैव मुखं लक्ष्यं, शेषं प्राग्वत्, इत्यपरे । अत्र पक्षे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलभेदबाधस्यैवाभावादनाहार्यत्वं स्पष्टमेव । अन्ये तु शक्यतावच्छेदकरूपेणैव मुखादिभानं वदंति । तन्मतेऽभेदप्रधानातिशयोक्तिरित्यस्य उपमानतावच्छेदकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्वाहः । एतदेव चात्र मते निगरणम् । यत्स्ववाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवास्य बोधनम् । सादृश्यातिशयमहिम्ना च बाधबुद्धेःस्थगनादेतन्मतेऽप्यनाहार्यैव धीरिति दिक् । (**कलशे इति** । कलशे । स्तने । तिमिरस्तोमस्य । केशसंघातस्य । सोमसहवासः । मुखसहवासः । वियति । मध्यदेशे । शैवलवल्ली । रोमावली । कुसुमेषुः । मदनः । गीतिछन्दः । **अण्णमिति** ।) अन्यत्सौकुमार्यमन्येव च काऽपि वर्तनछाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव च न भवति । सुकुमारशब्दस्य लडहादेशः । (वर्तते जीवतीति) वर्तनं शरीरम् । छाया कांतिः । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता । (शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । सर्वावयवशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता ।) सामान्यप्रजापतेः सर्वसाधारणप्रजापतेः । रेखा निर्मितिः । (आर्या जघनविपुला ।) अत्रान्यदेव सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्याः सौंदर्ये सौंदर्यांतरादतिशयः प्रतीयते । अत्राभेदे भेदः । अत्रेदं बोध्यम् ।' प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम् ' इत्यस्य प्रस्तुतस्य अन्यवस्तुत्वेनाध्यवसाय इत्यप्यर्थः । यथा ' तस्याः सखे नियतमिंदुसुधामृणालज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ' इत्यत्र प्रकृतनायिकासंबंधिकारणस्य निर्मातुश्च विविक्ताकारवस्त्वंतररूपमृणालादित्वेनाध्यवसानम् । ' अस्याः सर्गविधौ ' इत्यादौ तु नैवम् । निश्चयाभावात् । यथा वा ' प्रत्यंभो नवपुंडरीकमु-

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असंभविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥

स्पष्टम् । तृतीया यथा—**राकायामिति ।**

कुलश्रेणी प्रतिक्ष्माधरं पूर्णेंदोरुदयः प्रतिक्षितिरुहं मल्लीप्रसूनोत्करः।किंचान्यत्कथयामि वीर जगतीरालिंपति त्वद्यशोविस्तारे प्रतिदेशमेव दिविषत्स्रोतस्वतीनिर्भरः। अत्रैकैव कीर्तिस्तत्तत्स्थाने योग्यतावशात्तेन तेन रूपेणाध्यवसिता।यथा वा 'स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ' इति । अत्र निमित्तभेदात्तत्तद्रूपेणाध्यवसायः । स च कविनिबद्धकर्तृक इत्यन्यत् । 'गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ' इत्यत्रापीयमेव । अत्र श्लेषसंकीर्णेयमित्यन्यत् । एतेनेदृशेषु विषयेषु उल्लेखालंकारोऽयमतिरिक्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । 'गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकांत इति यौवतैः । यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ' इत्यत्र तु नायमलंकारः । अध्यवसानाभावात् । न चैवं कोऽत्रालंकारः । न कोपि । किंतु तेषां तथाज्ञानानि भगवद्विषयकभावे उद्दीपनानीति बोध्यम् । नह्युद्दीपनसंसारः सर्वोऽप्यलंकारेष्वेवेति नियमोऽस्ति । एवम् 'अकृशं कुचयोः कृशं वलग्ने' इति पद्येऽपि बोध्यम्। **राकायामिति** । (अमृतांशोः चन्द्रस्य । साम्यं सादृश्यमेव पराभवः। निरुपमस्योपमानसंभव एव पराभवः।) पूर्वार्धे पूर्णेन्दौ कलंकाभावस्यासंबंधे संबंधः कल्पितः।उत्तरार्धे साम्यसंबंधसंभवेऽपि तदसंबंधः पराभवपदेन सूचितः। एवं चासंबंधे संबंध इति द्विविधेयम् । यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य। एवं च 'सौधाट्टानि पुरस्यास्य स्पृशंति विधुमंडलम्' इत्यत्राप्यसंबंधे संबंधरूपा इयमेव । यत्त्वत्र 'स्पृशंतीवेंदुमंडलम्' इति कृते उत्प्रेक्षाप्रतीतेरिवाभावे गम्योत्प्रेक्षैवोचिता । अन्यथा ' त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् ' इति त्वदुक्तेऽपि गम्योत्प्रेक्षा न स्यात् इति तन्न। नूनं मुखं चंद्र इत्यादौ नूनंपदाभावे गम्योत्प्रेक्षाया आपत्तेः । रूपकस्यानापत्तेश्च । त्वत्कीर्तिरित्यत्र बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गंगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षायाः कीर्तौ स्वर्गंगाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षाया अनंगीकारे भ्रमणश्रांतत्वरूपविशेषणवैयर्थ्यवत्प्रकृते उत्प्रेक्षासाधकाभावाच्च । स्वर्गसंबंधित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयम्। अंत्ये स्वर्गगमनरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति दिक् । राकायामित्युदाहरणे व्यतिरेकालंकार-

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ ६१ ॥

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च (कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्) शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा (वस्तुनो वा-

---

चतुर्थी यथा—**हृदयमिति । प्रतिवस्तूपमेति ।**

एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । अभिन्नस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'द्विः' 'द्वये' इत्यनेकोपलक्षके । माला-

---

गर्भेयम् । एवं ' लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः स्वच्छंदं चरतो जनस्य हृदये चिंताज्वरो निर्मितः । एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावा-द्वराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता ' इत्यत्रापि 'एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावात् ' इत्यत्रासंबंधे संबंधस्तन्वीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थं उक्तः । **चतुर्थी** । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा । विपर्ययः कार्यस्य प्राथम्येन सहभावेन च । तत्राद्यमाह । **हृदयमिति** । (दामोदरगुप्तकृते कुट्टनीमते ९६ पद्यमिदम् । कुसुमान्येव चापो बाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालत्याः मालतीनाम्न्या नायिकायाः हृदयम् आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पश्चात् । लोचनविषयं नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । दृष्टेनेति यावत् । त्वया आक्रांतम् । आर्या छन्दः)। अत्र कारणस्य कांताधिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कंदर्पाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिः । अंत्यं यथा । 'सममेव समाक्रांतं द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीभृताम् ॥' इत्यत्र सममेव न तु पूर्वापरभावेनेति प्रतीतेः । सिंहासनाक्रमणं कारणम् । महीभृन्मण्डलाक्रमणं कार्यम् । **इत्यतिशयोक्तिः** । **एकस्येति** । तेन निदर्शनादृष्टांतयोर्व्युदासः । तत्र बिंबप्रतिबिंबभावेन निर्देशेनैकत्वविरहात् । **अवस्थितिः** । उपादानम् । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः । तदाह । **वस्तुन इति** । एवं चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थस्येति ध्वनितम् । न च 'दिवि स्थितो भानु-

क्यार्थस्योपमानत्वात) प्रतिवस्तूपमा । यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

नुरोधात् । सा च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च ।

तत्राद्या यथा—**देवीति** ।

अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्येके । 'कथं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे । अन्त्या यथा—

रिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप' इति वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकं वाक्यार्थयोर्गम्यमौपम्यमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्र तु इवशब्देन वाच्यमेवेत्यदोषात् । 'निर्मलं वदनं कांते विमलं कमलं मम' इत्यादावतिप्रसंगवारणाय वाक्यार्थयोरिति । अत एव 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालका वृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम् ।' इति स्मरणालंकारेऽपि नातिव्याप्तिः । पद्मसदृशमाननमित्येव तत्र प्रतीतेः । 'आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्दहनमध्यगतः समंताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ' इत्यत्रापद्गतत्वदहनमध्यगतत्वयोर्बिंबप्रतिबिंबभावेऽपि । उपमानोपमेयवृत्तिधर्मौ वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टांते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मांशेऽपि बिंबप्रतिबिंबभाव इति ततो विशेषः । एकस्यैव धर्मस्य पृथक्शब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । (**देवीति** । राजानं प्रति देवीसख्या उक्तिः । देवीभावम् देवीत्वम् ।) देवी कृताभिषेका । (गमिता प्रापिता ।) परिवारपदम् साधारणकलत्रपदम् । परिभोगो भूषाद्यर्थमुपादानम् । दैवतेति । स्वर्णादिघटितप्रतिमेत्यर्थः । (आर्या छन्दः ।) **इत्येके इति** । अत्रारुचिस्तु तयोर्वाक्यार्थगतसादृश्यरूपत्वाभावः । **एकार्थतयेति** । अनौचित्यरूपैकार्थतयेत्यर्थः । एवं च दैवतरूपांकितरत्नस्य भोगयोग्यत्वं यथानुचितं तथा देव्याः परिवारपदयोग्यत्वमनुचितमित्यौपम्ये पर्यवसानम् । ननु यथा ' पर्वत एतद्वन्हिमान् एतद्धूमात् ' इत्यत्र महानसस्य दृष्टांतताऽनुचिता । एवम् 'एषा परिवारपदत्वायोग्या देवीत्वात्' इत्यत्र दैवतरूपांकितरत्नस्य दृष्टांतताऽनुचितेति चेन्न । तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिसिद्धौ ' यत्सामान्ययोर्व्याप्तिस्तद्विशेषयोः ' इति न्यायेनोक्तविशेषनियमसिद्धेरदोषात् । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे तु अप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यन् ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ६३ ॥

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र स दृष्टांतः ।

यदीति ।

अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि । **दृष्टान्त इति ।**

एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिविम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमानिर्वाहकोऽत्रालंकारे इति व्युत्पत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण यथा—

यथा 'भैरभ्रे भासते चंद्रो भुवि भाति भवान्बुधैः' इति दिक् । वैधर्म्येणाप्येषा दृश्यते । 'वंशभवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः । न हि तुंबीफलविकलो वीणादंडः प्रयाति महिमानम्' इत्यादौ । यद्यपि अत्र पुरुषः पूज्यत्ववान्संगविशेषवत्त्वादित्यर्थे तुंबीफलवैकल्यप्रयुक्तमहिमाभावविशिष्टो वीणादंडो न दृष्टांतस्तथाप्यनेन दृष्टांतेन संगविशेषाभावप्रयोज्यपूज्यत्वाभाववानिति तद्व्यतिरेक आक्षिप्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टांतत्वाभावात्तद्वृत्तिसामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तस्मिन्नुपात्तविपरीतदृष्टांतेन तादृशसामान्यान्वयनियमसिद्धौ यत्सामान्ययोरिति न्यायात्तादृशविशेषावच्छिन्नकाव्योक्तान्वयनियमसिद्धिः । एवं च तुंबीफलराहित्यवद्वीणादंडसदृशः संगविशेषाभाववान्पुरुष इति बोधः । तुंबीफलवद्वीणादंडसदृशः संगविशेषवान्पुरुष इति च बोधः । **यदीति ।** किमद्भुतं स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतमित्यर्थः । किं ततः सदैवेत्यनयोरप्येवम् । सतामविषादिता (विषादराहित्यं) प्रकृतिरेव । स्वभाव एव नाश्चर्यमित्यर्थः । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) **इति प्रतिवस्तूपमा । प्रतिबिंबनम् ।** बिंबप्रतिबिंबभावः । न त्वेकत्वमित्यर्थः । अत एव प्रतिवस्तूपमातो भेदः । नचात्रोपमा । यथेवादिशब्दाभावात् । नाप्यर्थांतरन्यासः । सामान्यविशेषभावाभावात् । दृष्टांतपदयोगमाह । **दृष्ट इति ।** गृहीतप्रामाण्यक इत्यर्थः । **निश्चयः ।** दार्ष्टांतिकवाक्यार्थनिश्चयः । दृष्टांतवाक्यार्थे गृहीतसहचारेण दार्ष्टांतिकार्थ-

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥ ६४ ॥

एष साधर्म्येण। वैधर्म्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः।
भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः॥६५॥

त्वयीति।

अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः। वैधर्म्येण यथा-

तवेति।

वैधम्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम्।

प्रामाण्यनिश्चयात्। त्वयीति। (नायिकासख्याः नायकं प्रत्युक्तिः।) दृष्ट एव दृष्टमात्रे। तस्याः। मालविकायाः (?)। (निर्वाति। उच्छ्वसिति। प्रसन्नं भवति। आर्या छन्दः।) अत्र पद्ये त्वयीत्यत्र सप्तमीनिर्देशाद्धिमांशोरित्यत्र षष्ठीनिर्देशाच्च मनोभवज्वलितप्रतिनिर्देशस्य रविकिरणज्वलितत्वस्यानुक्त्या न्यूनत्वाच्चासंष्ठुलमिदं पद्यम्। अत्र नृपचंद्रयोर्नायिकाकुमुद्वत्योर्मनःकुसुमयोर्मनोभवज्वलितसूर्यकरज्वलितयोः निर्वाणप्रकाशयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावः। कुमुद्वत्याः कुसुमस्य हिमांशुदर्शने विकास इव तस्या मनसस्त्वद्दर्शने उच्छ्वास इति प्रतीयमानोपमायां मनःकुसुमयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नयोः साधारणधर्मत्वम्। अत्र नृपदर्शनमनोभवज्वलितप्रकाशयोः कार्यकारणभावनिश्चयो 'यद्यदन्वयानुविधायि तत्तज्जन्यम्' इति व्याप्त्या दृष्टांतगृहीतसहचारनिश्चयप्रयुक्तया भवतीत्यर्थसंगतिः। न च हिमांशोरालोके यथा कुमुद्वतीकुसुमं विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनो हृष्यतीति उपमां विना पूर्वोत्तरार्धयोरसंबंधान्निदर्शनासंकरः। तत्र साधारणधर्मानुपन्यासात्। अत्र वाक्यार्थयोः स्वस्वार्थे निरपेक्षत्वात्। निदर्शनायां तत्रापि सापेक्षत्वाच्च। **वैधर्म्येण।** विपर्यये साधर्म्यपर्यवसायिना। (तवेति।) आहवे युद्धे। साहसकर्मणः सकाशात् शर्म यस्य। (कृपाणः। खड्गः। भटाःयोद्धारः।) विशरारुताम्। झटिति नश्वरताम्। (अगुः। प्रापुः। अवाते। निर्वातदेशे। पांसवः। रजांसि। वंशस्थं वृत्तम्।) वैधर्म्यविपर्यये। वाते तु न तथेत्येवंरूपे। अत्राहववातसंबंधिभ-

---

१ छ. झ. कुमुदं। २ प्र. ज. पाणिं। ३ ट. विपर्ययेण।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात्) उपमानोपमेयानाम्, धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् (एकस्यैव समस्तवाक्य-दीपनात्) दीपकम् । यथा—

किवणाणँ धणं णाआणँ फणमणी केसराइँ सीहाणं ।
कुलवालिआणँ थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणम् ॥ ६६ ॥

सकृदिति ।

प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—**किवणाणमिति ।**

गुरुत्वास्थिरत्वयोरुपमानोपमेयभाव इति दिक् । **इति दृष्टांतः । अर्थादिति।**प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसंबंधस्योपमायां पर्यवसानात् । सा च व्यंग्यैव वाचक विरहात् । व्यंग्याया अप्यस्या वाच्योपकारकत्वात् गुणीभूतव्यंग्यत्वमेव । न तु ध्वनित्वम् । अतोऽत्र नोपमाशंका । **क्रियादेरिति ।** आदिना गुणादिसंग्रहः । **एकस्थस्येति।**एकत्र तिष्ठति तस्येत्यर्थः। **साम्यादिति।**दीप इव दीपकम्।संज्ञायां कन्। प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन च सादृश्यम्। **किवणाणमिति।**'कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केशराश्च सिंहानाम् । कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' (कुलपालिकानाम् । कुलवधूनाम् । अमृतानाम् । सचेतनानाम् । एतत् कृपणानामित्यादिभिरन्वेति। गाथा मुखविपुला।)**उपमेया इति।** प्रकृतत्वात्। अन्येषां तूपमानत्वम् ।अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः। अत्र क्रिया साधारणधर्मः। गुणो यथा । 'श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपंक्तिभिः ॥' इति । यत्तु 'वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी । उन्मीलन्ति कदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ॥ माद्यंति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः।' इत्यादावावृत्तिदीपकम् । क्वचिच्छब्दस्यार्थस्योभयोर्वा आवृत्तेरिति। तन्न।धर्मस्य सकृदुपादानाभावात्।प्रकृताप्रकृतोभयावृत्तित्वाच्च। एषु च वा-

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

स्विद्यति कूणति वेल्लति विवलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥६७॥

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम् । यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः । अन्त्यं यथा—**स्विद्यतीति** ।

अत्र वधूरिति कारकस्य सकृद्वृत्तिः । **मालेति** ।

गुणावहमुपकारकम् । यथा—**संग्रामेति** ।

चकलुप्तोपमैवेत्याहुः प्रकाशानुसारिणः। **अंत्यम्**। बन्हीषु क्रियासु कारकस्य सकृद्वृत्तिरित्येतत् । ' कारकस्य क्रियासु ' इत्युक्त्या क्रिया तिङन्तादिवाच्याऽसत्वभूता गृह्यते । असत्वभूतायाश्चोपमानत्वाभावः सन्सूत्रे भाष्ये ' न वै तिङन्तेनोपमानमास्ति ' इति ग्रंथेन प्रतिपादित इति । अत्रोपमानोपमेयभावाप्रतीतिः, पूर्वस्मिंस्तु तत्प्रतीतिरिति भेदः ।एककर्तृकत्वादिधर्मकृतसादृश्यस्याचमत्कारित्वाच्च। इदं च प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृतानां च । अनेकचमत्कारिक्रियावैशिष्ट्येन वर्ण्यकारकोत्कर्षकतया चमत्कारित्वेनास्यालंकारत्वम् । एतेन दीपके सर्वत्रौपम्यस्य गम्यत्वादस्य दीपकत्वं चिंत्यम् । स्विद्यतीत्युदाहरणे क्रियाणां सादृश्यावगतावपि सर्वासां प्रकृतत्वात्कारकतुल्ययोगितात्वमेवोचितमिति च परास्तम् । तुल्ययोगिता त्वौपम्यगर्भैवेति वक्ष्यते। **स्विद्यतीति** । स्वेदः सात्विको भावः। दयिते परिरंभोद्यते कूणति मृदुशब्दं करोति।ततोऽप्यनिर्वर्तिनि वेल्लति संकोचमालंबते। विचलति परिवृत्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति।अंतः नवोढात्वेन बहिरप्रकाशात्।चुंबितुमिच्छति न तु चुंबति।(गीतिश्छन्दः ।) **अत्र वधूरिति** । शयने इत्यपि बोध्यम् । **यथोत्तरेति** । अस्य वीप्सितत्वादाद्यमित्यत्रापि वीप्सा बोध्या। (**संग्रामेति**। खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम्।

---

१ प्र. ज. संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांमुख्यमासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥६८॥

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदाहरणम्—

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धान्नापरो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति । **नियतानामिति ।**

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं 'यदुपादीयते' इति शेषः । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्ना धर्मा एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—**पाण्ड्विति ।**

संग्रामरूपांगणगतेन । निर्भयसंचरणीयत्वेनांगणता । चापे समारोपिते ज्याविशिष्टे कृते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) । अभवन्मतयोगदोषपरिहाराय संप्राप्ते इत्यादि पाठांतरकल्पनम् । आसादितामिति नपुंसकानपुंसकयोरेकशेषः एकवत्त्वंच । अत्र कोदंडेनारिशिरः प्रापयता शरा उपक्रियंते, शरैरपि भूमंडलं प्रापयद्भिररिशिरः, शिरसाऽपि सन्नायकं त्वां लंभयता भूमंडलं, भूमंडलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपेणाऽपि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिः, इति पूर्वपूर्वेभ्यः परस्य परस्योपकारः । एकस्या आसादनक्रियायाः संबंधाद्दीपकता। अत्र शरादीनामरिशिरःप्रभृतीनां च सादृश्यमपि व्यंग्यम् । **इति दीपकम् । प्राकरणिकानामेवेति ।** एवं च प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तित्वे सति औपम्याक्षेपकत्वं लक्षणम् । सत्यंतेन दीपकव्युदासः । न चाक्षेपलभ्यसाम्ये व्यतिरेकभेदेऽतिव्याप्तिः। तत्रोपमेयाधिक्यकृत एव चमत्कारः न तु साम्यप्रतीतिकृत इति विशेषात् । उपमेयानाधिक्येन विशेषणान्न दोष इत्यन्ये । औपम्यं चात्र गम्यम् । तत्प्रयोजकसमानधर्मोपादानात् । वाचकाभावाच्च । धर्मवाचकपदैस्तत्तद्रूपेण धर्मभानेऽपि सादृश्यत्वरूपेणाभानात् । **पांड्विति ।** क्षामं कृशं सरसं

---

१ ज. नृपते त्वया सितयशस्तेनापि । २ प्र. सरसं हृदयं ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥६९॥
कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम्।

अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्म उपात्तः। न तूपमानरोगधर्मतया। अप्राकरणिकानामेव यथा—**कुमुदेति**।

अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धे कापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चोपात्तम्। **उपमानादिति**।

सानुरागमन्तरससहितं च, अत एव अलसं बाह्यक्रियायामक्षमम्। नितान्तमित्यतिशयार्थकं सर्वान्वयि । क्षेत्रियो देहान्तरे चिकित्स्यो देहपर्यन्तस्थायीति फलति । (आर्या छन्दः ।) **प्रकृतानामिति** । विरहानुभावत्वेनेत्यर्थः। **वदनादीनाम्**। पांडुत्वादिविशिष्टानाम्। **न तूपमानरोगेति**। उपमानरोगजपांडुतादीत्यर्थः। 'अत्रावेदनक्रियया विरहरोगयोरौपम्यप्रतीतिः । वर्ण्यनायिकासंबंधित्वेन विरहरोगयोः प्राकरणिकत्वम् । अचिकित्स्यत्वरूपं क्षेत्रियत्वं साधारणो धर्मः' इत्यन्ये। अत्र क्रियारूपधर्मैक्यम्। **कुमुदेति**। (कान्तां प्रति कस्यचिदुक्तिः ।) प्रसादे कुमुदसाम्यम् । माने (रक्त) कमलसाम्यम्। प्रकृतदशायां नीलनीरजसाम्यम्। ललितो मनोहरः। विलासः कटाक्षः। प्रतिहतं निर्जितम् । एकपदे युगपत्। आननस्येत्यस्य 'अग्रे' इति शेषः। (पुष्पिताग्रा छन्दः ।) अधिक्षिप्तत्वेन प्रतिहतत्वेन च तेषां परस्परं साम्यप्रतीतिः। अत्र साम्यप्रतीतावपि तावन्मात्रकृतो न चमत्कारः। किं त्वेकधर्मान्वयकृतोऽपि। अतो गम्योपमया न निर्वाहः। 'जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाभ्यामिव वारिधाराः' इत्यत्र न तुल्ययोगिता । सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात्। 'चंद्र इव सुंदरं मुखम्' इत्यत्र च न दीपकम्। एवं 'प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया' इत्यत्रापीयमेव। प्रदीयते पराभूतिरिति शब्दस्य श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नीकृततदर्थस्य वा धर्मस्यैक्यात् । तादृशधर्मेण तयोः साम्यप्रतीतौ हिताहिताविषयतुल्यकर्तृत्वरूपं व्यंग्यं वाच्यराजोत्कर्षकतया गुणीभूतं प्रतीयते इत्यन्यत्। नैतावताऽस्य तुल्ययोगितांतरत्वं वक्तुं युक्तम् । 'लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि' इत्यत्र तु

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नि॑त्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥७१॥

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम्। अत्र यौवनगताऽस्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥१९॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लि॑ष्टे तद्वत्त्रिरष्ट त॑त् ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम् । स एव । व्यतिरेक एव । कश्चित्तु—" यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—**क्षीण** इत्यादिसंग्रहः । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः । क्षैण्येऽपि पुनर्वृद्धेः " इत्याह । तन्न युक्तम् । अस्थैर्ये हि तस्योपमानता । तदाधिक्यं चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः । एनं विभजते—**हेत्वोरिति** ।

उक्तं दीपकमेवेति दिक् । इति तुल्ययोगिता । **आधिक्यम्** । गुणविशेषकृत उत्कर्षः । **स एवेति** । योगेनैव लक्षणलाभात् स व्यतिरेकनामालंकार इत्यर्थः । उपमानादित्युक्तेः ' कुमुदादतिरिच्यते मुखम् ' इत्यादौ नायमलंकारः । (**क्षीण इति** । विरम । ' अभिमानात् ' इति शेषः । अभिमानं त्यजेत्यर्थः । प्रसीद । प्रसन्ना भव । अनिवर्ति । न प्रत्यावर्तते । यातम् । गतम् । आर्या छन्दः ।) **पुनर्वृद्धेरिति** । यौवनं तु न तथेति उपमेयस्य न्यूनतेत्यर्थः । **अस्थैर्ये हीति** । अयं भावः । न ह्यत्र चंद्रयौवनयोः सादृश्यम् । किं तु तत्क्षययोः । तत्र चंद्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाधिक्यम् । मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति । अस्थैर्यं क्षयः । एवं ह्यत्र वाक्यार्थः । चंद्रो हि पुनःपुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली । इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरंतरायैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमयितुं न सांप्रतमिति। अन्यथा 'किमिति अस्य कदर्यस्य यौवनस्य कृते मया मानाद्विरंस्यते यातु नाम यौवनम्' इति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्तेः। प्रियहितकारिण्या दूत्या हीदं वचनम्। एतेन 'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः

---

१ च. झ. सत्यम्, प्र. नितराम् २ ज. श्लेषे । ३ प्र. सः ।

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः; आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव; एवं द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः।

क्रमेणोदाहरणम्—

व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू। उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः। अनुपादाने तु त्रयो भेदाः। प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात्। तदेवं चत्वारो भेदाः। ते च प्रत्येकं त्रिधा। साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात्। क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशक्त्या। क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादशभेदाः। ते च प्रत्येकमश्लिष्टे श्लिष्टे च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः। तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—

स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि। कांतापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥' इत्यत्रोपमेयन्यूनतापर्यवसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम्। सशोकत्वेन तद्गम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्त्वात्। न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो विवक्षितः। स च शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वादस्त्येव। वाच्यार्थबोधकालिकोत्कर्षापकर्षयोरेव तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम्। प्रकृतवाक्यार्थानुगुणधर्मवत्त्वस्यैवात्राधिक्यपदार्थत्वात्। 'परमचेतनत्वमेव सम्यक् न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदं चैतन्यादि' इति पर्यवसानेन तस्य प्रकृतवाक्यार्थभूतविरहानुगुणत्वात्। अत एव प्रियावियोगाद्यपि तुल्यमित्यर्थकमावयोः सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम्। एतेनोपमालंकारदूरीकरणमेवात्र चमत्कारि। रसाद्यनुकूलतया कुतश्चिदंगात् भूषणापसरणमिव रसानुसारेण क्वचिदलंकारवियोगोऽपि शोभावह इति ध्वनिकृदुक्तमपास्तम्। एवं 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूत्यपथः सितीकृतः' (नैषधकाव्ये नवमसर्गे १२३ पद्यम्) इत्यत्र नलमहीपतेः स्वनिंदया लब्धनिर्वेदातिशयरूपप्रकृतवाक्यार्थे दूत्यगतन्यूनताया एवानुगुणत्वेनाधिक्यरूपत्वात्। एवं 'न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः। तथापि जितमेवा-

---

१ छ. ज. कौ न।

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥७२॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥७३॥

असीति ।

अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतू । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवार्थसाम्ये यथा—**असिमात्रसहायोऽपीति ।**

सीदमुना भुवनत्रयम् ॥' इत्यादावपि कठोरतीक्ष्णास्त्ररहितस्य भुवनत्रयजये उत्कर्षातिशयप्राप्त्याऽभावरूपविशेषणस्याप्याधिक्यमात्रसंपादकत्वान्न दोष इत्यलम् । **असीति ।** (असिरेव सहायो यस्य । प्रभूताः येऽरयः तेषां पराभवे सति । स्मयः । गर्वः ।) मात्रेण सहायांतरव्यवच्छेदः। स्मयाभावोऽत्रोत्कर्षपर्यवसायितयाधिक्यरूपः । अत्र प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणांतरकृतस्वनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण तिरस्कृतमिति तत्तिरस्कारकतयाऽस्य चमत्कारातिशयजनकत्वम् । तिरस्कार्यतयौपम्यगर्भत्वव्यवहारोऽत्रेति बोध्यम् । आधिक्यवर्णनाभावे सादृश्यं पर्यवस्यतीत्येतावता तद्गर्भत्वव्यवहारात् । एतेनैकगुणपुरस्कारेण सादृश्यनिषेधे गुणांतरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादुपमागर्भत्वमस्येत्यपास्तम् । किं चान्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेदृशाधिक्यप्रतिपादनद्वाराऽभावस्यापकर्षस्य वा प्रतिपादनम् । स चाविशेषात्सर्वधर्मप्रयुक्त एवेति तदप्ररोहात् । कथं 'तुलयामः कलयाऽपि पंकजम्' इत्यादौ सर्वथैव सादृश्यनिषेधाच्च। 'देवदत्तेन सदृशो यज्ञदत्तः किं तु धनमस्याधिकम्' इत्यादौ उत्कटविद्यादित्वेन प्रसिद्धदेवदत्तेन विद्यादिकृतसादृश्यं प्रतीयमानमप्यपकृष्टमिति दिक् । **क्रमेणेति ।** 'नूनमन्यजन-

---

१ प्र. योऽयं । २ प्र. छ. ज. धृतेर्निधिः ।

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥७४॥

अत्रेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ॥७५॥

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शाब्दमौपम्यम् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥७६॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः ।

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—**इयमिति** ।

अत्राकलङ्कित्वकलङ्कित्वे हेतू समुपात्तौ । इवादीनां तुल्यादीनां वाऽभावादाक्षिप्तमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद उपमायां शङ्कनीयः । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण विषयापहारात् । अथ श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—**जितेन्द्रियेति** ।

अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वभङ्गुरत्वे च हेतू समुपात्ते । इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तत्रैवार्थे साम्ये यथा—**अखण्डेति** ।

अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्यतदभावौ हेतू शब्दोपात्तौ । तुल्या-

---

स्येव ' इति 'न समयोऽस्य महीपतेः' इति च पाठे इत्यर्थः । **आक्षिप्ते** इति । व्यंग्ये इत्यर्थः । (इयमिति ।) दासीकृता पद्मश्रीर्येन तेनाकलंकेनाननेनेत्यन्वयः। **अत्रैवेति** । ' आननेन मनोज्ञेन ' इति जयत्यमृतदीधितिम् ' इति च पाठे इत्यर्थः । **जितेति** । विद्यावृद्धाः पंडिताः । विद्या च वृद्धाश्चेति वा । अतिगाढो विरोधिसहस्त्रैरप्यनुछेद्यः गुणो धैर्यादिर्यस्य । (भङ्गुराः नश्वराः।) गुणाः पंडितत्वादयस्तंतवश्च । **पूर्ववदिति** । 'सत्कर्मनिरतस्यास्य' इति ' न तामरसवद्गुणाः ' इति च पाठे इत्यर्थः । **अखंडेति** । मंडलं राजचक्रं विंबं च, श्रीः संपत्तिः शोभा च, कला कौशलं चंद्रषोडशांशाश्च। जातु कदापि। **कलावैकल्येति**।

---

१ प्र. निन्द° ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदा एवमूह्याः, दिङ्मात्रं चोदाह्रियते, यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ ७८ ॥

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा–

र्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—**हरवदिति** ।

पूर्ववत् । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—**नित्योदितेति** ।

अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्टं पूर्वार्धोपात्तं हेतुद्वयम् । इवादेस्तुल्यादिशब्दानां चाभावादाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभावेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादप्ययं भेदः संभवति । यथा—

अखंडमंडलत्वकलावैकल्ये हेतू इत्यन्ये । **चिंत्यमिति** । कलावैकल्यतदभावयोर्हेतुत्वेन तदनुपादाने श्लेषः किमाश्रयः स्यात् । हेतुभूतधर्मवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य वा श्लिष्टत्वे श्लिष्टभेद इति भावः । 'बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रमः । न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः ॥' इति पाठेन बहुलशब्दे श्लेषसत्त्वात् अखंडमंडलत्वकलावैकल्ययोर्हेत्वोरनुपादानेऽपि संभवत्येवानुपादानत्रयम् । बहुलः कृष्णपक्षः विपुलश्चेत्यन्ये । **हरवदिति** । वैषम्यं त्रित्वं पारुष्यं च । विधूतः कंपितः । वृषो वृषासुरः बलीवर्दश्च धर्मश्च । सत्यभामापरिणयने कृष्णेन सप्तवृषास्कंदनात् । करः किरणः राजभागश्च । तापिता उद्वेजिता दाहं प्रापिता च । भूर्धरणिस्तत्स्थलोकश्च । (आर्या छंदः ।) अत्र विषमदृष्टित्वमपकर्षहेतुरुपात्तः । समदृष्टित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्तः । बहूपमानापेक्षया आधिक्यवर्णनान्मालाऽत्रेति बोध्यम् । **नित्येति** । प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च । भास्वता कांतिमता रविणा च । त्रियामा रात्रिः । **आक्षिप्तैवेति** ! विनिर्जितपदाक्षिप्तैवेत्यर्थः । **द्रष्टव्यमिति** । ' समरा सक्तमनसा ' इति ' पंकजावलिनं-

---

१ प्र. चापि.

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लासितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७९ ॥

स्वच्छात्मतेति ।

दनः ' इति च पाठे इत्यर्थः । अत्रेदं चिंत्यम् । उपात्तवैधर्म्यांशे श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषेणेति कृतभेदत्रयं चिंत्यमेव । न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्दवेद्येषूपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूपपादम् । तत्र स्वशब्दवेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य संभवादिति । स्वच्छेति । स्वछात्मत्वं निर्मलत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितं प्रतिबिंबितमिंदुबिंबं यत्र । मुखेऽपि कपोले चंद्रप्रतिबिंबात् । मधुपक्षेऽप्येवमेव । यद्वा समुल्लसितेंदुबिंबमिति रूपकम् । मुखपक्षे समुल्लसितत्वं पूर्णत्वम् । यद्वा स्वच्छात्मता चिक्कणता सैव उत्कर्षकत्वेन गुणः । बिंबप्रभोऽधरो यत्रेति मुखपक्षे । मधुपक्षे बिंबप्रभां धरति तत् । (बिम्बप्रभायाः धरं धारकम्।) जीर्णमधुनो रक्तत्वात् । अकृत्रिमो मुखवासनादिकं विना गंधांतरयोगं विना च हृद्यो गंधो यस्य । अतीव अतिशयेन । यूनां मधुतृष्णां पानेछां जहार नाननम् । अधरपानेछाया अनिवृत्तेरित्यन्वयः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अंगनानामाननं मधुसदृशं हृद्यगंधादिमत्त्वादित्येवं श्लिष्टविशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि तृष्णां जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्यैकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणाहरणरूपोत्कर्षापकर्षहेतू नोक्तौ । उक्तेषूदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेकाकारो गम्य एव । 'इंदोः पद्माच्चाधिकं मे प्रियाया वदनं मतम् । विलासैर्हृद्यगंधैश्च ' इत्यादौ तु वाच्य एव । अयमेवानुभवपर्यवसायीत्युच्यते । ' प्रियाया वदनेनेदं पंकजं सदृशं न हि । विलासैः शोभमानत्वाद्विकासित्वाद्विधूदये ॥' इति पद्ये प्रतीपालंकारतिरस्कारको व्यतिरेकः । 'निष्कलंक निरातंक चतुःषष्टिकलाधर । सदापूर्ण महीप त्वं चंद्रोऽसीति मृषा वचः ॥ ' इत्यत्र रूपकतिरस्कारकोऽयम् । 'दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥' इति पद्ये केवलपदस्वारस्येन अनयोः केवलं आकारवत्पदवाच्यत्वतदभाववत्पदवाच्यत्वाभ्यां आकृतेश्च भेदः, गुणैस्तु साम्यमेव । दृढ-

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते। एवंजातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥२०॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः। क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्किव भणामि अलमहवा।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सम् ॥ ८० ॥

स्पष्टम्। श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवंजातीयका भेदाः संभवन्ति, तेऽनयैव दिशा द्रष्टव्याः। **निषेध इति।**

वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनार्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः। निषेधो निषेध इवेत्यर्थः। शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः। तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्सयेति। वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चेति विशेषः। विभजते—वक्ष्यमाणेति। तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—**ए एहीति।**

तरेत्यादिविशेषणसाम्यादितरगुणैश्चेति प्रतीतेर्गम्योपमैवालंकारो न त्वयम्। आधिक्यस्याचमत्कारित्वात्। कृपणस्योपमेयत्वे तद्गतत्वाभावाच्च। औपम्यतिरस्काराभावाच्चेति दिक्। **इति व्यतिरेकः। वक्तुमिष्टस्येति।** अस्य व्याख्या वचनार्हस्येति। अवचनानर्हस्येति वा पाठः। **निषेधः।** अभिधाननिषेधः। अनपेक्षिताभिधाननिषेधस्य 'न पद्मं मुखमेवैतत्' इत्यादेश्च वारणाय षष्ठ्यंततृतीयांते। **निषेध इवेति।** अभिधाननिषेधेऽप्यभिधेयानिषेधात् विशेषप्राप्त्यर्थमेवाभिधानस्यापि निषेधादिति भावः। **अर्थगत्येति।** तस्य प्रकृतत्वादेवाभिधातुं पतितस्य क्रियमाणो निषेधो वाधितः सन्नाभासत्वे पर्यवस्यन् विधेराक्षेपक इति भावः। केचित्तु वक्तुमित्युपलक्षणम्। करिष्यमाणस्यापि निषेध आक्षेपः। 'तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते' इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्तेर्निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यतां व्यनक्तीत्याहुः। (**ए एहीति।**) 'ए एहि किमपि कस्या अपि कृते

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ८१ ॥

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥२१॥

हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो यथा- **ज्योत्स्नेति । क्रियाया इति ।**

वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्—

निष्कृप भणामि अलमथ वा । अविचारितकार्यारंभकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥' किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्ष संबोधनम् । अलमथवेति पूर्वाक्षेपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेम्णः स्थैर्यास्थैर्येऽविचार्यैव प्रवृत्तेत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषेधलाभे 'न भणिष्यामि' इति पुनः कथनं खेदातिशयद्योतकम् । (आर्या जघनविपुला ।) अत्र नायिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यंजयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूत्युक्तिः । एवमग्रेऽपि । ज्योत्स्नेति । (ज्योत्स्ना चन्द्रिका । मौक्तिकदाम मुक्ताहारः ।) शीतांशुकांतद्रवः चंद्रकांतमणिजलम् । आः इति खेदे । अंतर्मानसम् । मानसमध्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रवसतेति वा पाठः । त्वया करणभूतेन । अतो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतेति पाठे प्रभोरनभियोज्यत्वम् । (स्फुलिंगोत्करः अग्निकणसमूहः तस्य व्यापारः दाहोत्पादनम् तदर्थम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र वियोगिनीनां ज्योत्स्नादि स्फुलिंगायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्वं विशेषं व्यंजयितुं ज्योत्स्नादीन्युक्त्वा तत्कथनं प्रतिषिद्धम् । अत्र व्यंग्येनाशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यंजकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यंग्यता । यत्तु वामनेन 'उपमेये सति किमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेपः' इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थम् । **इत्याक्षेपः । कारणेति** । प्रसिद्धकारणेत्यर्थः । सूत्रे क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्दः कारणपर इति भावः । एवं च कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थः ।

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥ ८२ ॥

कुसुमितेति ।

' न कठोरं न वा तीक्ष्णम् ' इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनैव । अतिशयोक्तिस्तु तदंगम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति चेन्न । समवलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् । **कुसुमितेति ।** (नायिकायाः विरहावस्थावर्णनम् ।) लताहननं विरहिण्या रोगहेतुः । सा नलिनीति रूपकम् । भ्रमरदंशः परिवर्तनहेतुः । तरंगसंबंधो घूर्णनहेतुः । नलिनीयुक्ततरंगैरिति वार्थः । ('नलिनी' इति नायिकानाम वा । अहता अताडिता । परिवर्तते परावृत्य वर्तते । अलोलिता अचालिता । गीतिश्छन्दः ।) अत्र विरहरूपहेत्वंतरजनितानां रुजादीनां अन्यत्वेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्यः । ' निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥' इत्यत्राहार्यो रूपककृतः । सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । ' अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् ' इत्यत्र स्वाभाविकत्वेन परिहारः । अत्र कारणव्यतिरेकः प्रतिबंधकसत्ताया अप्युपलक्षणम् । तेन 'सातपत्रं दहत्याशु प्रतापतपनस्तव ' इत्यत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावमादाय विरोधपरिहारः । प्रतिबंधकाभावस्यापि कारणत्ववादिनां तु यथाश्रुतमेव सम्यक् । परं तु कारणव्यतिरेकप्रतीतिरार्थीति बोध्यम् । ' शंखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ' इत्यत्र वीणां विनेति प्रतीतेरार्थी कारणाभावाप्रतीतिरस्त्येव । अत्र शङ्खत्वेन कान्ताकंठस्तंत्रीनिनादत्वेन तद्गीतं चाध्यवसितम् । 'शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त संतापयन्ति ताम् ' इत्यत्रापि दाहकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिरार्थ्यस्त्येव । विरहकालिकदाहकारणतावच्छेदकत्वं शीतांशुत्वेऽपीति विभावनाद्विरोधपरिहारः । वस्तुतः ' शंखाद्वीणानिनादोऽयम् ' इत्याद्युदाहरणानि विरोधस्यैव । परस्परबाध्यत्वावगमात् । ' यशः पयोधिरभवत्करकल्पतरोस्तव ' इत्यत्रापि विरोधाभास एव । परस्परं विरोधावगतेः । एतेन ' कार्यात्कारण

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः। अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिंत्यनिमित्ता च। क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा॥८३॥

विशेषोक्तिरिति—

अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः। अत्राप्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः। सा च त्रिधा—अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च। तत्राद्या यथा—**निद्रेति**।

जन्माऽपि विभावना' इत्यपास्तम्। कारणान्तरं विभावयतीत्यन्वर्थाभावेन तस्य विभावनात्वाभावात्। एवं 'निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात्। अदर्शि संगोप्य कदाऽप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः॥' इत्यत्रापि एषा। अक्षियुगात् हृदोऽपि संगोप्य अत एव महत् रहस्यं यथा स्यात्तथा स नृपतिर्निद्रयाऽदर्शि। निमीलितत्वेनाक्षिसन्निकर्षराहित्येन गोपनम्। बाह्येंद्रियसहकृतान्मनसश्च तद्बाह्येंद्रियव्यापाररहितात्ततोऽगोपने पर्यवस्यति। 'सविशेषणे हि' इति न्यायात्। कालांतरीणदर्शनजनितस्मरणसहकृतमनसोपनीतभानं स्यादत आह। कदाऽप्यवीक्षित इति। एवं च योगजधर्मवददृष्टविशेषाद्विनैवोपनयं नलत्वेन भानमभिमतम्। 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्' इत्युक्तेः। अत्र दृशधातोर्ज्ञानसामान्ये लक्षणया तत्र दर्शनाभेदलाभात् कारणाभावे कार्यलाभेन विभावना। कुसुमितेत्युदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता एषा। उक्तनिमित्ताऽप्येषा। यथा 'यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चंद्रवदनायाः। दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते॥' अत्रोपात्ते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्यतीति दिक्। **इति विभावना। विशेषोक्तिरिति**। विशेषं कंचित्प्रतिपादयितुमुक्तिरित्यर्थः। **निद्रेति**। द्युरत्नं सूर्यः। (पराप्ते प्राप्ते सति। भुजंगे उपपतौ। श्लथीकृतः शिथिलीकृतः आश्लेषरसः आलिङ्गनरसो येन तादृशे सति। उपजातिश्छन्दः।) कारणसत्वे कुतः कार्यानुत्पत्तिरित्येवमत्र विरोधः। कार्यानुत्पत्तेः कारणसमवधानबाध्यत्वात्। अत्र निमित्तं व्यंग्य-

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥
स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥ ८५ ॥

अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—**कर्पूर इति** ।

अत्र 'कर्पूरो दाहमात्रे उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपि' इति भास्करः । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थः । ईषद्दग्धस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

'भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽऽर्जि ॥'

इत्यादि नैषधदर्शनात् ।

अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्यनिमित्ता यथा—**स एक इति** ।

मपि न चार्विति गुणीभूतव्यंग्यता । **कर्पूर इवेति** । (बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमेतत् । अवार्यं अकुण्ठितं वीर्यं यस्य तस्मै । मकरकेतवे मदनाय ।) अत्र शरीरदाहः शक्तिध्वंसे कारणम् । सत्यपि तदनुत्पत्तिकथनम् । (**भ्रूभ्यामिति** । नैषधीयकाव्ये सप्तमे सर्गे २९ पद्यम् । 'मनोभूचापेन मदनबाणेन प्रियायाः दमयन्त्याः भ्रूभ्यां भ्रूयुगुलेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता घनो दृढो सारो मज्जा यस्य तद्भावः अतिदृढत्वं च आपे प्रापे । यदैव च भ्रूत्वं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूत्वदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह । यद्यस्मात् निजां स्वीयां अप्लोषदशां अदाहावस्थां अपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूभवनसमयेऽनेन धनुषा अधिकवीर्यता अतिशायितपराक्रमत्वं आर्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वशीकरणे अधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इति भावः । घनत्वं सारत्वं दृढत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथ च घनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः कर्पूरोऽपि निजांगदाहात् स्वीयपक्वावस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशायितं सौगन्ध्यं शीतलत्वं चार्जयति ' इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् ।) **स इति** ।

---

१ च. छ. झ. बलं हृतम् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् । **यथासंख्यमिति** ।

यथा—**एक इति** ।

एकोऽसहायः । कुसुमेत्यनेनायुधस्य निःसारता । **न शक्यत इति** । शास्त्रैकगम्यत्वादिति भावः । यद्यप्यनुक्तत्वाविशेषादेषाऽप्यनुक्तनिमित्तैव । तथापि प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचनेऽनुक्तनिमित्ता । अज्ञातस्यावचने एषेति भेदः । यत्तु " एकगुणहानिकल्पनया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः । यथा 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्' " इति । तन्न । अत्र द्यूते राज्यस्य तादात्म्येनारोपेण रूपकसत्त्वात् । तत्र सिंहासनरहिते द्यूते सिंहासनसहितराज्यतादात्म्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाणराज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् । एवं गुणाधिक्यकल्पनायामप्येतदेव । यथा 'धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्तवीर्यः' इत्यादाविति दिक् । **इति विशेषोक्तिः । क्रमेण** । उपदेशक्रमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मध्यस्य मध्येनांत्यस्यांत्येनेत्येवमित्यर्थः । अन्वयिसमसंख्यपदार्थज्ञानस्य यथासंख्यान्वयबोध्यत्वं कार्यतावच्छेदकम् । यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालंकारत्वम् । तथापि एकत्र पद्ये बहूनां क्रमान्वये वैचित्र्यादलंकारत्वेनोक्तः । (**एक इति** । राजानं प्रत्युक्तिः । हे देव राजन् एकः त्वम् द्विषाम् शत्रूणाम्, विदुषाम् पण्डितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणां च चेतसि त्रिधा प्रकारत्रयेण वससि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्चर्यम् । शौर्योष्मणा प्रतापाग्निना, विनयेन नम्रतया, लीलया विलासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, सम्मदरसम् आनन्दरसम्, रतिं प्रीतिं च पुष्णन् सन् इत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः ।) **इति यथासंख्यम्** ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥ ८७ ॥

सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशंका, क्व नासि शुभप्रदः ॥ ८८ ॥

स्पष्टम् । **सामान्यमिति ।**

सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—**निजेति** ।

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—'**सुसितवसना**'–इत्यादि ।

सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थांतरं न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षाद्व्याप्त्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालंकारविषयत्वाच्च । (**निजदोषेति ।**) सुंदरमेव सुंदरमपि । (पित्तेन उपहतः व्याप्तः । शशिवत् शुभ्रम् । आर्या छन्दः ।) अत्र निजदोषेत्यादि सामान्यं शंखपीतिम्ना विशेषेण समर्थितम् । यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पामरस्याऽपि नानुपपत्तिसंभावना तथाप्याहार्या सा बोध्या । (**सुसितेति** ।) राजानं प्रति कव्युक्तिः । कदाचन एकदा शुभ्रवस्त्रालंकारायां कौमुदीमहसि स्वैरं यान्त्यामस्तं विधुर्गतः । ततो भवत्कीर्तिर्गाने कौमुदीवदेव प्रकाशे जाते सा मुक्ताशंका पतिगृहमगादित्यन्वयः । अतस्त्वं क्व शुभप्रदो नासि । सर्वत्रैव तथेत्यर्थः। मूर्तत्वं धवलतागुणाश्रयत्वम् । (हरिणी छन्दः ।) सुसितेत्यादिनाऽभिहितो विशेषः क्व नासीत्यादिना सामान्येन सम-

---

२ क्ष. यत्तु ।

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥ ८९ ॥

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः॥९०॥

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—**गुणानामिति** ।

अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च स्फुटम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—**अहो इति** ।

सामान्यविशेषभाव उपपादनीयः । **विरोध इति** ।

र्थितः । **गुणानामिति** । गुणरूपदोषादेव धुर्यः श्रेष्ठः धुरि कार्यभारे नियुज्यते । असंजातव्रणः स्कंधो यस्य । य आसंजितं युगं बलात्पातयति स गौर्गलिः । **अहो इति** । (आपन्नं) सुहृदं प्रति (तदवस्थोचितम्) अप्रियं वदतः (खेदातिशयात् स्वजीवितं निन्दतः कस्यचित्) उक्तिः । ते इत्यनेन सामान्यतो मत्पदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वम् । (सुहृदः मित्रस्य । वंशस्थं वृत्तम् ।) ते धन्या इति सामान्येनाहमधन्य इति वैधर्म्यद्वारा स्वायुरपराधरूपो विशेषः समर्थ्यते । अत्र हि यत् यत इत्यादेः प्रतिपादकस्याभावे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थः । तत्सत्त्वे शाब्दः । ननु ' उपकारमेव तनुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम् । मूर्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः॥'इत्यत्र कोऽलंकार इति चेदयमेव । निदर्शनशब्दस्य समर्थकपरत्वात् । उपमाऽत्रालंकार इति कश्चित् । एतेनोदाहरणालंकारोऽयमतिरिक्त इत्यपास्तम् । कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा समर्थनं तु काव्यलिंगस्य विषय इति बोध्यम् । समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसंबंधेऽयं, तदितरसंबंधे काव्यलिंगमित्युपगमात् । ' अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः॥' इत्यत्र द्वयोरप्यर्थान्तरन्यासयोः संसृष्टयादि बोध्यम् । एतेन ' यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः । यथानंतेति ' इति विकस्वरालंकारोऽयं पृथगित्यपास्तम् । इत्यर्थांतर

---

१ ज. सुहृदां.

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः॥२४॥
क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः ।
सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ९१ ॥

वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः । एनं विभजते—**जातिरिति** ।

जात्याद्यैरिति जातिगुणक्रियाद्रव्यैः । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव । तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद्गुणस्त्रिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—**अभिनवेति** ।

अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । जातेर्गुणेन यथा—

न्यासः । **विरुद्धयोरिति** । विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यदभिधानमित्यर्थः । यथाश्रुतशाब्दोपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्ययं विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणासंबद्धत्वम् । एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादनं वा । स च बाधबुद्ध्यनभिभूतो दोषस्य विषयः । तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यम् । **क्रियेति** । क्रियाशब्देनात्र धातुवाच्योऽर्थः । **अभिनवेति** । दवदहनो दवाग्निः । (विधिवशातः दैववशात् । त्वद्वियोग एव) पविः वज्रम् । (गीतिश्छन्दः ।) **गौणत्वादिति** । वियोगजन्यसंतापातिशायके लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमत्रारोपमूलं रूपकमेव । न विरोधः । अन्यथा मुखं चंद्र इत्यत्रापि विरोध एव स्यादिति चेन्न । अत्र विरोधोत्थापनार्थमभेदस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्यान्यार्थमुपादानेनाचमत्कारित्वात् । विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वस्याऽत्र प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदनुगुणतयांतर्गर्भितोऽप्यर्थो विरोध एव चमत्कारितया समुल्लसतीति तस्यैवालंकारत्वात् । मुखं चंद्र इत्यादौ तु चंद्रनिष्ठाल्हादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ९२ ॥
येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च ।
तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ९३ ॥

गिरय इति ।

अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः । वर्णनीयातिशयविवक्षया तु परिहारः । विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जातेः क्रियया यथा—

येषामिति ।

अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोधः । लौहित्यचैक्कण्यार्थकत्वादविरोधः । एवमग्रेऽप्यविरोध ऊह्यः । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपव्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेर्द्रव्येण यथा—

चंद्राभेद एव चमत्कारी न तु सन्नपि विरोधः । विवक्षितार्थाननुगुणत्वात् इति रूपकमेव न तु विरोधोऽलंकारः । यदि तु विरहिण्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वं न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृतः किं तु पीडाजनकत्वाद्यतिशयमात्रं तदाऽत्ररूपकमेव।यदि वा नगरविशेषास्थिते रत्यद्भुतत्वविवक्षयाऽप्यर्थगर्भीकरणेन च ' यत्र नारीणां मुखं चंद्रः ' इत्युच्यते तदा तत्र विरोध एवेति दिक्। **गिरय इति ।** नञल्पार्थे । तेनाल्पोन्नतियुजः अल्पवेगः अल्पगंभीरा इत्यर्थः। वायौ मंदवेगत्वाद्युक्त्या वर्णनीये तदतिशयप्रतीतेः । अतिलघुत्वम् अपकृष्टगुरुत्वम् । (आर्या छन्दः।) **वर्णनीयातिशयेति** । वर्णनीयौन्नत्याद्यतिशयेत्यर्थः । अत्राद्ये शुद्धः द्वितीये श्लेषमूलः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । **येषामिति।** कंठपरिग्रहप्रणयिताम् आलिंगनप्रेमवत्ताम् । (धाराधरः खड्गः ।) तीक्ष्णः दारुणः । अनुरज्यते रक्तवर्णः प्रीतिमांश्च । स्नेहश्चिक्कणता सौहार्दं च । संगरसंगो युद्धप्राप्तिः(तत्र सक्तं मनो येषां तेषाम्)। प्रसाधनमलंकरणम्। (निर्वर्त्यते क्रियते इति कौतुकम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **लौहित्येति ।** रुधिरसंपर्ककृतेत्यर्थः । **अनुदाहरणत्वेति** । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः । ती-

---

१ ज. प्यबलो ।

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ९४ ॥
सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ ९५ ॥
पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्त्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ ९६ ॥

सृजतीति ।

अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा—**सततमिति** ।

कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः । गुणस्य क्रियया यथा—**पेलवमिति** ।

अत्र पेलवत्वपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मद्भ्रातुः श्रीहर्षस्य—

सर्वतः पुरत एव दृश्यते पात्रतां न पुनरेति चक्षुषोः ।
हृद्गतोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयातिरिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । 'गिरयः—'इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य द्रव्येण यथा—

क्षणस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम् । (**सृजतीति** । हेलयैव लीलयैव । अवसरवशतः कालगतेः । शफरः मत्स्यो जातः इदं चित्रम् । आर्या छन्दः ।) **अत्र शफरत्वेति** । लीलया सर्वसंभवात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्यागमसिद्धत्वादविरोधः । **द्रव्येणेति** । आत्मपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वम् । (**सततमिति** । मुसलेषु आसक्ताः । बहुतरं यत् गृहकर्म गृहव्यापारः तस्य करणेन संपादनेन कठिनाः द्विजपत्नीनां कराः भवति दातरि सति सरोजवत् सुकुमारा जाताः । गीतिश्छन्दः ।) **विरोध इति** । भवद्दानवशात् गृहव्यापारनिवृत्त्या तत्परिहारः । **पेशलमिति** । पेशलम् कोमलम् । सतत्त्वं तत्वमिति च पर्यायः । मलयजरसश्चंदनद्रवः । (आर्या छन्दः ।) **विरोध इति** । पेशलपरुषपदयोः सुश्रवत्वदुःश्रवत्वार्थकतया दहतिपदस्य संतापार्थकतया च तत्परिहारः । **सर्वत इति** । दृश्यते । शास्त्रतो ज्ञायते इत्यर्थः ।

१ प्र. पेलव. २ झ. प्र. सतत्त्व.

क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणाऽनर्गलशातपाते ।
अभून्नवाम्भोजदलाऽभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः॥९७॥

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ९८ ॥

क्रौञ्चेति ।

अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः क्रियया यथा—**परिच्छेदेति ।**

अत्र जडयति च तापं च कुरुत इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया द्रव्येण यथा—

क्रौंचेति। अतिमहद्भिः पाषाणैर्दृढोऽपि यस्य (भार्गवस्य) बाणानामनर्गलं अप्रतिबंधं शातवत् वज्रवत्पाते सति नवपद्मपत्रकोमल इत्यर्थः। (भार्गवः परशुरामः। अपूर्वः सर्गः रचना यस्य । यत्कर्तृकः यत्कर्मको वा । उपजातिश्छन्दः ।) **विरोध इति ।** भार्गवमहिम्नाऽभिजातपदस्य सुखवेध्यत्वपरतया परिहारः । यद्यपि कुमारः क्रौंचदारण इति कोशात्स्कंदे तत्त्वं प्रसिद्धम् । तथाऽपि स्कन्दसाहाय्यार्थं भार्गवोऽपि तत्कृतवानिति पुराणे प्रसिद्धम्। [१]**परिच्छेदेति ।** मालतीमाधवे मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद इयत्ता तमतीतस्तद्रहित इत्यर्थः । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिकव्यांजनिकानां वचनानामविषयः । तैर्निर्वक्तुमशक्य इति भावः । पुनरन्यदा कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि अनुभवपथं तद्विषयत्वं यो न प्राप्त इत्यर्थः । विवेकप्रध्वंसादिति । विवेको दोषगुणविभागः। प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यंग्यः । तद्धेतुकां उपचितिं वृद्धिं प्राप्तो यो महामोहः सकलविषयाणामज्ञानं विपरीतज्ञानं वा यत्र तादृशश्चासौ गहनश्च दुर्लंघ्य इत्यर्थः। ईदृशः कोऽप्यनिर्वचनीयः विकारः अन्तः अन्तःकरणं जडयति विषयग्राहिवृत्तिविषये स्तब्धं करोतीत्यर्थः । (शिखरिणी छन्दः ।) **विरोध इति ।**

---

१ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं चतुर्थोल्लासोद्योतस्थमत्र लिखितम् ।

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः॥ ९९ ॥
समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात्।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥१००॥

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्॥२९॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः। रूपं वर्णः संस्थानं च। उदाहरणम्—

अयमिति।

अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोधः। यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम्। द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—**समदेति।**

अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः। **स्वभावोक्तिरिति।**

स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम्। न तु स्वाश्रितत्वमात्रम्। अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः। रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते। उदाहरणम्—

विरहवैचित्र्येण कालभेदात्तत्परिहारः। **अयमिति।** (भल्लटकाविकृते भल्लटशतके पद्यम्। अयं जलनिधिः समुद्रः वारां जलानां निलयः स्थानम्। तृष्णया तरलितं आक्रान्तं मनो येषां तैरस्माभिः।) स्वीयकरचुलुकगर्त्तगतं। कोटरो गर्त्तः। (ताम्यन्तः ग्लायन्तः तिमयः मत्स्याः मकराश्च यत्र तादृशम्। शिखरिणी छन्दः।) **विरोध इति।** अगस्त्यतपःप्रभावातिशयेन परिहारः। **न द्रव्येति।** किं तु जातीत्यर्थः। एतेन 'असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम्' इत्यसंभवाऽलंकारोऽत्रेति परास्तम्। तदुक्तेर्विरोधपरिपोषकत्वात्। **समदेति।** मत्तगजमदजलप्रवाहनदीसंबंधात्। शिवस्य जूटं जटासमूहस्तत्संबंधिनी आपगा गंगा। कालिंदी यमुना। (गीतिश्छन्दः।) **विरोध इति।** कालिंदीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात्परिहारः। **इति विरोधः। स्वमात्रेति।** डिम्भादेरित्यनेनैव संबंधावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः। **रूपशब्देनेति।** अजहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः। अत्र चमत्कृतिहेतुत्वमलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम्। तेन 'पश्य चायं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन

---

१ प्र. कवलित। २ प्र. इदं को।

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥१०१॥

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।

पश्चादिति ।

अत्राऽश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् । **व्याजस्तुतिरिति ।** मुखे निन्दावगतौ यत्स्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्यवसानं तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात्, अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—**हित्वेति ।**

तु ' इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटत्वान्नालंकारत्वम् । असाधारणस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकवद्भातीत्यलंकारः । डिम्भः शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतिर्यक्भ्रांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव 'जातिः' इति केचिद्व्यवहरन्ति । **पश्चादिति ।** पश्चादंघ्री पश्चिमपादौ प्रसार्य त्रिकं पृष्ठवंशः तस्य नम्रतया विस्तृतमङ्गं उच्चैरतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा आभुग्नकंठो वक्रग्रीवः उरसि मुखं संयोज्य सटा ग्रीवाकेशाः विधूय कंपयित्वा तृणग्रासवांछया अनवरतं निरंतरं चलन्तौ प्रोथतुण्डावोष्ठाधरौ ओष्ठाग्रे वा यस्य (क्ष्मां भूमिम् । विलिखति उत्किरति । स्रग्धरा छन्दः ।) **अत्रेति ।** पश्चादित्यादिना संस्थानस्य, घासग्रासेत्यादिना क्रियाया इत्यर्थः । **इति स्वभावोक्तिः । रूढिः ।** पर्यवसानम् । **अन्यथा ।** स्तुतौ निंदायां वा । मुखे इत्यनेन पर्यवसानाभावं वदन् बाधितत्वमभिप्रैति । अत एव नास्या ध्वनित्वम् । तत्र हि निर्बाधेन वाच्येन व्यंजनयाऽर्थांतराऽवगतिः।न चैवं प्रकृते।बाधेन लक्षणाप्रसरात् । उपकृतं बहु नामेत्यादिवत् इति बोध्यम् । **हित्वेति ।** अनुरोधहीनमनसां मूर्धन्यस्त्वदपरो न लज्जाशून्यत्वं च लक्ष्मीं विना नान्यत्र । उभ-

यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥१०२॥
हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धाऽयशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्॥२६॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यांवगमकं सा स-

स्पष्टम् । अन्त्या यथा---**हे इति** ।
अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानम् । **सेति** ।
शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः । 'चैत्रमैत्रौ गच्छतः' इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।

यत्र हेतुमाह—य इति । मुखशतैः युद्धादिप्रकारशतैः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) राज्ञ आश्रितत्यागरूपनिंदाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीवत्त्वाभिधानात्स्तुतिः । **हे इति** । हेलया लीलया जिता बोधिसत्वा बौद्धा येन । अतिकारुणिकानामपि जेतरित्यर्थः । परहिताधाने परहितकरणे । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) मरुदेशेन एकाकिना निर्जलत्वात् तृषितपांथोपकाराभावजन्याऽयशोभारो गृहीतः । त्वयाऽपि क्षारजलत्वात् तं भारं गृह्णता तस्य साहायकेनोपकारः कृत इति स्तुत्या तृषितपांथाऽनुपकारेण निंदायां पर्यवसानम् । न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैवास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्तिविशेषात् । कार्यकारणभावादिसंबन्धाभावाच्च । शुद्धव्यंजनाविषयत्वाभावाच्च । ननु स्तुत्या निन्दायाः कथमलंकारत्वम्, वाच्यानुत्कर्षकत्वात् इति चेन्न । बीभत्सहास्यान्यतररसालंबनत्वान्निंद्यस्य तद्रसानुकूलोत्कर्षकत्वस्य सत्त्वात् इत्याहुः । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतेरन्यनिन्दयाऽन्यनिंदाया अन्यनिन्दयाऽन्यस्तुतेर्गम्यत्वेऽप्येषा । निन्दादीनां व्यंङ्ग्यत्वेऽप्यलंकारत्वमप्रस्तुतिपदेन बोधनस्य बोधनात् । निन्दादीनां व्यंङ्ग्यत्वेऽप्यलंकारत्वमप्रस्तुतप्रशंसावद्बोध्यम् । इति व्याजस्तुतिः । **एकार्थाभिधायकम्** । एकान्वय्यर्थाभिधायकम् । **अनेकेति** । अनेकान्वय्यर्थाभिधायकमित्यर्थः ।

---

१ झ. स्याप्यव ।

होक्तिः । यथा—

सह दिअहणिसाइं दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलएहिं वाहधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥ १०४ ॥

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

यथा—**सहेति** ।

अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयवलात् । **विनोक्तिरिति** ।

अत्र सहशब्दार्थः साहित्यम् एकजातीयैककालिकक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम् । 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यवानागत इति शाब्दबोधः । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोधः । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् ।एवं च प्रथमांते आगमनस्य शाब्दोऽन्वयः। तृतीयांते तु सहार्थसामर्थ्यादार्थः । एवं च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शाब्दार्थमर्यादया एकधर्मसंबंधस्तत्रायमलंकारः । समुच्चये तूभयत्र प्राधान्यं, शाब्द एव चैकान्वय इति ततो भेदः । 'चैत्रमैत्रौ सह गच्छतः' इत्यादावपि तथैवेति नायमलंकारः । हृद्यत्वं चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन 'अनेन सार्द्धं विहरांबुराशेः' इत्यादौ नेयम् । हृद्यत्वं चास्याः श्लेषाभित्तिकाऽभेदाध्यवसानात्मकेन केवलाभेदाध्यवसानात्मकेन वाऽतिशयेनानुप्राणने भवतीति बोध्यम् । (सहेति ।) 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा' । (कर्पूरमंजर्यां द्वितीयजवनिकांतरे नायिकाया विरहावस्थावर्णनम् ।) दंडाकाराः श्वासाः श्वासदण्डाः । बाष्पो नेत्रांबु । अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदायित्वादौपचारिकम् । इयं धर्मयोरभेदाध्यवसायमूला । **इति सहोक्तिः** । **विनोक्तिरिति** । अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षितः। तेन नञ्-निर्-वि-अंत-

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ १०५ ॥
मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥ १०६ ॥

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ १२७ ॥

परिवृत्तिरलंकारः । उदाहरणम्—

सन्न शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं यथा—**अरुचिरिति** ।

शोभनत्वं यथा—**मृगेति**[1] ।

अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वमुक्तम् । **परिवृत्तिरिति** ।

परिवृत्तिरिति लक्ष्यालंकारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च क्वचित्समेन समस्य । क्वचिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयमित्यर्थः । समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—

रेण-ऋते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपि इयमेव । **अरुचिरिति** । (अपरवक्त्रं छन्दः ।) न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिध्वनिरेव युक्तः । तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । वाच्यार्थकृतस्य चमत्कारस्यानपलपनीयत्वात् । **मृगेति** । (विचित्रेषु व्यवहारेषु प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः तस्याः प्रभया प्रकाशेन प्रगल्भः चतुरः । अमृतद्युतिः चन्द्रः तद्वत् सुन्दरः स्वच्छः आशयः अन्तःकरणं यस्य ।) य एव राजपुत्रः स्त्रीमोहितः कृत्यविकलः स एव तया विनाऽतिव्यवहाराभिज्ञः । य एव दुष्टसुहृदालिंगितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इत्यर्थः । (मालभारिणी छन्दः ।) **इति विनोक्तिः । कस्यचिदादानमिति** । परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः । वि-

---

१ ठ. मु. पु. द्विशेषं च.

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे
स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।
दृप्तारिवीरविसरेण वसुंधरेयं
निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥ १०८ ॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

लतानामिति ।

अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य, द्वितीयार्धे उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामतादृशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—**नानेति ।**

अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ।

निमयपदस्य तत्रैव शक्तेः । एवमादाय दानमपि सा । दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालंकारत्वाभावात् । तेन ‘ क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः ’ इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्तेः ‘ किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ’ इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् । **लतानामिति** । (अयं मरुद्वायुर्लतानाम् असमं अनुपमं आमोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः । मतं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्वा । अर्थात् लताभ्यः । अध्वन्यानां पांथानाम् । अहह इति खेदे । आधिः मनःपीडा, व्याधिः कायपीडा, भ्रमिः दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितम् रोदनम्, मोहो निश्चेष्टता, एषां व्यतिकरं समूहम् ।) मरुत्संबंधेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादिदर्शनाद्दातृत्वं कविकल्पितम् । (शिखरिणी छन्दः ।) **नानेति ।** दृप्तारिवीरसमूहेन हे नृप युद्धे त्वच्छस्त्रप्रहारान्स्वीकृत्य तुभ्यं विरहशून्याऽऽलिंगनवती वसुमती वितीर्णेत्यर्थः। (वसन्ततिलका छन्दः।)

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः।
तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः। भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम्। उदाहरणम्—

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने।
भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्॥ १०९॥

अत्र आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम्।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता॥ २८॥

प्रत्यक्षा इति।

भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः। भूता भाविनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविकम्। भावः कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः। उदाहरणम्—**आसीदिति।**

अत्र पूर्वार्धे भूतस्याञ्जनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम्। **काव्यलिङ्गमिति।**

इति परिवृत्तिः। **प्रत्यक्षतयेति।** अलौकिकप्रत्यक्षविषया अपि लौकिकप्रत्यक्षविषयतयेत्यर्थः। अभिप्रायो लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छा। न चेयं भ्रांतिः। भूतभावित्वेनैव निर्देशात्। अंजनाद्यसत्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च। न चैवं स्वभावोक्तिः। तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधायकः। इह तु कवेस्तन्निबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेषात्। **आसीदिति।** अत्र यदंजनं दत्तमासीत् इति तद्युक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थः। भाविभूषणैः संभ्रियते सा। तद्युक्तामित्यर्थः। (भाविभूषणानां संभारः समूहो यत्र तादृशीम् इति वा।) यथाश्रुते आसीदिति पश्यामीत्याद्यन्वये भूतादेर्लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं नोपपादितं स्यात्। अत्रांजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशयात्तेषां वैय्यर्थ्यं ध्वन्यते। क्वचिद्भूतत्वादिनिर्देशं विनाप्येष दृश्यते। 'अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यंतेऽत्र सुरासुराः' इत्यादौ। अत्रेदं चिंत्यम्। असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्त्यैव गतार्थोऽयम्। प्रत्यक्षासंबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनात्। भूतादिवस्त्वसंबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनाच्चेति। साऽनुप्राणिकाऽत्रेति कश्चित्। इति

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्[2]
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ॥

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः
ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

अत्र विवक्षितविवेकेन हेतु[3]वचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थता यथा—**वपुरिति**।

अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमनतिभागित्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा—**प्रणयीति** ।

भाविकम् । **हेतोरिति** । स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनमित्यर्थः । **पदार्थतेति** । पदमप्येकमनेकं चेति बोध्यम् । व्याप्त्याद्यनिर्देशान्नानुमानसंकरः। श्रोतुर्यल्लिंगकानुमितिबुबोधयिषया कवेर्व्याप्त्यादिविशिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिंगमनुमानविषयः । काव्यलिंगजानुमितिस्तु न कविना श्रोतुर्बुबोधयिषिता किं तु श्रोतर्युत्पिपादयिषितेति भेद इत्यन्ये । **वपुरिति** । क्वचित्कस्मिन्नपि जन्मनि । (पुरा प्रायः भवन्तं अहं न प्रणतवान् । इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितम् ।) त्वन्नतौ शरीरोत्पत्तेरभावात् । (संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरशून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः । इदं अपराधद्वयं क्षंतव्यम्। शिखरिणी छन्दः ।) अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेकपदार्थो हेतुः । अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्थो हेतुः । **अनमनमपराधे इति** । यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोश्च न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः । क्षंतव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोषः । **प्रणयीति** । (मालतीमाधवे पंचमांके) मालतीवधोद्यतमघोरघण्टं प्रति माधवस्येयमुक्तिः। प्रियसख्याः सलीलो यो हास्यरसस्तेन प्राप्तैः । ललितम् मनोहरम् । (तत्र वपुषि वधाय शस्त्रं उपाक्षिपतः तव शिरसि एषः

---

१ प्र. नैवाहं इति वा पाठः । २ ज. तिमान् ।
३ हेतोः इत्युद्योतसम्मतः पाठः ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ १११ ॥

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ११२ ॥

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः । 'शस्त्रमुपक्षिपतः' इत्येतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वम् । विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति । एकपदार्थता यथा—**भस्मेति** ।

अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थ एव । अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः ।

भुजः अकांडे अकाले यमदंड इव पततु इत्यन्वयः । नर्कुटकं छन्दः ।) **अवाक्यार्थत्वादिति** । विशेषणीभूतार्थोपस्थापकत्वेन विशेष्यसाकांक्षत्वादिति भावः। **भस्मेति** । शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्येयमुक्तिः । हा सोपानपरंपराम् । तस्याः शोच्यतेत्यर्थः । तत्संस्कारकर्त्रभावात् । (गिरिसुताकांतस्य शिवस्य आलयः प्रासादः तस्य अलंकृतिम् अलंकारभूताम् । युष्माकं भस्मोद्धूलनादीनां या सपर्या पूजा तत्सुखस्य आलोकः प्रकाशः तदुच्छेदके तन्नाशके मोक्षसंज्ञके महामोहे निधीयामहे । 'वयम्' इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **तटस्थतयेति** । परस्परमनन्वितत्वेनेत्यर्थः । **पर्यवसानमिति** । सामान्याद्यर्थस्योक्तस्य प्रामाण्यग्रहहेतुत्वमित्यर्थः । **इह तु साक्षादेवेति** । तत्तत्पदार्थनिरूपितहेतुतयोपनिबद्ध इत्यर्थः । हेतुविभक्त्यादिनेति क्वाचित्कोऽपपाठः । गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुंदरत्वेन प्राचीनैः काव्यलिंगाभ्युपगमात् । अत एव वपुःप्रादुर्भावादनुमितमित्यंशे नाऽयमलंकार इत्याहुः। सामान्यविशेषभावसंबंधानालिंगितत्वेन ततो भेद इत्यन्ये। केचित्तु निर्हेतुरूप-

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत्[1] प्रतिपादनम्, तत् (पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ११३ ॥

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते; यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गौः शुक्लश्चलति'—इति विकल्पः,

---

पर्यायोक्तमिति ।

वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायोक्तम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—**यमिति** ।

अत्रैक एवार्थ ऐरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झितेत्याभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न चैवं प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोर्भेदात् । एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्ले गवि चलति

दोषाभावः काव्यलिंगम् । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वाभावात् । तत्प्रयुक्तचमत्काराभावेनास्यालंकारताया दुरुपपादत्वाच्च । श्लेषादिसंमिश्रणेऽपि तत्कृत एव चमत्कारो नैतत्कृत इत्याहुः । **इति काव्यलिंगम् । पर्यायोक्तमिति । वचः ।** प्रतिपादनम् । अवगमनव्यापारो व्यंजना । भंग्यंतरं प्रकारभेदः । तेन न पौनरुक्त्यम् । **ध्वनेस्त्विति ।** व्यंग्यस्यागूढत्वादिति भावः । (**यमिति ।**) यं रावणम् । हरेः इंद्रस्य । **एक एवार्थ इति ।** विमोचननिवासप्रीतित्यागयोरेकत्र पर्यवसानादिति भावः । **तेन चेति ।** तथा च लक्षणसंगतिः । पौनरुक्त्यं शंकते । **न चेति । यथेति ।** येन प्रकारेण व्यंग्यं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यंग्यत्वयोरविरोधः । यथा यावककुसुंभजपाकुसुमादिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भावः ।

---

१ छ. ज. वस्तु यत् ।

यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा। यतोऽभिन्नाऽसंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति।

निर्विकल्पकसविकल्पकयोः एक एव ह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते। न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीक्रियते। भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विकल्पकं, भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति।

न पुनर्यथेति। निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्वतदाश्रयचलनतदाश्रया विकलिता भासंते, सविकल्पके तु संसृष्टतयेत्यर्थः। निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः। **भिन्नत्वेति**। भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन संसर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता। भेदोऽतद्व्यावृत्तिः परनये। तस्याः सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्या मन्यंते। अन्यमते **संसृष्टत्वेति**। प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः। एवं च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपवाच्यज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्यंग्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भावः। यद्वा निर्विकल्पके किंचित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्तन्नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा' इत्यादेरर्थः। इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यम्। अत्र व्यंग्यमगूढं वाच्यादचारु चेति न ध्वनित्वम्। 'नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ' इत्यत्रापि भगवान् वासुदेवो राहुशिरश्छेदकारित्वरूपेण स्वासाधारणधर्मेण व्यंग्यस्ततोऽपि चारुतरेण राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन रूपान्तरेणाभिहितः। केन चिद्रूपेण व्यंजनया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतरेण रूपेण यत्र वाच्यतेति लक्षणतात्पर्यात्। यद्यपि भगवतः पूर्वप्रक्रान्तत्वाद्यच्छब्देनाभिधानाच्च न व्यंग्यत्वम्, तथापि व्यंग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यत्वाभावाद्व्यङ्ग्यत्वमेव। एवं च प्रकारभेदाद्व्यङ्ग्यस्यैवाभिधाविषयत्वं युक्तम्। न च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन धर्मांशे एव व्यंग्यत्वं न धर्म्यंशे इति वाच्यम्। धर्मिणः स्वरूपतोऽवाच्यत्वात्। यदि धर्मी स्वरूपतः कस्यचिद्वाच्यः स्यात्स्यादपि तथा। औपाधिकभेदेन घटाकाशादिषु भेदप्रतीतिवत् तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदेन धर्मिणोऽपि व्यंग्यत्वाच्च। एतेन 'व्यंग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानासंभवात् कार्यमुखेन कारणाभिधानं पर्यायोक्तम्। उदाहरणे राहुवधूकुचनैष्फल्यरूपेण कार्येण राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते' इत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपास्तम्। प्रकाशोदाहरणविरोधाच्च। यत्तु 'पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम्। शुकं भो-

उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमवीजशङ्किताधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ ११४ ॥

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ११५ ॥

उदात्तमिति ।

संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः । उदाहरणम्—**मुक्ता इति ।** अत्र विद्वद्भवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः । **महतामिति ।** महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्वर्णनीये, तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाहरणम्—**तदिदमिति ।**

जयितुं यामि युवाभ्यामास्यतामिह ॥ अत्र नायिकां नायकेन संगमय्य शुकभोजनव्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्स्वाच्छन्द्यरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम्' इति। तत्तु ध्वनिमर्यादां नातिशेते इति दिक्। एवं च 'अनायि देशः कतमस्त्वयाऽद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य' (नैषधेऽष्टमसर्गे २९ पद्यम्) इत्यत्रापि अयमेव। 'अयं देशोऽलंकर्तव्यः' इत्यादौ चेत्यलम् । इति **पर्यायोक्तम्। उदात्तमिति।** महतां चोपलक्षणमिति वक्ष्यमाणतया नपुंसकानपुंसकयोरेकशेषः। **वस्तुनः।** धनशौर्यौदार्यादेः। एतेन 'शौर्यादेस्तदुक्तौ अत्युक्तिनामा पृथगलंकारः' इत्यपास्तम् । अत्रासंबंधे संबंधातिशयोक्तिरनुप्राणिका । **मुक्ता इति ।** (केलौ क्रीडायां विसूत्राः छिन्नसूत्राः ये हाराः तेभ्यः गलिताः।) बाला षोडशवर्षा। (त्यागलीला दानलीलेव आचरितमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं छंदः ।) **समृद्धियोग इति ।** तेन वर्णनीयनृपतेः समृध्यतिशयः । 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशंति विधुमंडलम्' इत्यादौ पौरसमृद्धिर्व्यंग्येति व्यंग्योऽयम्। **वर्णनीये इति।** अंगिनीत्यर्थः । **तदिदमिति ।** पुष्पकविमानस्थस्य लक्ष्मणस्यांगदं प्रतीयमुक्तिः। (आर्या छन्दः।)

---

१ प्र. स्तद्दान ।

न चात्र वीरो रसः । तस्येहाङ्गत्वात् ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्राऽन्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र [1]संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं

गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

अत्रैतादृशो महान्रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छित्त्यन्तराभावाच्च किंविषयोऽयमलंकारव्यपदेश इति वाच्यम् । नह्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाङ्गत्वात् । **तत्सिद्धीति ।**

तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—**दुर्वारा इति ।**

महत्वं च रामस्य दशरथाज्ञावशात्साम्राज्यत्यागपूर्वकवनवासात् बाहुमात्रसाहाय्येन सकलरक्षःक्षयकरणाच्च । अत्र दंडकारण्यस्याऽङ्गित्वम्, रामस्यांगत्वम् । ईदृशो रामो यत्र स्थित इत्यरण्यस्याधिक्यम् । **उत्साहातिशय एवेति ।** वीरप्रधानस्य रामस्य बाहुसहायत्वेन तदतिशयप्रतीतेः रक्षःक्षयस्यानुभावस्य प्रतीतेश्च ध्वनित्वं स्यादिति भावः । **अंगत्वादिति ।** अंगोत्कर्षकत्वादित्यर्थः । अंगांगस्य चाप्राधान्यान्न ध्वनित्वमिति भावः । रामविषयकरतिभावस्याप्यपरिपुष्टत्वान्न भावध्वनित्वम् । **इत्युदात्तम् । इति विशेष इति ।** समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतता सौकर्यादिरूपातिशयसंपादनम् । (अत्र तु) एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलेकपोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिंगे हेतुत्वमात्रं विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः । **दुर्वारा इति ।** (मयूरसूनोः शंकुकर्णस्य पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) स्वं प्रति विधिं प्रति वा काचिद्वदति।(स्मरस्य मदनस्य मार्गणाः बाणाः।) दूरे प्रवासात्। गाढं अतिशयितम्।

---

१ ज. सान्ति ।

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ ११६ ॥

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्यादि उपात्तम्। एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते। तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी[1]
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥

अत्र सतां योगः। उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।

अत्र स्मरमार्गणा एव विरहासहत्वं कुर्वन्ति ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम्। एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति यत्केनचित्ते पृथग्लक्षितास्तदयुक्तम्। तथाहि—**कुलमिति।**

अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः। दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम्। **शशीति।**

कुलनैर्मल्यात्स्वाच्छंद्याभावः। न चैवं धैर्यमेव कार्यमत आह। स्त्रीत्वमिति। मन्मथसुहृत्। विरहिणीपीडकत्वात्। कालः वसंतः। अक्षमः मारणे। झटिति नाशाकर्तृत्वात्। अचतुराः नायकादिघटनाऽसमर्थाः। शठः पीडादायीति विरहविशेषणम्। शठेति विधिसंबोधनं वा। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **पृथगिति।** सद्योगसमुच्चयत्वादिनेत्यर्थः। **कुलमिति।** निर्मलं कुलम्। सुंदरता। वेदादिज्ञानम्। अतिशयितं बलम्। लक्ष्मीवृद्धिः। अकुंठं प्रभुत्वम्। (प्रकृत्या सुभगाः सुन्दराः भावाः पदार्थाः।) दर्पोऽहंकारोऽपथप्रवर्तकः। अंकुशास्तत्प्रतिबंधकाः। (हरिणी छन्दः।) कुलादीनां प्रकृतिसुगमत्वेन समीचीनत्वम्। अत्र निर्मलकुले दर्पतदभावहेतौ सत्येव भद्रमूर्त्यादिकमपि तत्त्वेनोपात्तम्। एवं स्मरमार्गणादीनां विराहिणीदुःखदत्वादसमीचीनत्वम्। **शशीति।** (भर्तृहरिकृते नीतिशतके पद्यम्। स्वाकृतेः शोभनाकृतेः। दुर्गतः दरिद्रः। शल्यानि

---

1 झ. श्रुति।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाऽशोभनयोगः ।

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३० ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥११९॥

अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽत्राप्यसम्यक्त्वमिति । समुच्चयान्तरमाह—**स त्वन्य इति** ।

अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः, स त्रिरूपः समुच्चयः । तत्र गुणयोर्यौगपद्यं यथा—**विदलितेति** ।

बाणाग्राणि । पृथ्वी वृत्तम् ।) शशी स्वरूपेण सन्नपि दिवसधूसरत्वेनासन् । एवमग्रेऽपि । एवमत्र सदसतां शश्यादीनां योगः। **अत्र सदसतोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वादिति** । इदं चिंत्यम् । एवं हि सहचरभिन्नता स्यात् । सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्वं विशेषणस्याशोभनत्वं च प्रक्रांतमिति भग्नप्रक्रमता वा स्यात् । तस्मान्नृपांगणमसद्युतमिति पाठो युक्तः । सदसदिति च कर्मधारयो युक्तः । अत्रैकैकमपि मानसशल्यभूतज्ञानजनने हेतुस्तत्रान्यदपि षट्कमुपात्तमिति लक्षणसमन्वयः । **पूर्वमिति** । प्रियतमः शोभनोऽपि दूरस्थत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थः । चिंताबीजं तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयोवसंतानां केवलानामपि विरहिणीदुःखदानां सत्त्वमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सतां योगस्यासतां योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्वस्यायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतिर्न समस्य विषमस्य वाऽलंकारस्यात्र प्रसंग इति दिक् । **विशेषविवक्षाविरहेणेति** । गुणत्वक्रियात्वरूपविशेषेत्यर्थः । केचित्तु गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, तयोरेकशेषेण वक्ष्यमाणार्थलाभ इत्याहुः । **युगपदिति**। क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । (**विदलितेति** । विदलितं नाशितं सकलानां अरीणां कुलं येन तत् । बलम् सैन्यम् । प्रकृष्टाः खलाः

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १२० ॥
कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'–इत्यादेः, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ, ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'–इत्यादेश्च दर्शनात्, 'व्यधिकरणे'–इति 'एकस्मिन् देशे'–इति च न वाच्यम् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।

अत्र विमलत्वमलिनत्वयोः । क्रिययोर्यथा—**अयमिति** ।

अत्रोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः।गुणाक्रिययोर्यथा—**कलुषमिति** ।

अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः । अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुच्चय इत्याह । तन्न युक्तम् । 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवायामित्याहुस्तदपि न सम्यक् । 'कृपाणपाणिश्च भवान्रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये' इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि तद्दर्शनात् । **एकमिति** ।

एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतान्निर्देशौ भवतिकरोत्यर्थौ । न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः ।

दुष्टाः । आर्या छन्दः ।) **अत्रेति** । तयोराश्रयभेदेन चाभ्यां समुच्चय इत्यर्थः। (**अयमिति** । विक्रमोर्वशीये चतुर्थांके पुरूरवस उक्तिः।) एकपदे अकस्मात् । (प्रियया उर्वश्या । उपनतः प्राप्तः । निरातपत्वेन आतपराहित्येन रम्यैः । भवितव्यम् भूतम् । मालभारिणी छन्दः ।) **अत्रेति** । अत्राप्याश्रयभेदः । (**कलुषमिति** । स्वभावतः सितपंकेरुहसोदरा श्वेतकमलतुल्या श्रीः यस्य तादृशं चक्षुः अहितेषु शत्रुषु विषये अकस्मात् कलुषं क्रोधात् रक्तं च । मालभारिणी छन्दः ।) **वैयधिकरण्ये एवेति** । आश्रयभेद एवेत्यर्थः । इति **समुच्चयः** । **समुच्चयेति** । वक्ष्यमाणविशेषालंकाराद्द्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि

---

१ प्र. पगतः इति पाठः।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ १२२ ॥

यथा वा—

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥ १२३ ॥

तत्राद्यो यथा—**नन्विति** ।

अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किंचिदपि नोक्तम्। न केवलमयं वास्तविक एकत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—**बिंबोष्ठ एवेति** ।

बोध्यम् । तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भावः । **नन्विति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके पद्यम् ।) आश्रयस्थितिः आश्रयणरीतिः । विशिष्टपदा विशिष्टाधिकरणा । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्राधारभेदाद्भिन्न आधेय एकत्वेनाध्यवसितः । **श्रोणीति** । श्रोणीभागादीनां प्राथमिकाधारत्वमार्थम् । सेवते इत्यनेन मध्ये पूर्वमतनुतासत्ता बोधिता । एवमग्रेऽपि । अत एव विनिमयः संगच्छते । तनुता कार्श्यम् । तरलगतयः चंचलगतयः चंचलदर्शनं च । कुचसचिवताम् सद्वितीयताम् । धत्ते इत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्त्रेण गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयत्वं निरुपमत्वम्, वक्षसि द्वितीयराहित्यम्, तयोश्चाभेदाध्यवसायः । कुचसचिववक्षस्त्वेनैव मुखस्य निरुपमत्वम्। अत्र तनुत्वत्यागादिना तत्तदुत्कर्षो व्यंजनया बोध्यते । **बिंबोष्ठ एवेति** । न चैकसंबंधनाशोत्तरमपरसंबंधे सत्येव लोके पर्यायप्रसिद्धेः कथमिदमुदाहरणमिति वाच्यम् । एकमनेकस्मिन्क्रमेणेत्येव लक्षणात् । शब्दसाम्यमात्रेण लौकिका-

---

१ छ. दृश्यते.

२ 'श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः । पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् । धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥' अयं श्लोकः काव्यप्रकाशपुस्तके क्वचित् दृश्यते ।

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम् ।
विम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेन ॥ १२४ ॥

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥
तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वौष्ठे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन[1] भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—**तत्ताणेति** ।

अत्र 'कुसुमवाणेन'इति प्रयोजकनिर्देशः। **अन्य इति** ।

अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यद्भवति क्रियते वा, सोऽन्यः पर्याय इत्यर्थः । पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थे यथा—**मधुरिमेति** ।

अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः। करोत्यर्थे यथा—**तद्गेहमिति** ।

र्थाविवक्षणात् । एतेनात्र वर्धमानालंकारः पृथगिति अपास्तम् । (**तत्ताणेति** ।) 'तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । विंबाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥' श्रीसहोदरं रत्नं कौस्तुभस्तदाभरणे हरौ । एकरसं तत्परम् । कामेन प्रियाविंबाधरचुंबनाद्यासक्तं कृतमित्यर्थः । केचित्तु यदसुराणां हृदयं विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदररत्नानामासमंतात् हरणे तत्परमासीत्, तत्सुकुमारतरोपकरणेनाऽपि कामेन प्रियाविंबाधरे निवेशितं सकलरत्नसारतुल्यो विंबाधर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः । एवं च व्यंग्योपमाऽत्रेत्याहुः । तन्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्यायाक्षतिरेव । (गाथा छन्दः ।) अत्राऽपि क्रमेणेति समुच्चयवारणाय । (**मधुरिमेति** ।) मधुरिम्णा रुचिरम् । अथ (विचारानंतरम्) मोहहेतुं तदेवांतर्गतं विषं कथयतीवेत्यन्वयः । (पुष्पिताग्रा छन्दः । **तद्गेहमिति** ।) नतभित्ति खर्वम् । दिवः स्वर्गाल्लब्धावकाशम् । मं-

---

१ ठ. मु. पु. स्नेहाद्यात्मक ।

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥ १२७ ॥

अत्रैकस्मिन्द्विजे तद्गेहतन्मन्दिरयोरनेकैः दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न चेयं परिवृत्तिः । हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् । **अनुमानमिति** ।

पक्षे संबन्धः, सपक्षवृत्तित्वं, विपक्षावृत्तित्वं चेति रूपत्रयवान्हेतुः साधनम् । व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसंबन्धपर्यवसन्नः साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानालंकारः । यथा—**यत्रेति** ।

दिरं राजयोग्यं गृहम् । (जरती जीर्णा । घनाभाः घनतुल्याः । घटाः श्रेणयः । कलम् मधुरस्वरम् ।) दिवसैर्न तु मासैर्वर्षैर्वा । (भूमिम् । अवस्थाम् । समारोपितः प्रापितः इत्याश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **हानम्** । स्वीयवस्तुसमर्पणम् । **उपादानम्** । परकीयवस्तुग्रहणम् । इति **पर्यायः** । **साधनमिति** । एतद्रूपत्रयविशिष्टो हेतुः साधनपदेनोच्यते इत्यर्थः । **व्यापकत्वाभिमतस्येति** । अस्य 'यस्य' इत्यादिः । **साध्यमिति** । अस्य 'तत्' इत्यादिः । **व्यापकसंबंधः** । व्यापकाऽस्तित्वम् । **तदुभयेति** । 'कविप्रतिभोल्लिखित' इत्यादिः । (**यत्रेति** ।) चलाचलाः अतिचंचलाः । चलांचलेति पाठे चंचलप्रांतचक्षुष इत्यर्थः । व्यापारयन्ति वक्रीकुर्वन्ति । यत्र पुंसि । (मर्मस्पृशः मर्मभेदिनः । चक्रीकृतः कर्षणेन वर्तुलीकृतः चापो यस्मिन्कर्मणि तथा । अंचिते धनुषि योजिते शरे बाणे प्रेंखन् चलन् करः यस्य । शासनं आज्ञा तस्य धरः ।)

---

१ ज. परां प्रापितः । २ च. झ. साध्यत्वम्

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किंचिद्वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम् ।

अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—एताश्चक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः संततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं संभवति । यथा—'मधु तिष्ठति वाचि योषिताम्' इत्यादि । तत्कथं सामान्यत एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचित्र्या-

---

अग्रतः । पुरः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे संततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्वं साधनं पक्षवृत्तित्वेनोक्तम् । परार्धे साध्यम् । यत्तद्भ्यां व्याप्तिः सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढोक्त्या तथाभिधानम् । अत्राऽनुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुमितिरत्रालंकारः । सा च मन्ये शंकेऽवैमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या । यत्र लिंगलिंगिनोः सत्त्वं तत्र तेषामनुमितिबोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्रोत्प्रेक्षाबोधकत्वम् । वक्ति कथयति इत्यादिलक्षणपदोपादाने लक्ष्या । उभयाऽनुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतीयमानेति बोध्यम् । नन्विति । एवं चाऽनया रीत्याऽनुमानस्य द्वैविध्यं वक्तुमुचितमिति भावः। **मध्विति**। 'हृदि हालाहलमेव केवलम् । अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥' इति पादत्रयम् । **तादृशेति** । कार्यकारणयोर्वैपरीत्ये झटिति कार्यकारित्वप्रतीतिरूपवैचित्र्यवदिह तथाभावाभावात् न विशिष्योक्तमिति भावः । यत्तु केनचिदर्थेनोक्तेन तुल्यकारणत्वादर्थांतरस्यापादनमर्थापत्त्यलंकारः । यथा 'स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहाम्' 'तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम् । शनैः सवितुरग्रेऽपि तमः स्थास्यत्यसंशयम् ॥' नेयं वाक्यवित्सम्मताऽर्थापत्तिः । आपादकस्यार्थस्यापतितमर्थं विनाऽनुपपत्तेरभावात् । अस्यां चार्थांतरं लोकेऽविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयित्वा यद्यापाद्यते तदाऽलंकारत्वम् । तेन 'उदुम्बरफलानीव ब्रह्माण्डान्यत्ति यः सदा । सर्वगर्वापहः कालस्तस्य के मशका वयम् ॥' इत्यादौ नायमलंकार इति । तन्न । आद्योदाहरणेऽनुमानस्य संभवात् । द्वितीये यद्यर्थाऽतिशयोक्तेः सत्त्वात् । सा च द्विविधा । आपाद्यापादकयोरुभयोरपि असंभवित्वेन कविकल्प्यतया आपाद्यमानस्यैवेत्यस्यापि सुवचत्वात् । 'निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १२८ ॥

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकारमध्ये गणितः ।

भावादिति । **विशेषणैरिति ।**

साकूतैः साभिप्रायैः । उक्तिः अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—**महौजस इति ।**

अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि पुरानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावत्वमात्रतया, कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि ह्यनुभवसिद्धं, न तु दोषाभावत्वमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादृशैकविशेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युपपत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्वैचि-

---

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ ' इत्यर्थापत्तिस्त्वनुमानमेवेति दिक् । **इत्यनुमानम्** । **उक्तिः** परिपुष्टिः । **अर्थाद्विशेष्यस्येति** । विशेषणानां परस्परनिराकांक्षत्वादिति भावः । साभिप्रायत्वं प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यंग्यकत्वम् । **महौजस इति** । (किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति चारस्योक्तिः ।) तेजस्विनो मानिनः धनैः पूजिताः रणे प्राप्तकीर्तयः न संहताः न परैरुपजप्ताः परस्परमैकमत्यमाप्ता इत्यर्थः । तस्याः प्रियाणि प्राणैरपि कर्तुं वाञ्छन्तीत्यन्वयः । (वंशस्थं वृत्तम् ।) **आदीति** । मानभंगभीरुत्वोपकृतत्वयुद्धोत्सुकत्वकार्यकारणतदेकप्रयोजनापेक्षित्वान्यायादिपदार्थाः । तेनायं दुर्जय इति व्यंग्यम् । **बहूनामिति** । विशेषणैरिति बहुत्वं विवक्षितमित्यर्थः । **तादृशैकेति** । ' अयि लावण्यजलाशय तस्या हा हंत मीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि

---

१ ज. भिन्न.

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपन्हुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—'शुद्धे सद्मनि पल्लविन्युपवने' इत्यादौ।

व्याजोक्तिरिति ।

उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिद्व्यक्तमथ केनापि यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः । न चेयमपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतयोः साम्ये तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथमं गूढस्यानन्तरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेद इति वाच्यम्। एवंविधेऽपि विषये साम्यसंभवेऽपह्नुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापह्नवार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्नवोपक्षेपः साऽपह्नुतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राऽप्यपह्नुतेरेवोपगमात् । यदाहुः—

किं वा कथयामो विस्तरेणालम्॥' इत्यादौ । **अनुभवसिद्धत्वादिति ।** यथा नित्ये संध्यावंदनादौ दोषाभावस्यांगवैकल्येऽपि सिद्धौ सांगतत्करणं फलातिशयायैव। तथा दोषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि संभवेन साभिप्रायैकविशेषणनिबंधनश्चमत्कारो दुरपह्नव इति भावः। किं च 'सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः' इत्यादौ यत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणाऽभावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सामर्थ्यातिशयेनाप्युपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादानमधिकचमत्कारायैवेति बोध्यम् । अत्र व्यंग्यं च क्वचिद्वाच्यसिद्ध्यंगं क्वचिदपरांगमिति गुणीभूतव्यंग्यमेव । अत्र विशेषणैरित्युपलक्षणं विशेष्यस्याऽपि । तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम् । यथा 'चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः' इत्यत्र । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुलकलभ्यकर्मल्युडंतकरणल्युडंतविशेषणशब्दयोरेकशेषो वा । उक्तिरित्यस्यार्थकथनमित्येवार्थः । एतेन 'साभिप्राये विशेष्ये परिकरांकुरनामा भिन्नोऽलंकारः' इत्यपास्तम् । इति परिकरः । **कथंचित्** । लिंगादिना । **केनापि ।** कपटेन । **प्रकृताप्रकृतयोरिति ।** इदमुपलक्षणम् । तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमान्यवस्थापनम् । अत्र तु किंचिदनिषिध्यैव निमित्तांतरप्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि

स्यस्यहासंभवात । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाऽखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सास्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥ १२९ ॥

अत्र पुलकवेपथू सात्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

साम्यायाऽपह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्नुतिः ।
अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाऽप्यपह्नुतिः ॥ इति ।

उदाहरणम्—**शैलेति** ।

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकैकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशनादपलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः । वयं तु—पुलकवेपथुभ्यां सात्त्विकाभ्यां प्रकाशिता गूढावगातिस्तयोः शैत्यकारणताप्रकाशनेनापह्नुतेति व्या-

---

बोध्यम् । **शैलेंद्रेति** । प्रतिपाद्यमाना दीयमाना । उपगूढं संबंधः । रोमांचादि । आदिना कंपः । विसंष्ठुलो व्यग्रहस्तः । स चासौ अखिलवैवाहिकक्रियाभंगाकुलः । हा इत्याश्चर्ये । शैलांतःपुरैस्तत्स्त्रीजनैः । मातृमंडलं शच्यादिगणस्तेन गणा नंद्यादयस्तैश्चेत्यर्थः। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **अत्रेति** । पार्वतीकरस्पर्शजन्यरोमांचादेः शैलेंद्रस्पर्शजन्यत्वप्रतिपादनादिति भावः । **सात्विकाभ्याम्** । रतिभावानुभावाभ्याम् । **गूढा च रतिः** । पार्वतीविषया । **शैत्येति** । शैलेंद्रशैत्येत्यर्थः । गोपनपदेन गोपकव्यापारमात्रं, न तूक्तिरेव । तेन 'आयांतमालोक्य हरिं प्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुरागमेका । रोमांचकंपादिभिरुच्यमानं भामा जुगूह प्रणमंत्यथैनम् ॥' इत्यादावप्ययमेव । अत्र व्यंग्यस्य गुणीभूतत्वे एवायमलंकारः । तेन 'सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा' इत्यादौ ध्वनित्वमेव। एतेन 'गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते । वृषाऽपेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥' इति गूढोक्त्यलंकारः परास्तः । तस्य ध्वनित्वाक्रांतत्वात् । क्वचित् गुणीभूतव्यंग्यत्वात् । अलंकारत्वं तु नोचितम् । उपस्कारकत्वाऽभावात् । प्रकृते शिवविषयकभावोपस्कारकत्वं स्पष्टमेव । एतेन 'गच्छाम्यच्युत' इत्यादौ विवृतोक्तिर्गुप्ताविष्करणरूपेत्यपास्तम् । गुणीभूत-

---

१ 'गूढा रतिः' इति पाठ इति प्रभा । गूढा च रतिः इत्युद्योतसंमतः पाठः ।

किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥३३॥

प्रमाणान्तराऽवगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजनान्तराभावात्) सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसंख्या । अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः ।

जोक्तिरियम् । **किंचिदिति ।**

तादृक् तुल्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किंचित्कथितं सत्स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्टं चेति तु विभागः । कथनं हि किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचिच्चातत्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानत्ववाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे ।

व्यंग्यमात्रत्वात् । वाच्यरसाद्युत्कर्षकत्वाभावाच्च । एतेन ‘ लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति गण्यते । सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने ॥ ’ इत्यपास्तम् । उपस्कारकत्वाभावात् । नन्वत्र कोऽलंकार इति चेन्न कोऽपि । एतेन ‘ छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थांतरगर्भता । भुजंग एव जानीते भुजंगचरणं सखे ॥ ’ इति छेकोक्त्यलंकारोऽपि परास्तः । उपस्कारकत्वाभावात् । क्वचिद्ध्वनित्वं गुणीभूतव्यंग्यत्वं वा न निवारयामः । ‘त्वामालिखंती दृष्ट्वाऽन्यं धनुः पौष्पं करेऽलिखत्’—अत्रापि व्याजोक्तिरेव । उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात् । एतेन ‘ युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये ’ इति युक्तिनामाऽत्रालंकार इत्यपास्तम् । एवमुत्कर्षाऽहेतौ तद्धेतुत्वकल्पनारूपा प्रौढोक्तिरसंबंधे संबंधरूपाऽतिशयोक्त्या गतार्था । ‘ संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये। यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥ ’ इति संभावनाऽलंकारो यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्त्या गतार्थः । ‘किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याऽर्थांतरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत् खस्रजं वहन् ॥’ इति मिथ्याध्यवसितिरसंबंधे संबंधातिशयोक्त्या गतार्थेति दिक् । इति **व्याजोक्तिः** । **प्रयोजनांतराभावादिति** । अनुवादस्य प्रयोजनसाकांक्षतयाऽन्यव्यावृत्तिरेव प्रयो-

१ प्र. च । २ प्र. मता ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥
किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥
कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥

तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—**किमिति**। अत्राऽन्यनदीसविधादि व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेद्यं यथा—**किं भूषणमिति** ।

स्पष्टम् । अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानं यथा—**कौटिल्यमिति** ।

जनमित्यर्थः । नियमोऽप्यत्र दर्शने उक्तलक्षणाक्रांतत्वात्परिसंख्यैव । **किमिति** । अत्र किमासेव्यमिति प्रश्नः । अनिंद्यं गंगासमीपं नान्यनदीसविधं, नान्यदेवस्य, नाप्यंगनादि । पुण्यं न पापं । दया न हिंसादि । (येषु गंगासमीपादिषु आसक्त्या । निरवधिर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थं चेतः प्रभवति समर्थं भवति । शिखरिणी छन्दः ।) **किं भूषणमिति** । आर्यचरितं शिष्टसेवितम् । (सुकृतं पुण्यकर्म । दोषो व्यभिचारादिः । धिषणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह । जानातीति । सदसद्विवेकं उत्कृष्टनिकृष्टविभागं त्वदपरः त्वदन्यः कः जानाति न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः ।) **कौटिल्यमिति** । (कौटिल्यं वक्रता कपटं च । कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये । रागः रक्तिमा प्रीतिश्च । करादिषु, न परपुरुषादिषु । काठिन्यं दार्ढ्यं निर्दयत्वं च । कुचयुगुले, न तु हृदये । तरलत्वं चंचलता अविचार्यकारित्वं च । नयनयोः, न मनसि । आर्या छन्दः ।) अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणकत्वं व्यवच्छेद्यं व्यंग्यम् । प्रश्नश्च नास्ति ।

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥
यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुना ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणानुरागप्रभवा हि संपदः ॥१३४॥
" हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः "

अप्रश्नपूर्वक एव कथने व्यवच्छेद्यं वाच्यं यथा—**भक्तिरिति** । श्लेषेणाऽप्येषा संभवति। यथा—'चित्रेषु वर्णसंकराः' 'खलसंयोगः शालिषु' इत्यादि । **यथोत्तरमिति** ।

यथोत्तरमिति वीप्सायां यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—**जितेन्द्रियत्वमिति** ।

नन्वत्र कार्यकारणभावाऽलंकृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चायं भट्टोद्भटेन—' हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः ' इति ।

भक्तिरिति । युवतिरूपे कामास्त्रे । (आर्या छन्दः ।) अत्र यत्र कविप्रतिभानिर्मिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालंकारता । यथा 'कौटिल्यं कचनिचये' इत्यत्र कौटिल्यादिकं कविप्रतिभया एकीकृतमिति तद्द्वारा तत्प्रतियोगिकवृत्तिस्तन्निर्मितेति बोध्यम् । **इति परिसंख्या** । **यथोत्तरमिति** । इदमुपलक्षणम् । यथापूर्वं परस्य परस्य कारणत्वे इत्यपि बोध्यम् । यथा 'भवंति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव॥' इति । अत्र कथितपदत्वं न दोषः। प्रत्युत पदांतरेण तस्याऽर्थस्योक्तौ तत्त्वप्रतिभानाऽभावाद्विवक्षितार्थाऽसिद्धेः । उपस्थितशब्दस्याऽपि विशेषणतया भानांगीकारात् । **जितेंद्रियत्वमिति** । (वंशस्थं वृत्तम् ।) अत्र पद्ये भग्नप्रक्रमत्वं दोषः । जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्कस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमग्रेऽपि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलंकारत्वं कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिंत्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदंति । **हेतुमतेति** । कार्यकारणभावसंबंधनिबन्धनशुद्धसारोपासाध्यवसानामूलोऽ-

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः। आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात्।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः।
रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः॥ १३५॥

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलाऽनुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न तु हेत्वलंकारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः।

क्रियया तु परस्परम्॥ ३४॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योऽन्यं नामाऽलंकारः। उदाहरणम्—

हंसाण सरेहिँ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं।
अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवार गरुअन्ति॥ १३६॥

तत्किं न लक्षित इति चेत्, आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनाऽलंकारत्वस्यैवाऽभावात्। नन्वेवम्—'**अविरल**'

इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुध्येत अलंकाराऽभावादिति चेत्, न। कोमलाऽनुप्रासेनैव तत्संभवात्। तत्किं हेत्वलंकारो नास्त्येव। क एवमाह। कीदृशस्तर्ह्यसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति। **क्रिययेति**।

वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी। तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति। एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः। अविशिष्टं वस्तु तावदजातकल्पम्। तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः। तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्याऽलंकार इति सारम्। उदाहरणम्—**हंसाणेति**।

यमिति बोध्यम्। **वैचित्र्याभावेनेति**। कार्यवाचकपदेन कारणाभिधाने वैचित्र्याभावेनेत्यर्थः। **अविरलेति**। (वसंतवर्णनम्। आर्या छन्दः।) अत्र विकासमदानंदपदेषु तद्धेतौ लक्षणा। **कोमलानुप्रासेति**। कामोद्दीपकोऽयं काल इति भंग्यंतरेण प्रतिपादनेन पर्यायोक्तसत्त्वाच्च, प्रागुक्तरीत्याऽतिशयोक्तेः सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। इति **कारणमाला**। **क्रिययेति**। इदं गुणस्याऽप्युपलक्षणम्। (**हंसाणेति**।) 'हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः।

---

१ नलिन इति वा प्रदीपपाठः। २ च. झ. पुनः।

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण।

उत्तरश्रुतिमात्रतः।
प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३९ ॥
असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम्।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम्। उदाहरणम्—

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोह्ळा ॥ १३७ ॥

अत्र श्रीसारणेन सरोहंसयोर्मिथो जनकता। **उत्तरेति।** यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणाऽनुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम्। प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम्। अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम्। असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः। अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम्। तच्च प्रमाणान्तराऽगोचरविषयत्वात्। अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः। तत्र हि लोकप्रसिद्धाविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम्। अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः। तत्राद्यं यथा—**वाणिअअेति।**

अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरूकुर्वंति'। सार्यते सारीक्रियते। (आर्या छन्दः।) प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हंसान्प्रति सरसां कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरांसि प्रति हंसानां कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणैवेतिभावः। परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोऽत्र चमत्कारः। इत्यन्योन्यालंकारः। उत्तरं नाम प्रश्नगम्यजिज्ञासानिवर्तकज्ञानविषयीभूतोऽर्थः। **अत्र प्रश्नेति।** उन्नीतप्रश्ने तु सकृदुत्तरस्याऽपि चारुत्वमिति भावः। प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्याकूतगर्भत्वे बद्धप्रश्नेऽपि सकृदुपादानेन चमत्कारोऽस्त्येव। 'किमिति कृशाऽसि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तांतैः'—अत्र प्रश्नेन प्रतीकारसामर्थ्यं व्यंग्यम्। उत्तरेण स्वस्य पातिव्रत्यं व्यंग्यम्। आकूताऽगर्भत्वे तु उत्तरमलंकार एव नेत्याहुर्नव्याः। **तात्पर्यमिति।** वाच्यस्य प्रमाणांतरप्राप्तत्वादिति भावः। **वाच्य एवेति।** लोकोत्तरत्वेन चमत्कारिणि वाच्य एव विषमत्वाद्यतिशयप्रतिपादने तात्पर्यादिति भावः। (**वाणिअअेति।**) 'वाणिजक हस्तिदंताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च। यावत् लुलितालकमुखी गृहे

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनम् अमुना वाक्येन समुन्नीयते। न चैतत् काव्यलिङ्गम्। उत्तरस्य ताद्रूप्याऽनुपपत्तेः। न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः। नापीदमनुमानम्। एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः। प्रश्नादनन्तरं लोकाऽतिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम्। अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम्। उदाहरणम्—

का विसमा देवगई किंदुल्लहं जं जणो गुणग्गाही।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ॥ १३८॥

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः।

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्येन ताः प्रयच्छेति क्रेतृवचनमनेनोत्तरवाक्येनानुमीयते। सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः। यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तयस्तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयम्। न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष एव। उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वाभावात्। उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात्। काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात्। तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति चेत्, न। एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत्। न चात्र तथा। तस्मादलंकारान्तरमेवोत्तरम्। द्वितीयं यथा—**का विसमेति**।

अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाऽप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते। 'किमासेव्यं पुंसाम्' इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम्। अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः।

परिसंक्रामति स्नुषा'। (लुलिताः चंचलाः अलकाः केशा यत्र तादृशं मुखं यस्याः एतादृशी स्नुषा परिसंक्रामति परिभ्रमति। गाथा छन्दः।) अस्यामासक्तो मत्सुतो मृगयां न करोतीत्युत्तरं व्यंग्यम्। (क्रेतारं वणिजं प्रति) वृद्धव्याधोक्तिरियम्। **एकधर्मी**। पक्षः। न च स्नुषागृहनिवासस्य हस्तिदंताद्यभावे निमित्तत्वेन काव्यलिंगमेवास्तु। तत्संभवेऽपि प्रश्नोन्नयनद्वारेणैव चमत्कारादित्याशयः। (केति।) 'का विषमा दैवगतिः किं दुर्लभं यज्जनो गुण-

---

१ प्र. लद्धं। २ मु. पु. हेतुत्वादिति।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥३६॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः। उदाहरणम्-

वक्रस्यान्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैः
दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या
स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥ १३९ ॥

अत्र आकृतिमालोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् । यथा वा—

कुतोऽपीति ।

कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपादेरन्यथात्वमाकारः । ततो यथा—**वक्रेति ।**

अत्र कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते खङ्गलेखालिखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम् । पुंसामेव पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात्। चेष्टाविशेष इङ्गितम् । तेन यथा—

ग्राही । किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुर्ग्राह्यं (दुःखं यत्) खलो लोकः' । (गाथा छन्दः ।) प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्याऽनेकत्वेऽप्ययम् । ' किं स्वर्गादधिकसुखं बंधुसुहृत्पंडितैः समं गोष्ठी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृतं स्वादु॥' इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नत्वेऽप्ययम् । 'केदारपोषणरता' इत्यादौ । एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि । यथा ' के खेऽटाः किं चलं वयः ' इत्यादौ । इत्युत्तरम् । **अन्यथात्वमिति** । यत्नजन्यस्वेदादिनेत्यर्थः । (**वक्त्रेति** ।) स्यन्दिभिः प्रस्राविभिः । पुरुषायिते श्रमाधिक्यात् स्वेदाधिक्यम् । पुंस्त्वं पुरुषायितत्वम् । (शालिनी छन्दः ।) **लक्षितम्** । सख्या स्वयमुन्नीतम् । **अभिव्यंजितम्** । नायिकायां वयस्यांतरेषु च । अत्र स्वेदलिंगकस्वानुमितिविषयस्य पुरुषायिततत्वस्य खड्गलेखादिलिखनेन व्यंजनम् । अत्र विद्यमानमप्यनुमानं सूक्ष्मांगम् । स्ववैदग्ध्यप्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारित्वात् ।

---

१ प्र. पाणौ स्मित्वा । २ केदारपोषणरताः काशीतलवाहिनी गंगा । कंसं जघान कृष्णः कंबलवन्तं न बाधते शीतम् ॥

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥

संकेतेति ।

अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाऽभिलाषः कामिन्या निशासूचकेन पद्मसंमीलनेन लीलया प्रकाशितः । **उत्तरोत्तरमिति।**

परावाधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य । तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः । उदाहरणम्—**राज्ये इति** ।

संकेतेति । (संकेतकाले मनो यस्य। तज्जिज्ञासुमित्यर्थः । ईषत् नेत्राभ्यां अर्पितं सूचितं आकूतं येन ।) ईषन्नेत्रार्पिताकूतमिति विटविशेषणम् । अमुं भावाऽलंकारमाह रुद्रटः । नव्योक्तपिहिताऽलंकारोऽप्यत्रैवांऽतर्भूतः । **इति सूक्ष्मम्** । **धाराधिरोहितयेति** । ‘ जंबीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुंभौ । नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्द्धम् ॥ ’ इत्यत्राऽपि सार एव । एतेनेदृशे विषये वर्धमानालंकारोऽतिरिक्त इत्यपास्तम् । ‘ मधुरविकसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम् । मदनजननविभ्रमा च रामा सुखमिदमर्थवतां विभाति रम्यम् ॥’ इत्यादौ तु नायम् । काव्यपर्यन्तभागस्य सर्वोत्कृष्टत्वाऽभावात् । अत्र कथितपदत्वं न दोषः । प्रत्युत तेनैव सर्वनाम्ना वाऽनिर्देशे प्रतीतिस्थगनात् । उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च । तत्राद्य उदाहृतः । अंत्यो यथा—तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः । वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति ॥ (**राज्ये इति** । अनंगस्य मदनस्य सर्वस्वं सर्वस्वरूपा वरांगना । आर्या छन्दः ।) **इति सारः।**

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः॥ ३८॥

इह यद्देशं कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि। यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाऽप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा (तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात्) असंगतिः। उदाहरणम्—

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम्।
दन्तक्खअं कवोले वहूएँ वेंअणा सवत्तीणम्॥ १४२॥

एषा च विरोधबाधिनी न विरोधः। भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्। विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्त-

---

भिन्नेति।

अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकं, न तु पृथगपि विवक्षितार्थम्। युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम्। तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया संप्रतिपादनं सा असंगतिः। हेतुफलयोरग्निधूमाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संगतेः परित्यागात्। तथाप्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात्। उदाहरणम्—**जस्से इति।**

स्पष्टम्। नन्वयं विरोधाऽलंकार एव। हेतुफलयोर्वैयधिकरणस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न। वैयधिकरण्यं ह्यसंगतिः। न च सैव विरोधः। किं तु तद्बाधिका। वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात्। नन्वेवमपि प्रतीयमानो

स्वरूपनिर्वचनमिति। 'उद्भिन्नमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम्। भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः॥' इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वात्। कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन समावेश एव युक्त इति भावः। **प्रसिद्धायाः।** कार्यकारणस्वभावसिद्धायाः। **वैलक्षण्यादिति।** कारणगतं कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः। (**जस्से इति।**) 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम्। दंतक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्'। (गाथा छन्दः।) व्रणक्षतपदयोः प्रक्रमभेदश्चिन्त्यः। **विरोधरूपत्वादिति।** विरोधोऽनुपपत्तिः। सा च सहाऽनवस्थितयोः सहावस्थान

---

१ छ. बोधिनी.

मपि पर्यवसितम् । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा चैवं निदर्शितम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारब्धमाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १४३ ॥

विरोध एवाऽलंकारोऽस्तु, न तु तद्बाधिकाऽसंगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समानाधिकरण एव विरोधो विरोधाऽलंकारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति । मैवम् । सामान्येनोक्तस्याऽपि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधाऽलंकारस्य चाऽसंगत्यलंकारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालंकार इति । अत एव तथैवोदाहृतम् ।

समाधिरिति ।

इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—**मानमिति ।**

इव सहस्थितयोः सहाऽनवस्थानेऽपि तुल्या । तस्याश्च प्ररोहे दोष एवेत्याभासता वाच्या । तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः । **व्यधिकरणविरोधस्येति ।** कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तविरोधस्येत्यर्थः । अत्र येन केनाऽपि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमनुप्राणकम् । केचित्तु लक्षणे कार्यकारणभूतयोरित्युपलक्षणम् । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरण्यनिबंधोऽसंगतिः । 'नेत्रे निरंजने तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यादौ निरंजनत्वशून्यत्वयोरकार्यहेत्वोरपि शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरसंगतिरित्याहुः । एवमन्यत्र चिकीर्षितस्यान्यत्र करणे अन्याचिकीर्षावता तद्विरुद्धान्यकरणे चेयमेवाऽसंगतिः । विषयताघटितसामानाधिकरण्येन चिकीर्षायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् । अधिकरणांतर्भावेनाऽपि चिकीर्षाया हेतुत्वाच्चेत्याहुः । **इत्यसंगतिः । इष्टादिति ।** एककारणजन्यकार्यस्याकस्मिककारणांतरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिरित्यर्थः । सौकर्यं च कार्यस्याऽनायासेन सिध्या सांगसिध्या च बोध्यम् । (**मानमिति ।**) दि-

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पाऽतिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥

तयोस्तुल्यकक्षताविरहान्न समुच्चयाऽलंकाराऽन्तर्भावः । **सममिति** ।

योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामाऽलंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—**धातुरिति** ।

ष्ट्या भाग्येन । उदीर्णम् उद्गतम् । **तुल्यकक्षताविरहादिति** । घनगर्जितस्याकस्मिकत्वादिति भावः । अत्र कारणांतरयोग इत्युपलक्षणम् । तेनाऽकस्मादीप्सितार्थलाभस्य वांछितसिध्यर्थयत्नात्तदधिकलाभस्योपायसिद्ध्यर्थयत्नात्साक्षात्फललाभवर्णनस्य च समाधित्वमेव । सौकर्यस्य अनायासेन सिद्ध्यादिरूपस्यैवाकस्मिकत्वादिरूपस्यापि ग्रहात् । एतेनेदृशे विषये प्रहर्षणं भिन्नोऽलंकार इत्यपास्तम् । अन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणवत्ताबुद्धिरूपः अन्यदोषेणान्यत्र दोषवत्ताबुद्धिरूपो वोल्लासः काव्यलिंगेन गतार्थ इत्याहुः । वक्ष्यमाणसममेवेत्यन्ये । एवं कार्यसहवर्तितया निर्णीतकारणाभावेऽपि कार्यस्य स्थितिरपि सौकर्यम् । 'दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः' इति । एतेनात्र पूर्वरूपं नाम पृथगलंकारः । विकृतेऽपि वस्तुनि पूर्वावस्थाऽनुवृत्तिः पूर्वरूपमितीत्यपास्तम् । इति **समाधिः** । **योगः** । संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च । **आनुरूप्यमिति** । तेन सता सतो योगोऽसता चासतो योग इति लब्धम् । तेन सदसतोर्योगे नाऽयम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः । **नियतविषयमध्यवसानम्** । निश्चयः । **धातुरिति** । निकषस्थानं परीक्ष्योपलरूपा । (अयं देवः राजा ।) स्मरस्य रूपे दत्तपत्रः कृतपत्रावलंबन इत्यर्थः । (सं-

यथा वा—

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४९ ॥

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलाऽवाप्तिर्नैवाऽनर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते [१], यच्च किंचिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं

निकर्षेण यथा—**चित्रमिति । क्वचिदिति ।**

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्क्वचिद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः । यच्च क्वचित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कार-

---

गतं समागमः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) चित्रमिति । फलस्फीतिः फलसंपत् । (एतस्याः फलसंपदः । कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पंडितः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) कार्यकारणभावसंसर्गस्याऽनुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या । यथा 'मंत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुवः । शिखास्पर्शेन पांचाल्याः स्थाने दग्धः सुयोधनः ॥' इति । यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्याऽपि समम् । 'वडवानलकालकूटलक्ष्मीगरलव्यालगणैः सहैधितः । रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥'। क्वचिदिष्टप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तात्कारणात्तत्प्राप्त्या च । यथा 'उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् । उच्चाटनं त्वमपि लंभयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥' इत्यत्र । यद्यपि स्तुत्या निंदाऽभिव्यक्तौ तदुपस्कारको विषमोऽप्यत्रास्ति । तथापि वाच्यस्तुतिकक्षायां समाऽलंकारो न वार्यते । लंभयतेर्ण्यतस्य द्विकर्मत्वम् । न च लोकसिद्धायाः कारणाऽनुरूपकार्योत्पत्तेर्निबंधनं न चारुतावहम् । वस्तुतोऽननुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वाराऽनुरूपतावर्णने वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनेष्टाऽभेदसंपा-

तत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपाऽनुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परविरुद्धतां व्रजतः [३।४], स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः। क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः॥ १४६॥
सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः॥ १४७॥
सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते॥१४८॥

णान्तरेण विष्टम्भात्तक्रियाफलं नाप्नोति, प्रत्युताऽनिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः। यच्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ। सर्वत्र समताया विपर्ययात्। तत्र प्रथमो यथा—**शिरीषेति**।

द्वितीयो यथा—**सिंहिकेति**।

अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः। तृतीयो यथा—**सद्य इति**।

दनेनेष्टप्राप्तिवर्णने चारुताया अनुभवसिद्धत्वात्। इति समम्। (**शिरीषादिति**।) कुकूलाग्निः करीषाऽग्निः। कुंभकारपचनाऽग्निरित्यन्ये। अत्राऽन्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यन्यतरगुणस्वरूपत्वाद्वैषम्यम्। **सिंहिकेति**। राहुमाता सिंही च। (सिंहिकासुतात् सिंहात् संत्रस्तः भीतः। शीतांशुम् चन्द्रम्। अन्यः सिंहिकासुतः राहुः।) अत्रानयोर्योगोऽनुचित इति व्यंग्यम्। **सद्यः करेति**। करस्पर्शमात्रेणैव यशो न तु युद्धाऽपेक्षेत्यर्थः। (उपजातिश्छन्दः।) अत्र जन्यजनकनिष्ठयोः पांडुरनीलाख्यगुणयोर्वैषम्यम्। अत्र श्यामत्वगुणविशिष्टात्कारणात्तद्विरुद्धगुणयुक्तयशस उत्पतिः। अभेदाध्यवसानलक्षणेनातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे विषयांशमालंब्य भातो विरोधो विषय्यंशविमर्शनान्निवर्तते इति। अत्राऽभेदाध्यवसायोऽनुप्राणकः। तदुत्थापितविरोधश्च परिपोषकः। इदमेवात्राऽलंकारत्वबीजम्। द्वितीयभेदे

---

१ च. झ. यत्. २ प्र. °दुःसहो मलयानिलः.

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ १४९ ॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमाऽसकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १५० ॥

चतुर्थो यथा---**आनन्दमिति** ।

अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन संबन्धिनोरानुरूप्याऽभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैषम्ये यथा---**विपुलेनेति** ।

इष्टानवाप्त्यनिष्टाप्ती मिलिते प्रत्येकं च विषमपदार्थश्चकारात् । इष्टं च स्वस्य सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधननिवृत्तिश्च, परस्य दुःखसाधनप्राप्तिः सुखसाधननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् । अनिष्टं च स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिः परस्य सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधननाशश्चेति त्रिविधम् । तत्राद्योदाहरणं सिंहिकेत्युक्तम् । अन्येषां कुवलयानंदादौ द्रष्टव्यम् । **आनंदमिति** । (अमन्दम् अनल्पम् । आर्या छन्दः ।) अत्र नायिकाविरहयोर्जन्यजनकयोरानंदजननतापक्रिययोर्विरोधः । न चाऽत्राऽसंगतिर्विरोधो वा । विरोधे विरोधिनोः सामानाधिकरण्यस्याऽसंगतौ कार्यकारणयोर्वैयाधिकरण्यस्य चमत्कारप्रयोजकता, अत्र तु कार्यकारणवृत्तिविजातीयक्रियागुणयोगस्य चमत्कारितेति विशेषात् । **उपलक्षणपर इति** । एवमन्याऽलंकारसूत्रेष्वपि विभागोपलक्षणमिति ध्वनितम् । **भवंतीति** । संबंधिनोर्योगवैषम्यमात्रस्यैव विवक्षितत्वमिति भावः । **विपुलेनेति** । (माघकाव्ये त्रयोदशसर्गे पद्यम् । सागरे शेते इति सागरशयः तादृशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कुक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये ।) पपिरे जग्रसिरे । मदविभ्रमाऽपूर्णया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । (मंजुभाषिणी छन्दः ।) पानपदार्थयोर्भेदेऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्वं ससागरसकलभुवनग्रासश्चेत्येकं विषमम् । एवं यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य संपूर्णस्याऽवयविनः स्त्रिया एकदृशा पानं चापरं विषमम् । योगवैषम्यादेव चमत्कारान्न विरोधाऽऽशंका । एवं कस्यचिद्गुणेन कस्यचिद्दोषवर्णनं, कस्यचिद्दोषेण कस्यचिद्गुणवर्णनमपि विषममेव । एतेनात्रोल्लासोऽतिरिक्त इत्यपास्तम् । एवमिष्यमाणविरुद्धार्थप्राप्तिरपि विषममेव । तादृशेच्छया

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥४२॥

आश्रितम् आधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधम् अधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ १९१ ॥

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाऽभ्यागमसंभवा मुदः ॥१९२॥

एवमन्यत्राऽप्यूह्यम् । **महतोरिति ।**

वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान्स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते, महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालंकारः । तत्राद्यं यथा—**अहो इति ।**

अत्राश्रयस्य भुवनत्रितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—**युगान्तेति ।**

तादृशलाभयोगस्य विषमत्वात् । एतेनेदृशस्थले विषादनामाऽलंकार इत्यपास्तम् । एवमन्यदीयगुणेनाऽन्यत्र गुणाऽभावस्य अन्यदोषेणाऽन्यत्र दोषाऽभावस्य वर्णनेऽपि विषमम् । क्वचिद्वक्ष्यमाणोऽतद्गुणो वा । एतेनैवंविधे विषयेऽवज्ञाऽलंकारान्तरमित्यपास्तम् । कारणे सति कार्याऽनुत्पत्तिरूपविशेषोक्त्यैव गतार्थोऽयमिति तत्त्वम् । उदाहरणम्—'चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाको नैति मार्दवम् ।' इत्यादि । एवमिष्टसिध्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्टविपरीतयत्नाचरणमपि विषममेव । यथा 'नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम्' । वाच्यप्रतीतिवेलायां योगवैषम्यप्रतीतेः । एतेनाऽत्र विचित्राऽलंकारः पृथगित्यपास्तम् । इति विषमम् । **वर्णनीयोत्कर्षापेक्षयेति** । वर्णनीयोत्कर्षं बोधयितुमित्यर्थः । विषये । संबंधे । **महत्तया वर्णनमिति** । अत्र मातुमशक्यतया महत्त्वेन विवक्षितस्य यशोराशेराश्रितस्य मानकर्तृत्वेन ततस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिक्यमभिधीयमानं वर्णनीययशोराशिप्रकर्षे विश्राम्यति । **युगांतेति ।** (माघ-

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तत् (अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्) प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीके अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि वि-

---

अत्राधेयभूताया मुदो महीयस्त्वं विवक्षितम् । **प्रतिपक्षमिति ।**

अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं यदुच्यते तत्प्रत्यनीकम् । प्रतिनिधितुल्यत्वात् । यथाऽनीकेऽभियोज्येऽशक्तेन तत्प्रतिनिधिभूतः कश्चिन्निगूढमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजे-

---

काव्ये प्रथमसर्गे नारदागमने श्रीकृष्णवर्णनम् । युगांतकाले प्रतिसंहृतः आत्मा स्वात्मभूतः प्रपंचो येन तस्य कैटभद्विषः श्रीविष्णोः यस्यां तनौ जगंति भुवनानि सविकाशं सावकाशं आसत उपविशन्ति स्म, तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमः आगमनं तत्संभवाः तज्जन्याः मुदः प्रीतयः न ममुः न अवकाशं प्रापुः । वंशस्थं वृत्तम् ।) अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभावरूपसंबधात्ततोऽल्पस्याऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्यं चारुताहेतुः । अत्र महत्त्वशब्देन महत्परिमाणं अतिशयश्च । तेन यत्र सूक्ष्मत्वातिशयवत आधारादाधेयाद्वा तदन्यतरस्याऽतिसूक्ष्मत्वं वर्ण्यते तत्राऽप्ययम् । यथा 'मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते ' । अत्र मणिमालामयी ऊर्मिका अंगुलीमितत्वादतिसूक्ष्मा, साऽपि विरहिण्याः करे कंकणवत्प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावत् लंबते इत्युक्त्या ततोऽपि करस्य विरहकार्श्यादतिसूक्ष्मता दर्शिता । एतेनेदृशे विषयेऽल्पं नाम पृथगलंकार इत्यपास्तम् । यत्राधाराधेययोरन्यतरस्य न्यूनत्वाधिक्ये कविकल्पिते तत्रैवायमलंकारः । इत्यधिकम् । **तमेवेति** । प्रतिपक्षमित्यर्थः । तदुत्कर्षकत्वं साक्षात्तन्निरसनासामर्थ्यसूचकत्वेन बोध्यम् । **अनीके** । सैन्ये । **अभियोज्ये** । पीडनीये ।

---

१ ज. गूढतया.

जेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः । उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥ १५३ ॥

यथा वा—

यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥१५४॥

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धिमुखसंबन्धात् ।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना[3] वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥४४॥

येऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत् । तत्राद्यं यथा—**त्वमिति ।**

अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः संबन्धः । द्वितीयं यथा—**यस्येति ।**

अत्र यत्पदार्थेन मुखस्याऽवयवाऽवयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासंबन्धः । **समेनेति ।**

त्वमिति । (नायकं प्रति नायिकासख्या उक्तिः ।) जितकामसौंदर्यः । अनुशयः आक्रोशः । (स्वागता छन्दः ।) **यस्येति** । (माघकाव्ये चतुर्दशसर्गे पद्यम् ।) कायस्य शरीरस्य यो निग्रहः शिरच्छेदस्तेन गृहीतोऽगीकृतो विरोधो येन । यस्य कृष्णस्य । रमणीयकृष्णवक्त्रसदृशाकृतिम् । (रथोद्धता छन्दः ।) न च भगवद्वैरानुबंधादिव भगवद्वक्त्रसदृशमिंदुं राहुर्बाधत इति प्रतीतेर्गम्योत्प्रेक्षैवाऽत्राऽस्तु, आद्ये तु शाब्द्यपि सेति किमनेनाऽलंकारेणेति वाच्यम् । तदपकाराऽसमर्थस्तदीयं पीडयतीति प्रतीत्यैवाऽत्र चमत्कारादित्याहुः । **इति प्रत्यनीकम् । समेनेति ।** अस्य व्याख्या निगूहनीयसाधारणेति । स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिंगैरतिसाम्यात् भिन्नत्वेनाऽगृह्यमाणानां वस्त्वंतरलिंगानां स्वकारणाऽननुमापकत्वं मीलितम् । 'हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ।' इत्यादावपीदमेव । शीतेन तज्ज्ञानेऽपि यशःसाधारणलिंगैः श्वैत्यादिभिस्तदनुमानाभावात् । शीतेन जानत इत्यनेन मीलनस्यैव दार्ढ्यं नत्वन्येनेति प्रतीतेः । एतेनाऽत्रोन्मीलितं पृथगलंकार

१ ज. पीडय प्र. ताडय इति वा पाठः । २ ज. यादथ । ३ प्र. गन्तुकेनाऽपि ।

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत्
किंचित् केनाचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलित-
मिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्--

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम्, साधारणं च मदो-
दयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ १५६ ॥

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयोरपि
कम्पपुलकयोस्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

निजं स्वाभाविकं लक्ष्म निगूहनीयसाधारणं चिह्नं तद्द्वारेण केनचिद्वस्तुना
बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलिताऽलंकारः। तच्च द्वि-
धा—लक्षणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्वचिदागन्तुकत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र स्वाभा-
विकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—**अपाङ्गेति** ।

अत्र दृक्तरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं, समानं च तिरोधेयेन म-
देन । तत्राऽप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—**ये इति** ।

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकंदरानिवाससामर्थ्याऽधिगतशीतरू-
पकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयैः समानता च ।
इत्यपास्तम् ।

अपांगेति । (अपांगः तरलः ययोस्ते, अपांगयोः तरले चंचले
इति वा । मधुराः वक्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु । मृगदृशः अंगके
कोमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः स्फुरितम्। मदोदयः मधुपानजन्यमदस्य
उदयः। कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि । पृथ्वी छन्दः।) अत्र स्वाभाविकेन दृक्ता-
रल्यादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते। (ये इति। त्व-
त्पाते त्वदागमने शंकिता धीः येषाम् । विवशाः विह्वलाः। वसंततिलका छन्दः।)

स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४९ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो वा संभवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराऽङ्गनानि वराऽङ्गना रूपपुरस्कृताऽङ्ग्यः ।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥ १५७॥
न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

तेष्वपि तयोरुपलम्भात् । **स्थाप्यते इति ।**

स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधैकावली । विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित्तु ' पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः ' इत्याह । तत्तु पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविरुद्धम्। तत्र विधौ यथा—**पुराणीति ।**

अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणाक्रियासुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषामस्त्रत्वमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः । निषेधे यथा—**न तदिति ।**

इति मीलितम् । **विशेषणतयेति ।** विशेष्यतयेत्यपि बोध्यम् । यथा 'धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः। लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वे लोका लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥' इति। अत्रोत्तरोत्तरविशेषणं पूर्वपूर्वं प्रति विशेष्यम् । अत्रैव पूर्वपूर्वैः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपस्तदा मालादीपकमुक्तं प्राक् । **स्थापनमिति ।** स्थापकत्वं च स्वसंबंधेन विशेष्यताऽवच्छेदकनियामकत्वम् । अपोहकत्वं च स्वव्यतिरेकेण विशेष्यताऽवच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वम् । **बाहुल्येनेति ।** तत्रैव चमत्कारादिति भावः (**पुराणीति ।**) पुराणि गृहाणि । यस्यां नगर्याम् (रूपेण परिष्कृतं भूषितं अंगं यासां ताः । विलासाः कुसुमायुधस्याऽस्त्रमिति रूपकम् । उपजातिश्छन्दः ।) **न तदिति ।** भट्टिकाव्ये द्वितीयसर्गे शरत्कालवर्णनम् । न लीनः षट्पदो भ्र-

१ ज. पूर्वं प्रति यत्रोत्तरस्य ।

न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १५८ ॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य वि-लासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते। उत्तरत्र प्र-तिषेधेऽप्येवं योज्यम्।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः।
स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम्। उदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम्॥१५९॥

अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र षट्पदानां, तत्र गुञ्जितस्य, तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेधः। **यथेति।** यथाऽनुभवमिति स्मृत्या-
अत्राऽर्थस्य स्मृतिः स्मरणालंकार इति लक्षणम्। यथाऽनुभवमिति स्मृत्या-कारदर्शनम्। दृष्टे तत्सदृश इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधे हेतुनिर्देशः। अदृष्टादेर-प्युपलक्षणात्। यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्चारुत्वाभावेनाऽलंकारत्वाऽभावान्व्यवच्छेद-कतया लक्षणाऽन्तर्गतमेवैतत्। तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित्केनचित्प्रमाणेनाऽनुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्म-दर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणाऽलंकारः। स द्विधा—एत-ज्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेः। क्रमेणोदाहरणे। **निम्नेति।**

मरो यत्र। कलं कलस्वरयुतम्। वंशस्थं वृत्तम्।) इत्येकावली।अन्यादृशस्मृते-
रिति। अदृष्टोद्बुद्धजन्मान्तरीणसंस्कारजन्यस्मृतेः, चिन्ताद्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृ-
तेः, तावद्भिश्रदिमां स्मृतस्तव भुज इत्यादिभूधारणसंबंधज्ञानजन्यस्मृतेश्चेत्यर्थः।
अन्त्याया अपि स्मृतेः संचारितया भूभृद्विषयकरतिभावांगतया प्रेयोऽलंका-
रत्वेनैव चमत्कारित्वेनैतदलंकारत्वाभावात्। सादृश्यमूलस्मृतेरेव चमत्कारित-
याऽलंकारत्वमिति भावः। (**निम्नेति।** अप्सरसां जलक्रीडावर्णनम्।) ल-
हरीभिस्तरंगैश्चलदृशां नायिकानां निम्ननाभिकुहरेषु यदंभः प्लावितं तद्भवैः

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआथणमुहविणिवेसिआहरउडस्स ।
संभरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चम् ॥ १६० ॥

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत् अ-प्राकरणिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमाऽति-शयोक्तिर्वा । तत्र वस्तुतो भ्रमस्याऽभावात् । इह च (अर्थाऽनुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः) तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

स्पष्टम् । **भ्रान्तिमानिति** ।

अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाऽप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिकं लभ्यते। तेन प्राकरणिकस्याऽप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः। न च रूपके निगीर्याऽध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ चाऽतिव्याप्तिः। तत्र वस्तुतो भ्रमाऽभावेऽप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात् । इह त्वर्थाऽनुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् ।

सुरतकालिककंठध्वनिसदृशैः कुहकुहेति ध्वनिविशेषैरित्यन्वयः । कंठो योनिरूपो गर्तः । 'कंठावटश्वभ्रगर्ताः' इति कोशात् । रुतानामिति कर्मणि षष्ठी। (स्वागता छन्दः । **करेति** । करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपांचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमांचम् । आर्या जघनविपुला ।) इति **स्मरणम्** । **दर्शने सतीति**। प्राकरणिकार्थदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्याप्राकरणिकस्मृतिजन्यमित्यर्थः। **अप्राकरणिकत्वेनेति**। अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्यर्थः। ज्ञानम् । निश्चयात्मकम् । तेन 'कांते तव मुखं पद्मं चंद्रो वेति न निर्णयः ।' इति संदेहे नातिव्याप्तिः । तत्र सत्यन्तेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्यस्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदासः । अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्मीलितसामान्यतद्गुणवारणम् । भ्रान्तिमात्रमत्राऽलंकारः । सा च कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन रंगे रजतमिति बुद्धेर्नालंकारत्वम् । रूपकावित्तौ च नातिव्याप्तिः । मर्मप्रहारकृतचित्तविक्षेपविरहादिकृतोन्मादादिजन्यभ्रान्तेश्च नालंकारत्वम् । सादृश्यप्रयोज्यत्वाभावात् । **वस्तुतो भ्रमाभावेऽपीति**। स्वारसिकभ्रमाभावेऽपीत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी संकलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ १६१ ॥

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनी ॥४७॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानाऽन्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

उदाहरणम्—**कपाले इति । आक्षेप इति ।**

अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेयमेवाऽलमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते, यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राद्यं यथा—**लावण्येति ।**

अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिस्वारासिकभ्रमो विवक्षित इति भावः । तयोस्तु शब्दाधीनो व्यांजनिको भ्रम इति तात्पर्यम् । वस्तुतो यत्र ‘ इति ’ इत्यादिपदेन भ्रमत्वेन निबद्धो व्यंग्यो वा तत्रायमलंकार इति नातिप्रसंगशंकेति बोध्यम् । **कपाले इति ।** (भासकवेः पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) पय इति । पयोभ्रांत्येत्यर्थः । (लेढि आस्वादयति । तरूणां छिद्रेषु प्रोतान्प्रविष्टान् । संकलयति गृण्हाति । प्रभया मत्तः तदतिशयशाली । विभ्रमयति भ्रममुत्पादयति । मत्तो हि स्वत एव भ्रमति न तु परस्य भ्रममुत्पादयतीत्याश्चर्यं अहोशब्देन बोध्यते । शिखरिणी छन्दः ।) **इति भ्रान्तिमान् । अप्रयोजकतया ।** कैमर्थ्येन । तिरस्कारफलकोपमानव्यर्थतोक्तिरेकं प्रतीपमित्यर्थः । प्रतीपयोगार्थमाह । **उपमेयस्येति । लावण्येति ।** ला-

---

१ प्र. °भ्रमयति । २ च. छ. झ. निबन्धनम् ।

इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ १६२ ॥

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम् ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥ १६३ ॥

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्'—इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् असामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूत-

अत्र यथासंख्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारकारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः, क्वचित्तु निष्पन्ना सैव तद्धेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—**ए एहीति** ।

अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वअणिज्जमिति पदेन द्योत्यते । सैव तिरस्कारहेतुः । **गर्वमिति** ।

अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थितेः । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमा-

---

वण्याश्रये, प्रतापातिशयसहिते, दातृमुख्ये, भूभरणसमर्थभुजे । पूषा सूर्यः । चिंतारत्नं चिंतामणिः । (कुलक्ष्माभृतः–'महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः।विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) अत्र निषिध्यमानवस्तुगतसकलगुणप्रतीतिर्व्यंग्या प्रयोजनम्। **द्वितीये त्विति** । तिरस्कारार्थमुपमानस्योपमेयत्वकल्पनरूपे इत्यर्थः । (**ए एहीति** ।) 'अयि एहि तावत् सुंदरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चंद्र उपमीयते जनेन ॥' वचनीयं निंदाम् । (आर्या छंदः।) **उपमित्यनिष्पत्तिरिति**। अत एव व्यतिरेकाद्भेदः । तत्रोपमितिनिष्पत्तावप्युपमेयाधिक्यप्रतीतेः । अत्र वर्ण्यमुखस्याधिक्यं व्यंग्यम् । (**गर्वमिति**। असंवाह्यं संवहनायोग्यम्। अपरिमितमिति यावत्। आर्या छन्दः।) अत्र **नलिनानामिति** । उपमानत्वेन प्रसिद्धा-

---

१ प्र. भद्रे इति वा पाठः

पूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम्। यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम्॥१६५॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम्।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम्॥४८॥

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम्। उदाहरणम्—

नत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना। कथमिति चेत्। उपमानतिरस्कारस्यालंकारताबीजत्वात्। तच्च द्विधा संभवति। उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा। सूत्रं चोपलक्षणतया योज्यम्। उदाहरणम्—**अहमेवेति**।

अत्र हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः। **प्रस्तुतस्येति**।

अतादृशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम्। समानगुणयोगात्। अत्रापरित्यक्तनिजगुणस्येत्यपि विशेषणं विवक्षितम्। अन्यथा तद्गुणालंकारेऽतिव्याप्तेः। 'बध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम्। उदाहरणे 'अविभाव्यतां गताः' इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्दत्वात्। उदाहरणम्—

नामित्यर्थः। अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्यं फलति। अतोपमितिनिष्पत्तावप्युपमेयाधिक्याप्रतीतेर्व्यतिरेकतो भेदः। 'त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः' इत्यप्यत्रोदाहरणम्। **असदृशत्वेनेति**। उपमेयासंभावितस्वनिष्ठासाधारणधर्मयोगादसंभावितोपमानभावस्योपमानत्वकल्पनयेत्यर्थः। (**अहमिति**। तातेति सानुकंपसंबोधनम्। मा स्म दृप्यः। गर्वं मा कृथाः। मालभारिणी छन्दः।) **हालाहलस्येति**। अत्युत्कटदुःखहेतोरित्यर्थः। अस्योपमातो भेद उपमाप्रकरण एवोक्तः। **इति प्रतीपम्**। **अतादृशत्वेऽपि**। असमानगुणत्वेऽपि। **प्रस्तुतस्य**। प्राधान्येन वर्णनीयस्य। **गुणसाम्यविवक्षया**। गुणसाम्यं प्रतिपादयितुम्। **ऐकात्म्यम्**। पृथक्त्वेनाप्रतीयमानत्वम्। तेन मीलिता-

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः[1]
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयांति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः॥१६६॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥१६७॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदासितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

मलयजेति ।

अत्राभिसारिकाचन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना तदुन्नयनम् । यथा—**वेत्रेति ।**

अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपातेन भेदप्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत् । अग्रे तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेदप्रच्छेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम्, अत्र तु पृथक्त्वेनाग्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रांतिमता संकरः । तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम् । उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीते रूपकाभावात् । उपमानतावच्छेदकरूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः । (**मलयजेति** ।) दन्तपत्रं दन्तनिर्मितताटंकम् । (विततं विस्तृतं धाम तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चंद्रे धरां पृथ्वीं धवलयति सति । अविभाव्यतां अलक्ष्यताम् । अभिसारिकाः—'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका' इत्यमरः । पादाकुलकं छन्दः ।) **तदुन्नयनम्** । पूर्वकालजातैकात्म्यप्रत्ययोनवदनम् । **वेत्रेति ।** (वेत्रस्य त्वचा तुल्या रुक् यासाम् । गौरवर्णानामिति यावत् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रात् । गंडतले आगतानि ।) यदि भृंगाः सहेलं नापतिष्यन् तदा नवचंपकानि को वेदयिष्यदित्यन्वयः । (इन्द्रवज्रा छन्दः ।) अत्र गंडचम्पकयोर्गौरत्वाद्भेदाप्रतीतिः । **अग्रे इति** । एवं चाग्रेतनविशेषदर्श-

१ प्र. विभूषणाः ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः[२]स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः॥१६८॥

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः । उदाहरणम्—

त्ययस्यानिरासात् तस्य वृत्तत्वात् । **विनेति** ।

स एष त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्— **दिवमपीति** ।

अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टावस्थितिरुक्ता । एकस्य वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं 'एकस्त्रिधा वससि–' इत्यादियथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय। उदाहरणम्—

नजन्यभेदज्ञानमुत्तरकालिकं न पूर्वोत्पन्नतद्ग्रहं निरसितुमुत्सहते। उत्पन्नत्वात्तस्येत्यर्थः । तत्फलीभूतगंडचंपकयोरत्यन्तसमानगुणत्वप्रत्ययस्यातिरस्कार इति तात्पर्यम् । एतेनेदृशे विषये विशेषालंकारः पृथगित्यपास्तम् । **इति सामान्यम्।** ननु गिरामाकाश आधारः प्रसिद्धो न कविरत आह । **किं त्विति । सिद्धमिति** । सिद्धमपीत्यर्थः । (**दिवमिति** । आकल्पं आप्रलयम् ।) गुणगणा गिरः । जगंति कर्म (आर्या छन्दः ।) **विशिष्टावस्थितिः** । निराधा- । एवमाधारांतरगतत्वेनाधेयवर्णनेऽप्ययम्। यथा 'गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्त-

---

२ प्र. धो मतः

सा वसइ तुज्झ हिअए स च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।
अह्मारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणम् ॥ १६९ ॥

यदपि किंचिद्रभसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च॥१७०॥

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ १७१ ॥

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणाऽलंकारत्वाऽयोगात् । अत एवोक्तम्—

सा वसइ इति ।

स्पष्टम् । रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । एतच्च ' धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम् ' इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—**स्फुरदिति** ।

अत्रान्यस्य करणं शाब्दम् । क्वचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—**गृहिणीति** ।

अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वाधारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहुः—

मरिंच्छदंति तत्कराः' इति । (सेति ।) 'सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सैव वचनेषु । अस्माकं सुंदर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥ ' (आर्या छन्दः । स्फुरदिति । स्फुरत् प्रकाशमानं अद्भुतं रूपं यस्य । उद्गतः प्रतापाग्निः यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । एतादृशं त्वां सृजता ब्रह्मणा नवः मनोभूः मदनः, सविता, बृहस्पतिश्च ससृजे उत्पादितः इति सत्यम् । मालभारिणी छन्दः । गृहिणीति । रघुकाव्ये अष्टमसर्गे इंदुमतीं शोचतः अजराजस्योक्तिः । अपरवक्रं छन्दः ।) **अतिशयोक्तिमिति** । अतिशयेनोक्तिमित्यर्थः । आधुनिको-

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ इति ।
स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥८१॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसंपदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः (तस्याऽप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति) ।

सैषेति ।

विभाव्यत इति । विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः । **स्वमिति** ।

अत्युत्कृष्टगुणस्याऽप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसंपदुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याऽप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः ।

क्तेरपि कव्युक्तित्वोपचारेण हृदयादौ भावनादेव सत्वोपचारेण राज्ञस्ताद्रूप्येण मनोभूत्वाद्युपचारेण च तथोक्तिरिति भावः । न त्वतिशयोक्त्यलंकारोऽत्र विवक्षितः । तस्याऽत्राऽसंभवात् । **वक्रोक्तिः** । वक्रतया गौणतयोक्तिः । त्रिविध इत्युपलक्षणम् । दोषेऽपि गुणं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । 'विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ।' एतेनाऽनुज्ञा नामाऽत्र पृथगलंकार इत्यपास्तम् । एवं गुणे दोषं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । एवं किंचित्सौकर्यं दृष्ट्वा दोषस्य गुणत्वकल्पनं, गुणस्य वा दोषत्वकल्पनमपि सः । यथा 'नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् । शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥' एतेनैतादृशविषये लेशनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम् । एवं 'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । ' यथा—नाटकादौ, इत्युक्तमुद्रायास्त्वलंकारत्वमेव न । प्रकृतोपस्कारकत्वाऽभावात् । यत्तु ' क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः । चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते॥ ' इति । तन्न । रूपकेणैवात्र वर्ण्यस्योपस्कारो न तु क्रमकृतोऽपीति तस्यालंकारत्वाभावात् । **इति विशेषः** ।
उत्सृज्येति । व्याचष्टे । **तिरस्कृत्येति** । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणत्यागाभावादिति भावः । **ततो भेद इति** । मीलिते धर्मिण एवाग्रहः, सामान्येऽप-

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥१७२॥

अत्र रवितुरगाऽपेक्षया गरुडाऽग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता।

तद्रूपाऽननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्‍गुणः।

यदि तु तदीयं वर्णं संभवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम। उदाहरणम्—

उदाहरणम्—**विभिन्नेति**।

अत्र तद्गुणद्वयम्। रवितुरगाऽपेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः। एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम् ‘स्वगुणत्यागाऽनन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुणः’ इति, तदनादेयम्। तस्याऽप्रस्तुतस्य गुणोऽत्राऽस्तीति व्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधात्। तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात्। ‘आत्ते सीमन्तरत्ने–’ इत्यादौ वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगाच्च। न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्याऽवाप्तिः। **तद्रूपेति**।

तदिति प्रकृतेत्यर्थः। अस्याप्रस्तुतस्य। अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्‍गुणः। उदाहरणम्—

रित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवः धर्मिणः पृथक् भासश्चेति भेद इत्यर्थः। भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदः। भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभावाच्च। **विभिन्नेति**। (माघकाव्ये चतुर्थसर्गे रैवतकपर्वतवर्णनम्। गरुडाग्रजेन अरुणेन विभिन्नवर्णाः। रथ्याः अश्वाः।) स्फुरंत्या रुचा इति सर्वान्वयि। वंशकरीरं कोमलवंशाग्रभागः। (उपजातिश्छन्दः।) अत्र द्वितीयं तद्गुणं पूर्वरूपमिति व्यवहरन्ति केचित्। ‘पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा’ इत्यप्युदाहरणम्। एवं परसान्निधानेन प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽपि तद्गुणविशेष एवेत्यपि बोध्यम्। यथा ‘नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्’ इति। एतेनात्राऽनुगुणनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम्। **इति तद्गुणः। अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपीति**। पूर्ववाक्यस्थयोगादित्यस्यानुषंगा-

धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम्।
राअभरिए वि हिअए सुअह णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥

अत्राऽतिरक्तेनाऽपि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः। किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नाऽनुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम्। यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चाऽपचीयते ॥ १७४॥

यद्यथा साधितं केनाऽप्यपरेण तदन्यथा ॥ ९२ ॥
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्याऽन्येन जिगीषुतया तदु-

धवलोऽसीति।

अत्राऽतिरक्ते मनसि धृतस्याऽप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम्। तत्र प्रकृतं हृदयम्, संबोध्यस्त्वप्रकृतः। स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात्। किं[1] चाऽत्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाऽप्रकृतमप्युच्यते। तथाऽस्येत्यनेनाऽप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते। सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात्। तथा चाऽप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाऽननुहरणवत्प्रस्तुतेनाऽप्रस्तुतरूपाऽननुहारोऽन्यः प्रकारः। यथा—

गांगमिति।

अत्राऽन्यापदेशपक्षे राजहंसस्याऽप्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोपपादनीयम्। वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः। **यद्यथेति**।

यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः। तथा च केनाऽपि कर्त्रा यद्वस्तु

दिदं लब्धम्। (**धवलोऽसीति**।) 'धवलोऽसि यद्यपि सुंदर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम्। रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥' निहित इत्यनेन रंजनयोग्यता। (गाथा छन्दः। **गांगमिति**। यामुनं यमुनासंबंधि। अंबु जलम्। चीयते वर्धते। अपचीयते अपक्षीयते। रथोद्धता छन्दः।) **न काचिदनुपपत्तिरिति**। गंगायमुनयोरप्रकृतयोर्गुणस्य वर्ण्यतया प्रकृतेन राजहंसेनाग्रहणादिति भावः। अमुं विशेषोक्तावंतर्भावयंति परे। **इत्यतद्गुणः**।

---

१ ठ. मु. पु. एवं चात्र।

पायकमेव यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्) व्याघातः। उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः॥ १७५॥

येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः। प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात्। उदाहरणम्—**दृशेति**।

अत्र दृशैव दाहो जीवनं च।

तेनैवोपायेनेति। तज्जातीयेनैवेत्यर्थः। (**दृशेति**। विद्धशालभंजिकायां प्रथमांके मंगलाचरणम्। विरूपाक्षः शिवः।) **अत्र दृशेति**। तथा च कार्यवैजात्ये कारणवैजात्यं प्रयोजकमित्यस्य व्याघात इति भावः। इदमुपलक्षणम्। अन्यकारणत्वेन प्रसिद्धात्तदन्यकार्यनिष्पादनेऽप्ययम्। 'यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः' इत्यत्र योगार्थसत्त्वात्। अत्र सर्वत्र कारणयोरेकत्वाध्यवसानात्पुरस्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताविमर्शनान्निवर्त्तते इति बोध्यम्। यदा त्वाश्रयभेदेनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनकत्वं निबध्यते तत्र नायम्। व्याहतेर्विरोधगर्भाया अभावात्। यथा एकस्यैव पाण्डित्यस्य खलवृत्तिमदजनकत्वं सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च। एवमेकेन कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं निष्पिपादयिषितं तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यं निष्पिपादयिषितं चेत्तदाऽप्ययम्। यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रियां प्रियतमेति मां मन्दिरे तदा सह नयस्व मां प्रणययंत्रणायंत्रितः। अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिलभीतिरक्षाक्षमान्न जातु भुजमंडलादवहितो बहिर्भावय॥' इति। वनं प्रति प्रस्थितं रामं प्रति जानक्या वाक्यमिदम्। यत्तु 'निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्। ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान्॥' इति निरुक्त्यलंकारः। स श्लेषविशेष एव। यदपि सिद्धस्यैव विधानं विध्यलंकारः। 'पंचमोदंचने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्।' अत्र द्वितीयकोकिलपदं मधुरध्वनिशालित्वं लक्षयत् सकलजनहृद्यत्वं व्यनक्ति। तदपि ध्वनिना गतार्थम्। क्वचिद्गुणीभूतव्यंग्येन वा। न हि सर्वोऽपि गुणीभूतव्यंग्यप्रपंचोऽलंकारगोष्पदेऽन्तर्भावयितुं शक्यते वेधसाऽपि। एवं सिद्धनिषेधानुकीर्त्तनमपि। एवमष्टौ प्रमाणालंकाराः अन्यैर्दर्शिताः। तत्र प्रत्यक्षं भाविकतया निबद्धम्। अन्यादृशं तु न चमत्कारि।

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ८३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणां यथासंभवमन्योन्यनिरपेक्षतया यत् ऐकत्र (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयत्राऽपि वा) अवस्थानम्, सा एकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः।

एवं शुद्धालंकारा दर्शिताः। अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राऽङ्गदादिसंबद्धपद्मरागप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलंकाराणां संवलन एव चमत्कारः। तस्मात्सोऽप्यलंकारः। तत्र द्वयी गतिः। परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च। तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते, द्वितीया तु संकरः। स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति—**सेष्टेति**।

भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम्। यद्वा विषयभेदे सति परस्पराऽनपेक्षत्वम्। स्थितिर्व्यवस्थितिः। एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यत्स्थितिः सा संसृष्टिरिष्टा। संकरभेदास्तु नैवम्। अङ्गाऽङ्गिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात्। अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाऽभावात्। व्यवस्थिते विषयतः पराऽपे-

---

अनुमानं तु साक्षादेवोक्तम्। अन्येषां तु नालंकारत्वम्। तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमितिविषयत्वकृतचमत्काराभावात्। तत्तद्रूपेणोपस्कारकत्वाभावात्। उपमानं तु उपमयैव गतार्थमित्याद्यूह्यम्। **चमत्कारः**। अधिकश्चमत्कारः। ननु संसृष्टिर्न पृथक्, यथा कामिनीशरीरे कुंडलहारकेयूरकंकणादीनां खलेकपोतिकया शोभाजननेन विशेषार्थः। समुदायिभ्यः समुदायस्य भेदाभावात्। अन्यथा लोकेऽपि भेदापत्तिः। तद्दृष्टचैव काव्ये गुणालंकारकल्पनादिति चेन्न। तत्र स्वाश्रयभिन्नभिन्नांऽगोत्कर्षाधानपूर्वकं शरीरेऽवयविनि आर्थः शोभातिशयः, इह त्वेकांगोत्कर्षतया संसृष्टिरेव। यथा लिंपतीत्यादौ उत्प्रेक्षया तमसः प्रसृतत्वं प्रतिपाद्योपमयाऽतिगाढत्वोपपादनेन संसृष्टिव्यवहारात्। लोकेऽपि बहूनां कंठाभरणानामेकोत्कर्षकत्वं तत्र संसृष्टित्वस्यैवांगीकारात्। **परस्परमपेक्ष्येति**। परस्परनैरपेक्ष्येण लब्धात्मविश्रांतीनामित्यर्थः। **एतेषामिति**। बहुत्वमविवक्षितम्। तेन द्वयोरपि संग्रहः। **भेदेनेति**। अनेन संकरव्युदासः। व्यवस्थित्यभावमुपपादयति। **व्यवस्थितेरिति**। यथा लिंपतीत्यत्रोत्प्रेक्षा लेपनविषया।

---

१ प्र. सैषा इति वा पाठः। २ छ. ज. इह।

तत्र शब्दाऽलंकारसंसृष्टिर्यथा—

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥१७६॥

अर्थाऽलंकारसंसृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाऽञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७ ॥

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकाऽनुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः । उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दाऽर्थाऽलंकारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णम् ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसप्पन्तिं णिवारेइ ॥ १७८ ॥

अत्राऽनुप्रासो रूपकं चाऽन्योन्यानपेक्षे । संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये

क्षत्वाद्विषयाऽभेदाच्च । सेयं शब्दाऽलंकारमात्रस्याऽर्थालंकारमात्रस्य शब्दाऽलंकारयोर्वेति त्रिप्रकारा । तत्राद्या यथा—**वदनेति** ।

अत्राऽनुप्रासयमकयोः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—**लिम्पतीति** ।

अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अन्त्या यथा—**सो णत्थीति** ।

अत्राऽनुप्रासरूपके शब्दाऽर्थालंकारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन क-

---

उपमा असत्पुरुषसेवाविषया । **विषयाभेदादिति** । अनिश्चयेतिशेषः । **वदनेति** । (माघकाव्ये षष्ठसर्गे कस्याश्चिन्नायिकाया वर्णनम् ।) मुखसौगंध्यलोभेन भ्रमतां भृंगाणां यः संभ्रमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुंतलैश्चंचलदृशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) लिंपतीवेति । पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्धे उपमा । (सो णत्थीति ।) 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एनां महमहल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयलुंठाकीं परिष्वक्कर्तीं निवारयति ॥' महमहत् लावण्याम् नवनवीभवल्लावण्याम् । परिष्वक्कंतीम् स्वानुरूपरमणाभावादितस्ततो गच्छंतीम् । (गाथा छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे छेकानुप्रासः । उ-

छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परम् अनुग्राह्याऽनुग्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः । उदाहरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥१७९॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः स-

---

थमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् । **अविश्रान्तीति ।**

तेषामेवाऽलंकाराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वन्तत्रभावानां परस्परमनुग्राह्याऽनुग्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् । उदाहरणम्—**आत्ते इति ।**

अत्र बिम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति भ्रान्तिमानात्मानं लभते । तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति

त्तरार्धे हृदयलुंठाकीमिति रूपकम् । **एकवाक्येति** । 'क्रिया वा कारकान्विता' इति उक्तेरर्थावच्छिन्नशब्दस्यैव वाक्यत्वम् । तथा चैकं वाक्यमिति प्रतीतिसिद्धमेकत्वमादाय तयोरेकार्थसमवाय इत्यर्थः । वाक्यभेदेऽप्याह । **छंदसिवेति** । चतुःपादात्मके इत्यर्थः । अर्थालंकाराणामप्यत्र परंपरया स्थितिः । **समवेतत्वम्** । संबद्धत्वम् । **आत्मनि** । आत्ममात्रे । **परस्परमिति** । कस्यचिदनुग्राह्यत्वं कस्यचिदनुग्राहकत्वमित्यर्थः। योगार्थमाह । **संकीर्यमाणेति।** (**आत्ते इति** ।) आत्ते गृहीते सीमंतरत्ने, प्रथमं तत्र दृष्टिपातात् । मरकतिनीत्यनेन झटिति विवेचनम् । शुद्धहेम्नां देहकान्त्याऽभिभवसंभवात् । ताटंकपत्रं कर्णालंकारः । लुप्तायां छिन्नायाम् । मणितुलाकोटियुग्मे नूपुरे । इत्वरीणां गतिशीलानाम् । बिम्बौष्ठकान्त्येति । मुखस्य नम्रत्वात् । हारं मुक्तानिर्मितम् । (स्रग्धरा छन्दः ।) **आत्मानं लभते इति।** अधरसान्निध्यासादितारुण्यविशिष्टमुक्ताफलानां दर्शनेन गुंजास्मरणात्भ्रान्तिर्भवतीति भावः ।

चेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काऽक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।
परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाऽङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाऽङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाऽक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपम् अक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सा-

---

किं तु भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुग्राह्याऽनुग्राहकभावः । अत्र द्वयोरलंकारयोः संकरः । बहूनामपि यथा—**जटेति** ।

अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा । कलङ्काऽक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । वियोगिव्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षा । वैराग्यविशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाऽङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्याविशद इत्यत्र द्वितीयार्थाऽनुसंधानात् । श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्बीजं हि साद्दश्यम् । न च श्मशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति । सर्वत्र चाऽङ्गानां चारुत्वार्थमङ्ग्यपेक्षा पूर्ववदूहनीया । सर्वेषां चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चंद्रगतत्वेन महाव्रतिवृत्तान्तप्रतीतेः । सा च व्यक्तैवेति प्रकाशकृता नोक्तेत्यवधेयम् । ननु कलंकाऽक्षव-

---

भ्रान्तिमदपेक्षयेति । तन्निर्वाहकत्वेनेति भावः । एतच्च प्रकृताभिप्रायेण । अन्यत्र तस्य स्वातंत्र्येणापि चमत्कारित्वात् । **जटेति** । जटातुल्याभिः पिंगाभिः कान्तिभिरुपलक्षितः । करो हस्तः किरणश्च तेन धृतः कलंक एव वलयाकाररुद्राक्षमाला येन । विरहिपीडयेवांगीकृतं यद्वैराग्यं विगतरक्तता विषयव्यावृतिश्च । वियोक्तुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषयास्तेषां व्यापत्तिर्नाशश्च । विशदः पांडुरः शुद्धचित्तश्च । उदयकालिकलौहित्यत्यागात्तथात्वम् । प्रेंखत्तारासमूहरूपकपालविहितस्वरूपे । भस्मना पांडुर्भस्मेव पांडुश्च । पितृवनं श्मशानम् । (शिखरिणी छन्दः ।) **वृत्तान्तप्रतीतेरिति** । तद्वृत्तांताध्यारोपे

र्वत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात् । कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । एवंरूपश्च संकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

लयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकरौचित्यादिति चेत्, न। रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्याऽभावात्कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याऽक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के। अतः प्राधान्येनाऽक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या। सा च रूपकपरिग्रहेणैव संभवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । नन्वेवमपि विशेषणमिदमसम्यगेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याऽभावात् मूर्त्यैव तेन तद्धारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याऽप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नतयोपचर्य योज्यते। तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्वं मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । मुख्यविषयोपचाराऽपेक्षया चाऽमुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते । शब्दाऽलंकारयोरप्येष संकरो दृश्यत इति प्राञ्चः । उदाहरन्ति च—

एव धृतकलंकाक्षवलयत्वान्वयादिति भावः । शशिवर्णनस्यैव प्रकृतत्वादत्रैव विश्रांतिः । **प्राधान्येनेति** । कलंकत्वाच्छादनेनेत्यर्थः । **मुख्यतयेति** । रूपके वलयताद्रूप्यस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः । **श्लेषच्छाययेति** । करपदश्लेषेण किरणे पाण्यभेदाध्यवसायादित्यर्थः । उपचर्य प्रत्यासन्नतया इत्यन्वयः। सादृश्यसंबंधमूलकलक्षणापूर्वकमक्षवलयतादात्म्यप्राप्तचा । **तथा सति** । उपमायामप्यसदेव करधृतत्वमुपचर्यतामिति भावः । **प्रधानत्वेनेति** । इतरस्वरूपानाछादित्वे सति विशेष्यतयेत्यर्थः । **मुख्येति** । विशेष्यभूतेत्यर्थः । **अमुख्यम्** । विशेषणम् । उपमा पूर्वपदार्थप्रधाना रूपकमुत्तरपदार्थप्रधानमिति भावः ।

---

१ मु. पु. तत्व ।

राजति तटीयमभिहत-दानव-
रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।
गजता च यूथमविरत-दान-वरा
साऽतिपाति सारा वनदा ॥ १८१ ॥

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाऽभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

राजतीति ।

तत्र यद्यपि यमकाऽनुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुटं परस्पराऽपेक्षित्वं, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरपृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयाऽनुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा, यमकस्य तु चारुताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणाऽतिसुन्दरतयाऽतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाश्रयाऽनुप्रवेशेनैवाऽयं संकरो न त्वनुग्राह्यानुग्राहकतयेत्येव युक्तम् । **एकस्य चेति ।**

वस्तुतस्तु रूपके अक्षवलयतादात्म्यापन्ने कलंके पाण्यभिन्नत्वेनाध्यवसितकिरणधृतत्वान्वययोग्यताऽस्ति उपमायां तु तत्सदृशत्वेन प्रतीतिविषये कलंकत्वविशिष्टे पाण्यभिन्नत्वेनाध्यवसितेनापि किरणेन धृतत्वान्वययोग्यता नास्तीति रूपकमेवात्र । एवं च रूपके पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि न दोष इत्यवधेयम् । **राजतीति** । (हरविजयकाव्ये पंचमसर्गे पर्वतवर्णनम् ।) इयं तटी राजति । कीदृशी । अभिहतो दानवानां रासःक्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रग्रामी सारावः सशब्दो नदो यस्यां सा । गजता गजयूथं अतिशयेन पाति रक्षति । किंभूता । अविरतेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा । सारा स्थिरा । वनदा वनखंडिका । (आर्यागीतिश्छन्दः ।) **चित्रभेदः** । चित्रनामालंकारः । स चात्रानुलोमप्रतिलोमरूपः । **तेषामाशय इति** । एवं चानुग्राह्यानुग्राहकसंकर इति भावः । एतेन शब्दालंकारयोरयं नास्ति शब्दस्वरूपतयोपकार्योपकारकत्वाभावात्, किं तु संसृष्टिरेवेत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपास्तम् । **तस्मादेकेति** । मिथश्चारुतातिशये परस्परापेक्षत्वादनुग्राह्यानुग्राहकभावोऽपीत्यन्ये । **एकस्य** । एकतरस्य ।

---

१ ठ. मु. पु. दुष्कर° ।

नात्) पर्यायोक्तम्, उत (वदनस्येन्दुबिम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतादिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकम्, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां) दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्याऽवगतौ) समासोक्तिः, आहोस्वित् (मुखनैर्मल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां संदेहादयमेव संकरः।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्याऽवतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न संशयः। न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता)। दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता)। तत्र

'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः।'

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता।

किं वा एतदित्यस्य बिम्बपरामर्शकतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः। किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम्। अथ प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपकम्। द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा। किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः। आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याऽप्रस्तुतत्वेनाऽप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः। न्यायदोषयोरभावात्। यत्र तु तयोरन्यतरस्याऽवतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः।' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमानाऽहसितद्युतिर्वक्त्र एवानुकूल्यं भजते। तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात्। वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरुपमायामेवेत्युपमासाधिका। शशिनि तु नानुकूला। मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात्।

मोहश्च। **अतिशयोक्तिः**। निगीर्याऽध्यवसानरूपा। **रूपकमिति**। निगरणाऽभावादित्यर्थः। **दीपकमिति**। चद्रंबिंबं प्रसीदति एतन्मुखं च प्रसीदतीत्यन्वयादिति भावः। **तुल्ययोगितेति**। द्वयोरौपम्यस्याक्षेपलभ्यत्वात्। **मुख्यत्वेनेति**। ज्योत्स्नासादृश्याश्रयतयेत्यर्थः। **वक्त्रे एवेति**। इतररूपानाच्छादिते वक्त्रे इत्यर्थः। **प्राधान्येन**। इतरानाच्छादितत्वेन। **शशिनि त्विति**। श-

द्वयोर्बहूनां वा अलंकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र युगपदवस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे वाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाऽभावरूपो द्वितीयः संकरः । समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रअण्णणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।
ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥१८२॥

अत्र समुद्रे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किं (अब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशंसा इति संदेहः । यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।
अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥

अत्र किं (कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाऽभिधा-

न्यायः साधकप्रमाणसत्ता। दोषः प्रतिकूलसत्ता । ग्रहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्बहूनां वाऽलंकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधान्नैकदा व्यवस्थितिः, न चैकतरपरिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—**जहेति** ।

अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते श्लिष्टविशेषणमहिम्नाऽप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽब्धेरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयोः संकरः । बहूनां यथा—**नयनेति** ।

अत्र किं कामोद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणाऽभिधानात्पर्यायोक्तम्।

प्रतिकूलसत्ता । बाधकप्रमाणसत्ता । **व्यवस्थितिः** । निश्चयः । **विरोधात्** । विरुद्धतात्पर्यकत्वात् । (**जहेति** ।) 'यथा गंभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥' (आर्या मुखविपुला ।) संदेहबीजमाह । **न्यायदोषयोरिति** । (**नयनेति** ।) निरुद्धाशं निरुद्धादिक् निरुद्धप्रत्याशं च । अविशीर्णं न नष्टम् । तमस्तिमिरं

'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ।'

इत्यत्राऽपरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।'

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्याऽसंभवात् ।

'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ।'

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य

नापि प्रतिकूला। गौणत्वेनाऽप्युपपत्तेरिति न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा। 'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः' इत्यत्राऽपरत्वमिन्दावनुगुणम्। मुखरूपेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः। तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्त्रे सति किमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावत्राऽसंगत्यभावात्। अतो नोपमाबाधकम् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।' इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां बाधकम्। स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्याऽनौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । 'पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः।' इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्राऽसंभवात् । अतो

शितादात्म्येन प्रतीते त्वित्यर्थः। **रूपकम्** । वक्त्रमेव शशीत्याकारकम् । तावतापि न संदेहे निरासः (? सन्देहसंकरः ।) द्युतिपदस्य शोभारूपमुख्यार्थत्यागानौचित्यादिति भावः । ज्योत्स्ना यथा शशिनः सौभाग्यं वितनोति एवं हासद्युतिः शशिसदृशवक्त्रसौभाग्यं वितनोतीति वाक्यार्थः । **इन्दाविति ।** इन्दुतादात्म्यप्रतीतावित्यर्थः । **साधकतामिति** । अपरत्वस्य पूर्वापेक्षित्वात् प्रथमेंदोरावश्यकत्वेन रूपकसाधकत्वम् । ननु उपमायां वक्त्रत्वेनैव मुखप्रत्यये शीतांशावपरत्वं व्याहन्येत । इंद्वंतरस्याप्रतीतिरत आह । **इंदुसमानगुणे इति** । कथंचिदेवमर्थघटनासंभवेन वक्त्रप्राधान्ये प्रातिकूल्याभावात् उपमायां न बाधकमित्यर्थः । एवं चानयोरुदाहरणयोर्यत्कोटेः साधकमस्ति तत्कोट्यंशे संशयस्योत्कटत्वात्संकरलक्षणे च तुल्यकोटिकसंशयस्य विवक्षणान्नात्र संकर इत्याशयः। **न तु रूपके इति**। एतद्बीजमग्रे स्फुटम्। **अंबुजे** । तत्त्वेन प्रतीते।

बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थाऽलंकृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्थाऽलंकारौ व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-

रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपकबाधकतामात्रत्वमस्योच्यते, न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्राऽनुकूलं तद्बाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत एवाऽन्यत्राऽनुकूलम् । अन्यथा तथात्वस्यैवाऽसंभवादिति चेत्,सत्यम् । किं तु यस्य यथात्वमुत्कटं प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमार्दि बाधकं साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमार्दिबाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽनेनेति विधिः साधकं, तदुपमार्दि तस्माद्बलीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जितस्य पादे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निश्चीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकबाधकसत्त्वं सुधीभिः परिभावनीयम् । **स्फुटमिति ।**

विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थाऽलंकारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—**स्पष्टोल्लसदिति ।**

विध्युपमर्दीति । स्वविरोधिकोटिभूतविध्युपमर्दीत्यर्थः । उपमासाधकमित्युक्ते किंचिद्रूपकस्यापि साधकं स्यादिति संदेहो नापैति, बाधके त्वभिहिते तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः संदेहोच्छेद इत्याशयः । **एवमिति ।** 'यस्यानिशं दिविषदश्चरणारविन्दमुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरावनम्राः ।' इत्यादौ उत्तंसनमुपमाबाधकमिति बोध्यम् । तृतीयसंकरमाह । **स्फुटमिति ।** स्फुटमित्यनेनास्फुटालंकारद्वयसंसर्गस्य नालंकारत्वं वैचित्र्यानाधायकत्वादिति सूचितम् । (**स्पष्टेति ।** हरविजये १९

---

१ ढ. तस्यैव । मु. पु. तत्त्वस्यैव ।

विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसाऽरविन्दम् ।
श्लिष्टाऽष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ १८४ ॥

अत्र एकपदाऽनुप्रविष्टौ रूपकाऽनुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ९९ ॥

तदयमनुग्राह्याऽनुग्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात्त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदानामिति । प्रतिपादिताः शब्दाऽर्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलंकाराः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्चोभयस्येति चेत् ।

अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकाऽनुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दाऽर्थाऽलंकृतीति प्रायो वादः । शब्दाऽलंकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा–'कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया' इत्यादावनुप्रासयमकयोः । **तेनेति** ।

तस्मादनुग्राह्याऽनुग्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् ।

इति प्रदिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः । ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उक्तमत्र प्रागेव

सर्गे संध्याकालवर्णनम् ।) स्पष्टमुल्लसंतः किरणा एव केसरं यस्य तादृशं सूर्यबिंबमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य, मिथः संबद्धाः अष्टौ दिश एव दलसमूहा यस्य तच्च तन्मुखं रात्रेरारंभस्तदवतारेण बद्धा अंधकारमधुपावलिर्यत्र तत् । (वसंततिलका छन्दः ।) **प्रत्येकम्** । समस्तपदे । किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकदिठदलकलापेत्यत्र । **अनंतत्वादिति** । शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन शब्दार्थोभयगतत्वेन चानुगतीकृत्योक्तम् । उपमारूपकादीन् विशिष्योपादाय त्वनंतत्वात्तत्संकरो वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तदाह । **शब्दार्थेत्यादि**। पूर्वं ' व्यवस्थितत्वाच्च ' इत्यस्याप्ययमेवार्थः । **प्रागेवेति** । नवमोल्लासे इ-

---

१ च. मुषावतार ।

उक्तमत्र, यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दाऽर्थोभयगतत्वेन व्यव- स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः। निमित्तान्तरस्याऽभावात्। ततश्च योऽलंकारो यदीयाऽन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते,स तदलंकारो व्यवस्था- प्यते इति। एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभ- योर्भावाऽभावाऽनुविधायितया उभयालंकारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तर- न्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः। अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्याऽलंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः। योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्य- तिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्र- यिभावस्याऽभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यति-

दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः। निमित्ताऽन्तराऽभावात्। ततश्च योऽलंकारः शब्दाऽर्थयोर्मध्ये यस्याऽन्वयव्यतिरे- कावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते। शब्दाऽन्वयव्यतिरेकाऽनुविधा- यित्वं चैतदेव, यच्छब्दपरिवृत्यसहत्वम्। नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्प- रितरूपकं चोभयऽभावाऽभावानुविधायित्वेनोभयाऽलंकारस्तथाऽर्थशब्दहेतुकाऽ- र्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्युभयाऽलंकारा[1] भवेयुरिति चेत्, न। इष्टापत्तेः। एवं तर्हि कथमुभयाऽलंकारप्रस्तावमुल्लङ्घ्याऽर्थमात्राऽलंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, त- त्राऽर्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात्। अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समा- श्रयितव्यौ। तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याऽभावात्। तस्मादलंका-

त्यर्थः। **परिवृत्यसहत्वमिति**। तत्त्वं शब्दगतत्वम्, शब्दस्य तत्सहत्वेऽर्थग- तत्वम्, कस्यचिच्च तत्सहत्वे उभयगतत्वमिति भावः। **अर्थशब्दहेतुकेति**। क्षणदासावक्षणदेत्यादौ शब्दशक्तिमूलविरोधालंकारांगभूतार्थांतरन्यास इत्यर्थः। प्रभृतिपदात् 'सकलकलं पुरमेतत्' इति शब्दसाम्यनिबंधनोपमादयः। **प्रक- टतयेति**। साध्यसाधनभावादीनामर्थधर्मत्वादिति भावः। अत एव शब्दवै- चित्र्यस्योत्कटतया पुनरुक्तवदाभासः शब्दालंकारमध्ये गणितः। वास्तवं सिद्धांतसिद्धं तु सर्वेषामुभयालंकारत्वमिति बोध्यम्। अलंकारसर्वस्वोक्तां युक्तिं शंकते। **अथेति**। **विशिष्टस्य**। तत्तदाश्रयविशिष्टस्य।

१ ज. यदीयौ भावाभावावनु।

रेको ज्यायान्।

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि के-च-न।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥८६॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात्। क्रमेणोदाहरणम्—

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः॥ १८५॥

राणामन्वयव्यतिरेकनिबंधन एव परस्परं भेद इत्येव ज्यायः।

नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्संभविनोऽप्युपेक्षिताः। आद्येऽनुभवविरोधः अन्त्ये न्यूनतेत्यत आह—**एषामिति।**

तथा हि अनुप्रासस्य तावत्त्रयो दोषाः, प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च। ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधाऽपुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते। तत्स्वभावत्वात्। तत्र प्रसिद्ध्यभावो यथा—**चक्रीति।**

ज्याय इति। साक्षाच्छब्दाश्रितत्वस्य यमकखड्गबंधादौ साक्षादर्थाश्रितत्वस्योत्प्रेक्षासमासोक्त्यादावसंभवात् कथंचित्तदाश्रितत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्परिवृत्यसहशब्दाश्रितत्वं तत्सहशब्दार्थाश्रितत्वं वाच्यम्। तथा च कथंचिदाश्रितत्वांशप्रवेशो विफल इत्याशयः। **वैफल्यम्।** चमत्काराऽजनकत्वम्। **वृत्तिविरोधः।** उपनागरिकादिवृत्तिविरोधः। **प्रतिकूलेति।** माधुर्यव्यंजिकायां वृत्तौ शब्दत एव टवर्गादेरोजोव्यंजिकायामुद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलबन्धस्यार्थतः पर्युदासादिति भावः। **तत्स्वभावत्वादिति।** तत्तल्लक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थः। **चक्रीति।** (मयूरकविकृते सूर्यशतके सूर्यरथवर्णनम्।) अहिमरुचेः सूर्यस्य स स्यंदनो वोऽवतादिति संबंधः। जगदुपकारार्थं नित्यप्रवृत्तस्य यस्य चक्रकीलकपंक्तिं च-

---

१ ज. प्र. ष्वन्तः पतन्तीति। २ झ. प्र. जाग्रान्।

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः।

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे॥ १८६॥
अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम्।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते॥१८७॥

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किंचिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपुष्टार्थतैवाऽनुप्रासस्य वैफल्यम्।

अकुण्ठोत्कंठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम्।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर॥ १८८॥

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तृणां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्ध्यभावः। सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव। वैफल्यं यथा—**भणेति।**

अत्र वाच्यस्याऽर्थस्य [1]विचिन्त्यमानं न किंचिच्चारुत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवाऽनुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते। वृत्तिविरोधो यथा—'अकुण्ठोत्कण्ठया'—इ-

---

क्री विष्णुः, हरीनश्वान् हरिरिंद्रः, धूर्यानमुखम् तत्रत्यध्वजानामग्रान्, धूर्जटिः शिवः, नक्षत्रनाथः चन्द्रः, अक्षम् युगम्, अरुणं सारथिं वरुणः, कूबराग्रं युगबंधनाग्रं कुबेरः, रंहो वेगं सुराणां समूहः, स्तौतीति सर्वान्वयि। (स्रग्धरा छन्दः। **भणेति।**) हे तरुणि आनन्दस्यंदी सुंदरश्च यः इंदुस्तन्मुखि। सलीलमुल्लासयुक्ते।[2] उल्लासो गमनवचनादिप्रकारः। यदि रमणमंदिरं गच्छसि तदा त्वदीयमेकं प्रयोजनं भणेत्यर्थः। श्वोभाविद्धिरागनां ? प्रति जारस्य वचः। **अननुरणादिति।**[3] शब्दरहितमणिमेखलम्। तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुसंचारात्। अविरतसिंजानमंजुमंजिरम् इति च परिसरणविशेषणम्। परिसरणं गमनम्। भूषणानां च शिंजितम्। रणरणकमुत्कंठाम्। ईदृशं तव परिसरणं दृष्ट्वा मम चेतोऽकारणमुत्कंठां कुरुते इत्यर्थः। तवोल्लासात् इतः परं भर्तृगृहगमनाच्चेति भावः। (आर्या छन्दः।) **उच्यते इति।** शब्दानुरूपार्थविरहेणानुप्रासस त्त्वेऽपि नास्वादोत्कर्षः। शब्दालंकाराणामप्यर्थातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारि-

---

१ मु. पु. विविच्यमानं। २ °ल्लासिनि इत्युद्योतसम्मतः पाठः।
३ अननु° इत्युद्योतसम्मतः पाठः।

अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानुऽप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहाऽवकीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः॥१८९॥

उपमायाम् उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।
वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।
अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

त्यादि । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते ।

यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाऽप्रयोगात् । यथा—**भुजंगमेति** ।

उपमायां तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाऽधिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाऽधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा— 'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्' । अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् ।

प्रमाणगतं यथा—'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति' इति । जातिगतमधिकत्वं यथा—**अयमिति** ।

त्वात् । शब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमात्रेण शब्दालंकारव्यपदेशः । (**भुजंगमस्येति** ।) सदंभाः दंभसहिताः । दुरंततां दुःखग्राह्यांतःकरणताम् । निर्णयतोऽपि निश्चिन्वतोऽपि । प्रसभं बलात् । प्रमुखे इति पाठे आपाततः । कर्षंति । सत्कांतिसर्पमणिरिव ग्राहयुक्तसजला नदीव । कांतेरंभःपदवाच्यत्वात् । (उपजातिश्छन्दः ।) **धर्मगते** । साधारणधर्मगते । **अनुचितार्थत्वमिति** । तद्व्यक्तिविवक्षायां तु न दोषत्वमिति बोध्यम् । (**अयमिति** । पद्ममेवासनं तत्र

---

१ छ. ज. प्रमुखे ।

युगादौ भगवांन्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥ १९० ॥
पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ १९१ ॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांऽशुमान् ॥ १९२ ॥

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतऱ्हदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ १९३ ॥

ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदाद्ब्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—**पातालमिति** ।

एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा—**स मुनिरिति**।

अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न चाक्षेपादिनाऽपि स्पष्टं प्रतीयते अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवैतत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—**स पीतेति** ।

आसीनः । विनिर्मित्सुः विनिर्मातुमिच्छुः । स्रष्टा ब्रह्मा । **पातालमिति** । कालिन्दीपातसन्निभः यमुनाप्रवाहतुल्यः ।) **उपहासेति** । अत्युत्कृष्टब्रह्माद्युपमानकत्वम् अपकृष्टोपमेयस्य असत्यतापर्यवसायितयोपहासाय भवतीति भावः। **स मुनिरिति** । (मौंज्या मुंजाख्यतृणनिर्मितमेखलया । लांछितः चिन्हितः । कृष्णाजिनरूपं पटं वस्त्रम् ।) जीमूतो मेघः । अंशुमान्सूर्यः । **अविनेति** । व्याप्त्यभावादित्यर्थः । तं विना सादृश्याप्रतीतेर्दोषत्वम् । (**स पीतेति** । पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुः येन, स श्रीकृष्णो मनोज्ञं सुन्दरं च तद्भीमं वपुः आप प्राप । क इव । शतऱ्हदा विद्युत् इन्द्रायुधं इन्द्रधनुश्च तद्वान् नि-

---

१ प्र. वान्स्रष्टा ।

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात् , तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयाऽवगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्याऽर्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे ।

अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् ।

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषाऽतिरेकिणौ । तथा हि । लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटितलिङ्गं कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्येयं स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रक्रान्तस्याऽभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोषः । यथा—'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभागस्य मे ।'। अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणाऽन्वीयते । पुंल्लिङ्गत्वात् । वचनभेदे

शायां शशिना संसृज्यमानो मेघ इव । उपजातिश्छन्दः ।) **अधिकपदत्वमेवैतदिति** । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाधिकन्यूनधर्मत्वमिति पृथङ्नोक्तम् । **प्रतीयमानमिति** । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममित्यर्थः । **न च तथेति** । किं तु उपमाप्रस्तुतेरित्यर्थः । **प्रक्रांतस्य** । उपमालंकारस्य । **अभावात्** । असंभवात् । इवादिना धर्मत्वेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते तस्य निरुक्तोभयनिष्ठत्वे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः । अपरत्र लिंगविपरिणामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकर्ष इति तत्त्वम् । **मात्रेणेति** । पुंस्त्वान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावादिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तसाधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कल्प्यमानस्य लिंगरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वात् । एवं यत्र लिंगरहितार्थोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोपस्थितिस्तत्रापि न दोषः । यथा 'स्त्रीव गच्छति षंढोऽयम्' इत्यादौ । एवं च 'चंद्र इव सुंदरं मुखम्'

---

१ ज. °नेनापि ।

सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा—

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ १९४ ॥

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया वि-

यथा—' सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव । ' । अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणाऽन्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयाऽन्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याऽभिधायि पदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते, किं तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्राऽन्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राऽप्यस्याऽनुगमयोग्यस्वभावत्वात् । तत्र लिङ्गभेदे यथा–' गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।' । अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणाऽन्वयस्याऽविशेषाद्दोषत्वाभावः । वचनभेदे यथा—**तद्वेष इति ।**

अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषान्न दोषत्वम् । एवं कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि भग्नप्रक्रम एव दोषः । तथाप्रतीतिरस्खलितरूपतया

इत्यादौ दोष एवेति बोध्यम् । अत्र शुद्धा इति बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वसाधारणधर्मस्य बहुत्वावरुद्धसक्तुष्वेवान्वयो न त्वेकत्वावरुद्धवधूरूपे उपमाने इति भावः । **संभवादिति** । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह । **यत्र त्विति** । **रूपभेदम्** । आनुपूर्वीभेदम् । **उपात्तेनैव रूपेणेति** । उपस्थितोऽर्थ इति शेषः । आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्रान्वयसंभवादिति भावः । **अनुगमः** । अन्वयः । **अत्र लिंगेति** । गुणरत्नशब्दयोर्लिंगभेदेऽपि अनर्घ्यैरिति धर्मवाचकस्य लिंगद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोष इति भावः । तदीयो वेष उपमेयम् । विभ्रमा उपमानम् । असदृश इति मधुरताभृत इति दधत इति च धर्मवाचकान्युभयत्रान्वयसमर्थानि । असदृश इति कञन्तैकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च । भृत इति क्तान्तैकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च । दधत इति दधधारणे इत्यस्यैकवचनं धाञो बहुवचनं च । अत्र श्लेषोऽप्युपमोपपादक एवेति बोध्यम् । अन्याभिः स्त्रीभिः अन्यस्त्रीवेषैः । **कालः** । वर्तमानादिः । **पुरुषः** । प्रथममध्यमोत्तमरूपः । **विधिः** । अप्रवृत्तप्रवर्तनम् । **स्खलितत्वम्** । विजातीयविषयत्वम् ।

श्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः
कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥ १९६ ॥

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः'—इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु

विश्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—**अतिथिमिति ।**

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव। पुरुषभेदे यथा—**प्रत्यग्रेति ।**

अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः। संबोध्यनिष्ठस्य भ्राजनस्याऽसंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः ।

विधिभेदे यथा—'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ।' इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्त-

---

विश्रांतिः । चमत्कारः । (**अतिथिमिति** ।) काकुत्स्थात् । कुशात् । कुमुद्वती । कुमुदनागकन्या । (पश्चिमात् चरमात् यामिन्याः निशायाः यामात् चेतना चैतन्यं प्रसादं उद्बोधमिव ।) **अत्रेति** । यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रयामाचेतना प्रसादमापेति न कालभेदस्तथापि पश्चिमरात्रियामजातीयादद्यापि प्रसादमाप्नोतीति कालभेद इति भावः। **प्रत्यग्रेति** । (रत्नावल्यां प्रथमांके वासवदत्तां प्रति वत्सराजस्योक्तिः ।) अभिनवस्नानविशेषेण शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः । कौसुंभरागेण रुचिरः स्फुरन् अंशुकप्रांतो यस्याः । नूतनकिसलययुक्तशाखाप्रभवा लतेव । (वसन्ततिलका छन्दः ।) **अत्रेति** । तस्मात् विभ्राजते इति पाठो युक्तः। न च देवीं संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्थाऽनन्वयः। हे देवि भवती भ्राजते इत्यन्वयसंभवात् । **संबोध्यनिष्ठस्येति** । मध्यमपुरुषवाच्यस्य

प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवंजातीयकस्य चाऽन्यस्याऽर्थस्य उपमानगतस्याऽसंभवाद्विध्यादिभेदः ।

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माऽभिसंबधान्न कश्चित्कालादिभेदोऽस्ति । यत्राऽप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा-'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति'—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम्

नात्मनो विधेर्भेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति । एवंविधस्याऽन्यस्याऽर्थस्योपमानगतस्याऽसंभवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्यः।ननूदाहृतेषु कथं दुष्टता । भिन्नकालसंभिन्नाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कंचित्साधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि । विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना लतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदाऽसंभिन्न एव, तत्र का गतिः । यथा—'यु-

---

संबोध्यार्थेनैवान्वयादिति भावः । **भेद इति** । आशीर्विहितलोट्प्रत्ययस्यानागतेष्टविषयार्थकत्वात्कीर्तावेवान्वयो न तु विद्यमाने गंगाप्रवाहे । एवं यथा गंगा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भावः । ननु प्रवहनस्य सिद्धत्वेऽपि कस्याचिदनागतार्थस्य गंगानिष्ठस्य विधिविषयत्वं स्यादत आह । **एवंविधस्येति** । **असंभवादिति** । उपमेयेऽसंभवादित्यर्थः । वस्तुतस्तादृशधर्मांतरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावान्न तत्र विध्यर्थान्वयसंभव इति बोध्यम् । **विध्यादिभेद इति** । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदस्तथाऽपि व्यत्यास एवात्र भेदपदार्थः । नन्विवपदेन धर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यतामुपात्तधर्मस्तूपमेय एवान्वेत्विति कथं लिंगादिभेदो दोष इति शंकते । **नन्विति** । **अतिरिक्तम्** । कालविशेषाद्यनवरुद्धम् । **उपात्तम्** । उच्चारितपदबोध्यम् । **प्रतीयमानम्** । अध्याहारलभ्यम् । **न दोष इति** । एवं काम इवायं राजा भातीत्यादौ सौंदर्यादिनाऽनुपात्तेन साम्यप्रतीतौ पश्चात् क्रियालभ्यकालभेदो यथा कामोऽभात् एवमयं भातीत्याकारो न दोषः । कामसदृशसुंदरोऽयं भातीति प्रतीतेः । **यथेति** । यथोपात्तसत्यवादित्वमेव साधर्म्यं, तच्च भिन्नकालमेव,

---

१ प्रतीयमानं इत्युद्योतसम्मतः पाठः । २ 'न दोषः' इत्युद्योतसंमतः पाठः ।

आशङ्कनीयम् । रैपोषं पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थाऽवगमात् । सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्याऽसंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—

ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।

धिष्ठिर इवाऽयं सत्यवादी ' इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत् । उच्यते । तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमित्यव्याघातः । न च तथा सति सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ' रैपौषं पुष्णाति ' इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रैपोषमित्यत्राऽर्थव्ययेन पोषणस्येवाऽत्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्थ । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु क्वचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम् । प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसंवेद्यत्वात् । किं च उपात्तमनादृत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् ।

असादृश्याऽसंभवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा— ' ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् । ' ।

युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यवचनाभावात्, धर्मांतरं तु नास्त्येवेत्यभिमानः । **सत्यवादीति** । सत्यवदनशीलत्वं धर्मांतरमिवार्थ इति भावः । **अर्थव्ययेनेति** । न तु कार्पण्येन । यथा कथंचिदित्यर्थः । धनकृतं पोषणमित्यर्थलाभाय रैपोषमित्युक्तेर्न वैयर्थ्यम् । रैपोषामित्यत्र पुषेः प्रयोगः साधुत्वार्थ एव । **आजानिकेति** । स्वाभाविकेत्यर्थः । यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्यं वक्ति किं तु ताच्छील्यात्, तथाऽयमपीत्यर्थलाभान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एवं गंगेवेत्यादावत्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारेण दोषोद्धार इत्याशयः । एतादृशाऽन्वयाऽध्याहारादिकल्पनमानुभाविकमित्याशयवानाह । **सत्यमिति** । **स्थितेति** । रैपोषमित्यादिषु साधुत्वार्थं नियमितेषु कथंचित्समर्थनमित्यर्थः । **उपात्तमिति** । उपात्तधर्ममित्यर्थः । **तुच्छमिति** । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकर्षप्रतिबंधादिति भावस्तदाह । **उपात्तेति** ।

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥१९७॥

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि। केवलस्याऽस्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राऽशक्तिरस्याऽवाचकत्वं दोषः। यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥ १९८ ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्,

---

अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । **निपेतुरिति ।**

अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निपतनमसंभवीति तन्निबन्धनमनौचित्यं पुष्णाति ।

उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु यथाशब्दोऽपि । केवलस्याऽस्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—**उद्ययाविति ।**

निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थत्वमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावान्निरुपा-

---

(**निपेतुरिति** ।) आस्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । तूणाद्बाणाकर्षणे विलंबः स्यादिति भावः । धनुर्मंडलं परिवेषश्च बिंबप्रतिबिंबभावापन्ने । (उपजातिश्छन्दः ।) **अनौचित्यमिति** । अप्रयुक्तत्वसांकर्यमप्यत्रेति बोध्यम् । (**उद्ययाविति** । दीर्घिका वापी ।) मुकुलं मुकुलभावापन्नम् । मेचकं नीलम् । **उत्प्रेक्षादूषणम्** । उत्प्रेक्षाविषयसमर्थकाऽर्थांतरन्यासदूषणम्। **निरुपाख्यम्** । अलीकशशविषाणादि । तत्प्रख्यं तत्तुल्यम्। तत्र हेतुरुत्प्रेक्षाविषयस्य तात्त्विकरूपा-

तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतैव दोषः। यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव॥ १९९॥

अत्राऽचेतनस्य तमसो दिवाकरात्रास एव न संभवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम्। संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्याऽस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः। साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्याऽत्र पुनरुपादाने प्रयोजनाऽभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः। यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया॥२००॥

ख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्रूपं हि तत्। यथा—**दिवाकरादिति।**

अत्र तमसस्त्रास एवासंभवी। तमसोऽचेतनत्वात्। तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम्। उत्प्रेक्षितत्रासवत्तया प्रतीतस्याऽस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः। यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ प्रयोजनाऽभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः। यथा—**स्पृशतीति।**

भावः। **तत्**। निर्विषयत्वम्। अभित्तिचित्रवदर्थाभावात्तदुदाहरणम्। **दिवाकरादिति।** (कुमारसंभवे प्रथमसर्गे हिमालयवर्णनम्।) भीतं त्रस्तम्। (उपजातिश्च्छन्दः।) **तत्परित्राणमिति।** अद्रेरप्यचेतनत्वादिदमप्युत्प्रेक्षा त्रासस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपस्य तत्परित्राणस्य च चेतनधर्मत्वात्तदाह। **उत्प्रेक्षितत्राणवत्तयेति। स्पृशतीति।** तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति दिनश्रिया ग्रीष्मादिवसश्रिया अतनुमानपरिग्रहया स्थितम्। करैर्हे-

---

१ च. °सां सतीव.

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः,तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन। श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः। यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी।

अत्र सदृशविशेषणबलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच्च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः। तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेत्यपुष्टार्थम्। अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः। नन्वस्याऽपुष्टत्वे श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत्। न। स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्तिः। यथा—**स्वयं चेति**।

स्तैः रश्मिभिश्च। तापो ज्वाला खेदश्च। मानं परिमाणं कोपश्च। चिरया दीर्घया चिरकालीनया च। (हरविजये तृतीयसर्गे) ग्रीष्मवर्णनमिदम्। (द्रुतविलंबितं वृत्तम्।) **अत्रेति**। सूर्यकरेण स्त्रीस्पर्शकारित्वं नायकोचितं विशेषणम्, दिशां च करेण पुरुषस्पृश्यत्वं नायिकायोग्यं विशेषणम्, (तेन) सूर्ये पुंलिंगसंग्रहः दिशां स्त्रीलिंगपरिग्रहः। **तत एवेति**। अतनुमानपरिग्रहयेति विशेषणात् स्त्रीलिंगाच्चेत्यर्थः। **नन्विति**। यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति सति दयितान्तरस्य तापस्तथा रवौ करैर्दिशः स्पृशति ग्रीष्मादिवसश्रियोऽपि ताप इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः। **न स्फुटेति**। अयमाशयः। यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निर्वाहे उपमानपदोपादानं व्यर्थम्। यथा स्पृशतीत्यादौ। अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम्। यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमान (? ना) प्रतीतिः उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम्। यथा **स्वयं चेत्यादौ**। गौरीपक्षे पल्लववदाताम्रौ भा-

---

१ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं नवमोल्लासोद्योतस्थमत्र लिखितम्।

प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा—

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवाऽनामृष्टतत्त्वाऽन्तरम् ॥ २०२ ॥

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्यद्वारेणाऽभिव्यक्तेरयुक्तमेव पुनः कथनम् ।

अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम् । यथा—**आहूतेष्विति ।**

अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याऽप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेणाऽभिव्यक्तिसंभवादयुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वेति ।

स्वन्तौ च यौ करौ ताभ्यां विराजिनी । सुखेनाप्यते इति स्वापं, खल् प्रत्ययः। न स्वापमस्वापं दुःखप्रापं तादृशं यत्फलं मोक्षादि तत्र ये लुब्धास्तेषामीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसंध्यापक्षे तु पल्लवताम्रैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी । अस्वापो निद्राभावः तद्रूपफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तित्यागादिति । **उपमेयस्य** । प्रस्तुतस्य । (**आहूतेष्विति** । भल्लटशतके ६९ पद्यम् ।) विहंगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अग्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा । मणीनां मध्ये धुरि अंते वा वसन् मणीनां रत्नानां रुचं कान्ति धत्ते खद्योतोऽपि तेजस्विनामग्निसूर्यादीनां मध्ये अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितुं गंतुं न कम्पते न बिभेति । एतत्सामान्यं अचेतनं अविचारितपदार्थगतविशेषं प्रभुमिव धिक् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **अत्र** । आद्यपादत्रयेऽपि । **अप्रस्तुतनिष्ठसा-**

---

१ ज. वा धुरि वावसं । २ च. झ. तसं ।

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्या अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति ।

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।

तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति पृथङ्न प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ।

सम्पूर्णं काव्यलक्षणम् ।

ज्येष्ठे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धियां
गात्रेण स्मरगर्वखर्वणपरे निष्ठाप्रतिष्ठाश्रये ।
श्रीहर्षे त्रिदिवं गते मयि मनोहीने च कः शोधये-
दत्राऽशुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपितः ॥ १ ॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा संतोषशीलेन ।
इममद्भुतं प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥ २ ॥

ान्येति । अनाकलितविशेषत्वरूपेत्यर्थः । **तत्** । तस्मात् । **एते** । उक्ताः । **एवंजातीयका इति** । यथा समासोक्तौ नपुंसके नायकव्यवहारसमारोपः । 'दिलीप इति राजेंदुरिंदुः क्षीरनिधाविव ।' इत्यत्र राजनि इंदुतादात्म्यारोप उपमाविरुद्धस्तदेतदनुचितार्थमेव । यथा वा, भिन्नाश्रययोर्विरोधवर्णनम् । यथोष्णाभासस्तनयाया अपि जलं शीतलमित्यादौ । एकाश्रयत्वेनैव विरोधस्योक्तेरिदमनाभिहितवाच्यमेव । **प्रोक्तजातीति** । सप्तमोक्तदोषजातीत्यर्थः । **संपूर्णमिति** । लेशतोऽपि न्यूनताविरहात् । **काव्यलक्षणम्** । काव्यं लक्ष्यते स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतग्रन्थरूपमिति शिवम् ।

'शृंगवेरपुराधीशरामप्रेरणया द्दढम् ।
सद्युक्तिमुक्तासंदर्भैर्विद्वच्छ्रुतिमनोहरैः ॥ १ ॥
सेतौ नागेशबद्धेऽस्मिन्नलंकारमहोदधेः ।
सतां मतिः संचरतां यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ २ ॥

and effect, which, although they possess some point of resemblance, yet do not possess a striking point of resemblance which alone constitutes comparison. In case, however, the point of resemblance between them is striking, as in the instance पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्, they too become appropriate correlatives.

Thus, *inasmuch as a point of resemblance is possible between* (two such things *only* as are related to each other as) *the* उपमान *and the* उपमेय, *and not as cause and effect &c, connection of those* (i. e. the उपमान and the उपमेय) *only with a common property is Comparison.* Such is the definition of Comparison. The implication of the उपमान and उपमेय in this definition serves only to render the apprehension of resemblance complete[1] and not to exclude such things as cause and effect &c. which are destitute of a striking point of resemblance.

If it be said that the word 'distinct' also does not deserve to be expressed in the definition; for, the idea of distinctness can also be obtained by implication, since we cannot speak of a point of resemblance with reference to two identical things; we reply that *the word 'distinct' serves to exclude the figure* अनन्वय where the point of resemblance is not real but fancied, there being only one thing compared to itself ; (whilst, in Comparison the point of resemblance is real, there being two distinct things one of which is compared to the other.)

If it be said that[2] although the word भेद excludes अनन्वय, still the definition extends to another figure viz. उपमेयोपमा, where

---

1 प्रतिपत्तीति । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तीत्यर्थः । Pr.

2 नन्वेवमुपमेयोपमायामतिप्रसंग इति चेत्, सत्यम् । तत्रोपमाप्रतीतिपर्यवसानेन उपमात्वस्य इष्टत्वात् । तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्याधिकांशस्य प्रतीत्या परमलंकारान्तरत्वेन कथनम् । अनन्वये तूपमाप्रतीतिपर्यवसानमेव न इति तद्व्यावर्तनमिति शेषः । Pr.

the उपमेय and the उपमान are distinct; we reply :— उपमा is desirable in उपमेयोपमा inasmuch as the apprehension of उपमा ultimately results from it. But it is reckoned as a distinct figure because of the apprehension of an additional fact which is peculiar to it, i. e. that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like. In अनन्वय the ultimate apprehension is not that of उपमा which is only apparent. Hence it has been excluded by the use of the word भेद.

The word 'striking' should also be supplied before the word साधर्म्य' in the definition; for, what constitutes the figure Comparison is not connection with a simple but with a striking point of resemblance. Thus, the sentence घट इव पटो द्रव्यम् expressing a a simple point of resemblance between घट and पट is no example of Comparison.

The strikingness of उपमा must be due to the manifestation of the excellence of the उपमेय. Thus प्रतीप instanced in मुखमिव चंद्रः is excluded; for, in it strikingness is due to the manifestation of the excellence of the उपमान.

Mammatâ's definition of उपमा is thus criticised by Gagannâth:- 'The definition साधर्म्यमुपमा भेदे is not very satisfactory. For, it extends to व्यतिरेक a distinct figure where resemblance is stated in order that it may be denied afterwards. It cannot be said that the word साधर्म्य in the definition means 'ultimate resemblance' and that thus it excludes व्यतिरेक where not resemblance but the denial of it is ultimate. For, if the word be understood in that sense, it would exclude अनन्वय also, since in अनन्वय, too, what is ultimately perceived is not resemblance, but the fact that one thing has not another for its like. Thus, the word भेद in the definition would be useless. The presence of this word, however, shows that साधर्म्य is not used by Mammata in the sense of 'ultimate resemblance'. Thus the definition is open to the fault of अतिव्याप्ति.'

Jagannâtha's definition of उपमा is not open to this fault; for, it contains the word सुन्दरम् which excludes both अनन्वय and व्यतिरेक, since, in both of these, resemblance is not pleasing (striking).

Jagannâth has no doubt improved upon Mammata by the substitution of the word सुन्दरम् for भेदे in his definition ; for, the word सुन्दरम्, besides serving the purpose which is served by भेदे, also removes the fault of अतिव्याप्ति to which Mammata's definition is open.

It may, however, be remarked that it is not necessary to insert the word सुन्दरम् in the definition, since the idea expressed by it may be obtained by implication. We are here treating of figures. Now a figure is, as Mammata has said, nothing but strikingness. When, therefore, साधर्म्य is said to constitute the figure Comparison, it is, of course, implied that it is striking. Hence प्रदीप has said that the words अलंकारत्वे सति should be supplied in the definition of उपमा. Thus the idea of strikingness being obtained by implication, उपमा may be defined simply as साधर्म्य (resemblance).

All the other figures which contain resemblance, such as अनन्वय, उपमेयोपमा, व्यतिरेक &c. are excluded by the fact that the resemblance which they express is not striking. This, however, renders the word भेद in Mammatâ's definition of उपमा, unnecessary. For, अनन्वय also may be excluded by the fact that in it resemblance is not striking. उपमेयोपमा also may be excluded by the fact that in it the mutual resemblance of two things is not striking. Thus Jagannath is not right when he says that in उपमेयोपमा, उपमा is striking, and that therefore it should be included under उपमा.

He now divides Comparison into

(**KARIKA I.** CONTINUED)

(1) Complete and (2) Elliptical.

Thus comparison is two-fold. *Complete Comparison* (पूर्णा) *occurs where the thing compared, the thing compared to, the common property and the word conveying the sense of comparison are (all) expressed. Elliptical* (लुप्ता) *occurs where one two or (even) three (of these four things) are omitted.*

Of these,

(**KARIKA I.** CONTINUED)

The first is (A) Direct, and (B) Indirect, and is

possible in (*a*) a sentence, (*b*) a compound, and (*c*) a nominal affix.

The *first* division of Comparison *i. e. Complete* Comparison occurs in a sentence (वाक्यगा), when all the above-mentioned four things उपमान &c. are expressed by words that are uncompounded and have distinct cases of their own.

Complete Comparison occurs in a compound (समासगा), when any two of the above-mentioned four things are compounded.

The third kind of Complete Comparison arises from the fact that the word denoting the उपमान is not considered as either compounded or as forming a sentence with the nominal affix conveying the sense of comparison.

In grammar, समासवृत्ति is regarded as distinct from तद्धितवृत्ति. Panini[1] declares that a compound is possible between two case-inflected words. Now चन्द्रवत् cannot be called a compound, since वत् is not a case-inflected word. Nor can चन्द्रवत्[2] be regarded as a sentence; for, a sentence contains words that have distinct cases of their own. Thus तद्धितगा is different from वाक्यगा as well as समासगा. समासगा is also different from वाक्यगा where words are uncompounded although they have, as in समासगा, distinct cases of their own.

This three-fold Complete Ccomparison is again six-fold, owing to each kind being further divided into either Direct (श्रौती) or Indirect (आर्थी).

That again is Direct, when the comparsion, which is nothing but a connection of the उपमान and the उपमेय with a common property, is expressed.

---

1 सह सुपा (II. 1. 4.).

2 समासाभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्धितेऽपि सत्त्वादाह—भिन्नविभक्तिकानीति। भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्र इव मुखमिति समासेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम्। Pr.

That again is Indirect, when the comparison is obtained by implication. Direct Comparison occurs when words such as यथा, इव, वा &c. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of इव, according to Panini's Sutra 'तत्र तस्येव'. Indirect occurs when such words as तुल्य, सम &c. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of तुल्य, according to Panini's Sutra 'तेन तुल्यम् &c.'

'But' says an objector, 'this division of Comparison into Direct and Indirect is not proper; for, connection with a point of resemblance is apprehended from both the kinds of words यथा, इव &c. and तुल्य, सम &c. without distinction; it should not be urged that there is a distinction inasmuch as the words यथा, इव &c. have a power to denote 'connection of a common property with both the उपमेय and उपमान; whilst, the words तुल्य &c. do not possess such a power; for, the words यथा, इव &c. enable us to apprehend that the thing after which they are placed is the उपमान. They thus become attributives of the उपमान and can therefore only show that the common property is connected with the उपमान only, and not that it is connected with the उपमेय also. An attributive that qualifies one word is not seen to show that its sense is connected with the sense of another word.

To this objection, we reply that *although the words* यथा, इव *&c. intimate that the word after which they are placed denotes the* उपमान *and thus become its attributives, yet these words, in virtue of a (peculiar) power possessed by them, show, the moment they are heard, the connection (of the common property with the* उपमेय *also); just as the genitive case,* as in the example 'चैत्रस्य धनम्,' although it intimates that चैत्र after which it is placed is subordinate to धन (चैत्रीयं धनम्), and thus becomes its attributive (स्वामिचैत्रीयम्), yet shows that its sense is connected with that of the principal word 'धन' also; (i. e. shows not only that चैत्र is the possessor but that धन is the thing possessed also).

Thus, the division of Comparison into Direct and Indirect is proper, inasmuchas it is based on a distinction as to the

way in which connection with a common property is understood (directly, in the case of यथा, इव &c., and indirectly i. e. by implication, in the case of तुल्य, सम &c.).

Thus, for example, in such sentences as पद्ममिव मुखम् &c., the words यथा, इव &c. do not rest until they have brought out some particular point of resemblance, whether expressed or implied—such as loveliness here—between the उपमेय and the उपमान; for, these words have a power to denote a particular point of resemblance. This power does not, however, belong to *such words as* तुल्य *&c.* which *rest (after simply denoting a general resemblance, sometimes, in connection) with the* उपमेय *only, (as) in* 'पद्मेन तुल्यं मुखम्', *(or sometimes, in connection) with the* उपमान *only, (as) in* 'पद्मं तुल्यं मुखस्य', *(or sometimes, in connection) with even both, (as) in* 'मुखं पद्मं च तुल्यम्'; *(this) general resemblance, (however), is apprehended (from these sentences, only) when we reflect that there must be some particular point of resemblance,*—some common property—such as 'loveliness' between मुख and पद्म; for, the apprehension of the former is impossible without that of the latter, and necessarily implies it (प्रतीतानुपपत्तिः).

It is thus that the connection with a particular common property is apprehended afterwards, and not at the very time these words are heard. It is thus also that this connection is implied by these words and not expressed by them. But when such a sentence as पद्ममिव मुखम् is heard, the connection of 'loveliness' with पद्म and मुख is apprehended at once. Now, this apprehension is unintelligible (प्रतीत्यनुपपत्ति), unless we suppose that the words यथा, इव &c. have got a power of expressing this particular point of resemblance, as soon as they are heard. Thus, connection with a particular common property is expressed by the words यथा, इव &c. Thus, the division of Comparison into Direct and Indirect, based as it is upon this difference of nature of the words यथा, इव &c., and तुल्य, सम &c., is quite proper.

Some, however, hold that the division of Comparison into Direct and Indirect is due to the fact that the relation of the उपमेय and the उपमान (and not connection with a common property) is expressed in

the case of यथा, इव &c., and implied in the case of तुल्य &c. This view, however, is improper, since it is inconsistent with Mammata's Vritti which says :—connection with a common property being implied in the case of तुल्य &c., when these words are employed, the Comparison is Indirect (साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी). Now it is in the fitness of things that if the Indirectness of Comparison depends upon the implied character of साधर्म्य, Directness of Comparison should depend upon the expressed character of the same (साधर्म्य and not of anything else). Besides, if Comparison is nothing but Connection with a common property, the division of Comparison into Direct and Indirect should depend upon the expressed or implied nature of the same connection with a common property and of nothing else. For these very reasons, we should reject the view of those men who say that the words यथा, इव &c., like the genitive case, express (general) resemblance itself; whilst, the words तुल्य &c. express 'things possessed of resemblance' also.

What these men say is this :—In the case of यथा, इव &c., resemblance is expressed prominently,[1] i. e. as a विशेष्य ; whilst, in the case of तुल्य &c. which signify 'resembling things,' resemblance is expressed subordinately, i. e. as a विशेषण to something else. This view is to be rejected for the following reasons :—

I. Although resemblance is expressed prominently—as a विशेष्य—in the case of यथा, इव &c., and is expressed subordinately—as a विशेषण—in the case of तुल्य &c., still,[2] in both the cases, resemblance is expressed not implied. Whilst, Mammata has distinctly said that Comparison is आर्थी because साधर्म्य is implied in the case of तुल्य &c.

II. यथा, इव &c., according to Mammata, denote साधर्म्य, not सादृश्य. Now, साधर्म्य is not identical with सादृश्य. For, सादृश्य means resemblance in general, but साधर्म्य, as has been shown at the outset, means connection with a particular point of resemblance.

---

1 साक्षाद्विशेष्यतया । सादृश्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकैस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादार्थीत्वमित्यर्थः । Pr.

2. अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृश्योक्तिरस्त्येवेति नैतद्युक्तमित्यर्थः । Pr.

III. If really the distinction of धर्म and धर्मी between the meanings of यथा, इव &c. and तुल्य, सम &c. were in his mind, Mammata would have said साम्यपर्यालोचनया धर्मिप्रतीतिः, instead of साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिः, as he has done in his Vritti beginning with यथेववाऽऽदिशब्दाः &c.

As Direct Comparison is obtained from the use of the words यथा, इव &c., (so it is), *likewise, (obtained) from the employment of (the affix)* वत् *in the sense of* इव, *according to (Pânini's Sutra)* तत्र तस्येव. In the same manner, as Indirect Comparison is obtained from the use of the words तुल्य &c, (so it is), *likewise, (obtained) from the employment of (the affix)* वत् in the sense of तुल्य, *according to (Pânini's Sutra)* तेन तुल्यं क्रिया &c.

'But', says an objector, 'the three-fold division of Direct Comparison is still improper; for, in a Complete Direct Comparison, a compound is possible only between the उपमान and the word of comparsion, as in the sentence चन्द्र इव सुन्दरं मुखम् (Such sentences as चन्द्र इव सन्दरमुखम्, सुन्दरचन्द्र इव मुखम्, चन्द्र इवसुन्दरं मुखम् are ungrammatical, the sense to be expressed by them being : 'The face is as beautiful as the moon'.

Now, a compound with such a word of comparison as यथा, is not observed to occur, since यथा[1] is compounded with another word, only when it is not used in the sense of Comparison (as in यथाविधि &c.), so that a Complete Direct Comparison is impossible in a compound. To this objection, we reply that a compound of इव and a word expressive of the उपमान is possible *according to (Kâtyâyanâ's Vârtika, which says :—) a compound (of a case-inflected word) with* इव *is necessary*. The only peculiarities of this compound are that *the case is not dropped and the original accent of the former word) (is retained)*. In जीमूतस्येव, for instance, the genitive case is retained n violation of the general rule that words lose their cases when they are compounded with each other ; and the original accent (i. e. the उदात्त accent) of the word जीमूत, which is on मू is not changed, in spite of the rule which says that only the last letter

---

1 यथाऽसादृश्ये । Pânini (II. 1. 7).

of a compound word is उदात्त; (thus मु does not, here, lose its accent, and त्र the last letter of the compound does not, here, become उदात्त).

A compound with इव is then authorized by grammar, and it is only the ignorant, who, seeing that the cases of words are not dropped, regard the words as separate. Thus, (*Complete Direct Comparison*) *occurs in a compound, when* इव *is compounded* (*with the word expressing the* उपमान), *the compound being* (*regarded as*) *necessary.*

Upon this, Udyota remarks that the insertion of the word नित्य before समास is wrong, since, in Grammar, compounds are generally regarded as optional, and since the word नित्य is not found in the reading of the Vârtika at present available.

Examples (of these follow) *in order* :—

1. COMPLETE COMPARISON (पूर्णा).

A. Direct (श्रौती)

(a) Occurring in a sentence (वाक्यगा)

is instanced in स्वप्नेऽपि &c.

Here, निजपत्नी: is intended to be the उपमेय, स्वाधीनपतिका the उपमान, न मुंचति the common property, and यथा the word of comparison. No two of these four words are here compounded with each other ; therefore, it is Comparison occuring in a sentence.

B. Indirect (आर्थी)

(a) Occurring in a sentence (वाक्यगा)

is instanced in चकितहरिण &c.

Here, आनन is the उपमेय, सरसिज the उपमान, & सहसलसत्हासितत्व the साधारणधर्म. Comparison is Indirect here, on account of the employment of (such a word of comparison as) सम.

A. Direct (श्रौती)

(b) Occurring in a compound (समासगा)

is instanced in अत्यायतैः &c.

Here, उपाय is the उपमेय , भुज the उपमान, & अत्यायतत्वादि the साधारणधर्म. भुज being compounded with such a word of comparison as इव, Comparison is here Direct and occurs in a compound.

B. Indirect (आर्थी)

(b) Occurring in a compound (समासगा)

is instanced in अवितथ &c.

Here, भवान् is the उपमेय, सुरतरु the उपमान, & अभिलषणीयत्व the साधारणधर्म. सुरतरु being compounded with such a word of comparison as सदृश, Comparison is here Indirect and occurs in a compound.

A. Direct & B. Indirect.

(c) Occurring in a nominal affix

is instanced in गाम्भीर्य &c.

In the first half, तस्य is the उपमेय, गंगाभुजंग the उपमान, and गाम्भीर्यगरिमा the साधारणधर्म. In the second half, स is the उपमेय, निदाघांबरत्न the उपमान, and दूरालोकत्व the साधारणधर्म. Here, in the first half, we have Direct Comparison; for, the nominal affix वत् is used with गंगाभुजंग, in the sense of इव ; and in the second half, we have Indirect Comparison, for, वत् is used with निदाघाम्बररत्न, in the sense of तुल्य.

An objector says:—You said before (i. e. in the sixth Ullâsa), that the varieties of a चित्रकाव्य will be determined at the time of the determination of 'figures'; and now you cite such a verse as स्वमेऽपि as an example of a चित्रकाव्य, which, however, it does not deserve to be. For, *the verse* स्वमेऽपि *possesses no strikingness,*

unless we apprehend from it a suggested sense in the form:—' Just as a woman whose husband is under her thumb, is an object of extraordinary beauty when attending on her husband, so is the Goddess of victory while serving you'. Now strikingness is (what constitutes) a figure. The presence of the suggested sense, is therefore, necessary to make the verse striking and thus to make it contain a figure. Now, if this suggested sense is prominent, the verse will be a ध्वनिकाव्य, if it is subordinate, the verse will be a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य, but it will, by no means, be a चित्रकाव्य. Thus, the former declaration about the determination of the varieties of a चित्रकाव्य is inconsistent with the present citing of स्वप्नेऽपि as an example of Comparison.

' Do not say so,' we reply. ' For, although a suggested sense is present, *still the verse स्वप्नेऽपि cannot be called a ध्वनिकाव्य or a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य. The pleasure, that is experienced from the verse स्वप्नेऽपि &c.,* is *due 'not to the apprehension of the* suggested *sense which is connected (with the verse), but to the apprehension of the strikingness of its expressed sense, itself.* Now, a figure is (nothing but) strikingness, or what makes the verse charming. The suggested sense whose presence is generally unavoidable in a verse, is no doubt present in this verse also, but it is unproimnent here, in that it is apprehended not instantly, but after the beauty of the figure is perceived. Consequently, the presence of this suggested sense cannot make the verse a ध्वनिकाव्य or a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.'

' But ' continues the objector, ' the verse स्वप्नेऽपि cannot still called ' a चित्रकाव्य, owing to the presence in it of a suggested sense, in the form of a flavour (namely, the sentiment of the admiration of the poet for the king). Besides, this verse deserves to be an example of the figure named संकर, owing to another figure (i. e. Alliteration) being present in it (i. e. in प्रभावप्रभावम्), and not of pure Comparison.'

We reply:—*The suggested sense in the form of a flavour (or a sentiment* भाव) *and another figure are invariably present in*

every verse. But, at present, we are not concerned with them; *hence we have left them out of account and simply exemplified figures,* our business being with these only. Thus, the verse स्वप्नेऽपि has been here cited simply as an example of Comparison, our object being to show what Comparison is. Whether the verse in question is a चित्रकाव्य or not, is beside our point. In the sixth Ullâsa[1] also, what was said was that the varieties of a चित्रकाव्य will be 'determined' i. e. treated, not 'exemplified' in the tenth Ullâsa. Really speaking,[2] however, the verse स्वप्नेऽपि is a चित्रकाव्य, since Comparison is prominently apprehended from it. So it is an example of a pure Comparison and not of संकर; for, the Alliterative excellence that the words प्रभाः स्वप्रभवकान्तम् possess, is not here intended by the poet, nor does it contribute to the beauty of the Comparison.

'But' continues the objector, 'why do you not select such a sentence as चन्द्रवद्धवलः पटः for your example of comparison. This sentence has this advantage over the verse स्वप्नेऽपि &c., that neither a flavour nor another figure is present in it.'

We reply :—*If we avail ourselves of such sentences* as the above for *(our) examples (of figures)*, then inasmuch *as* these sentences *are devoid (of a flavour or another figure), they would be insipid* and would attract no readers.

Besides, such a sentence as the above does not constitute a poem, and as such will not contain any figure (e. g. Comparison, here). For, the necessary condition of a poem is that it should contain a flavour or a sentiment, and the necessary condition of a figure is that it should contribute to the manifestation of that flavour or sentiment.

A flavourless poem may possess excellence which may produce

---

1 (षष्ठोल्लासे) 'निर्णेष्यन्ते' इत्युक्तम्, न तु 'उदाहरिष्यन्ते' इति। Mahesh.
2 वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्त्येव चित्रत्वमिति ज्ञेयम्। Pr.

pleasure, but that pleasure is not the pleasure that is yielded by a figure.

Thus, no objection (based on the ground) that there is inconsistency between what is said now and what was said before, should be urged (against us).

Now, Elliptical Comparison is to be divided. It has seven varieties. When one of the essentials of Comparison is omitted, three varieties are possible. The first is, when the common property is omitted. The second, when the उपमान is omitted. The third, when the word of comparison is omitted. A fourth variety is impossible, because, the उपमेय singly is never seen to be omitted. When two of the essentials of Comparison are omitted, three other varieties are possible; the first is, when धर्म and वादि are omitted; the second is, when धर्म and उपमान are omitted; and the third, when वादि and उपमेय are omitted. The omission of any other two of the essentials of comparison is impossible (vide page 10). When three of the essentials of Comparison are omitted, one more variety is possible. It is possible when all the essentials except the उपमेय are omitted, i. e. only when the उपमेय is present. No comparison is possible when any other essential alone is present. These seven varieties are further subdivided into nineteen.

The divisions of धर्मलुप्ता are first stated :—

II. ELLIPTICAL (लुप्ता)

(KÂRIKÂ II.)

(This), in the omission of the property, is like that, save that the Direct is not possible in a nominal affix.

The 'property' (means) the 'common (property)'. 'Like that' (means) 'Like the Complete'. In other words, लुप्ता is Direct and Indirect and occurs in a sentence, a compound, and a nominal affix. The only distinction is that the Direct is not possible in a nominal affix. For, the

Direct is possible, only when the nominal affix is used in the sense of इव, i. e. in the sense of 'connection with a common property'. Now, the only nominal affix that is used in the sense of इव is वत्. This affix, therefore, cannot convey that sense, unless the common property is expressed. Thus, the affix वत् invariably requires the presence of the common property. The common property, however, being omitted in धर्मलुप्ता, Direct Comparison is, of course, impossible in a nominal affix.

So in the Indirect also, वत् is used in the sense of तुल्य, only when the point of resemblance is 'an action.' Unless, therefore, a word expressive of a 'common action' is employed, वत् cannot be used in the sense of तुल्य. Since, however, the common property (action or quality) is omitted in धर्मलुप्ता, Indirect also is impossible in a nominal affix. But, there are certain other affixes as कल्प, देश्य, देशीय and बहु, which can be used independently of a word expressive of a common action. Thus, *Indirect only is possible in a nominal affix*, and that too, when the nominal affix is कल्प &c.

Examples :—

श्रौती वाक्यगा

is instanced in धन्यस्या &c.

Here, the common property between वचस्-the उपमेय-and अमृत-the उपमान-is परिणामसुरसत्वादि, which is not expressed, but implied. The connection of this common property is expressed by the word यथा, as soon as the word is heard; for, unless this connection is apprehended, the sense of यथा is not fully understood. Thus, this Comparison is Direct.

आर्थी वाक्यगा

is instanced in आकृष्ट &c.

Here, the common property is क्रूरत्व and it is expressed. आकृष्टकरवालत्व is not the common property; for, this property is

not possessed by यम—the उपमान—whose weapon is known to be a 'rod,' not a 'sword'.

समासगा श्रौती

समासगा आर्थी

and

तद्धितगा आर्थी

are instanced in करवाल &c.

Here, in the first quarter of the verse, the common property is घातकत्व, which is omitted. करवाल इव is a compound. Thus, Comparison is Direct, and occurs in a compound. In the second, मधुरत्व is the common property, which is omitted. अमृतोपमा is a compound. The word उपमा, although denoting simple resemblance, does not express 'connection with a common property,' nor does it invariably require the presence of that property. Thus, Comparison is Indirect, and occurs in a compound. In the third quarter, नाशकत्व is the common property, which is omitted. The nominal affix कल्प signifies an object 'little less than'; it thus results in bringing out the idea of resemblance. Comparison is thus Indirect, and occurs in a nominal affix.

(KÂRIKÂ II. Continued)

In the omission of the object compared to, it is possible in a sentence and a compound.

When the उपमान is not expressed, Comparison cannot occur in a nominal affix; for, such affixes as वत्, कल्प &c., conveying the sense of comparison, are applied only to the word expressive of the उपमान, in the absence of which, these affixes cannot be employed. Nor can it be Direct; for, the words इव &c., cannot be employed in the absence of the word

expressive of the उपमान, with which alone they are connected, i. e. after which alone they come. It occurs, therefore, only in a sentence and a compound, and there, too, it is only Indirect.

Thus उपमानलुप्ता is of two kinds.

आर्थी वाक्यगा

is instanced in सकल &c.

Here, a 'poem', being the object of description, is the उपमेय; सकलेत्यादि is the common property; but no particular thing is specifically mentioned as the उपमान.

'This requires consideration', says Pradipa. What Pradipa means is this:—Here, सरसकाव्य is the उपमान; for, in such a sentence as चन्द्रस्य सदृशं मुखम्, it is चन्द्र that is apprehended as the उपमान, (and the sentence सरसकाव्यस्य सदृशम् is exactly like चन्द्रस्य सदृशम्). Mammata ought, therefore, to call this an example of उपमेयलुप्ता and not of उपमानलुप्ता.

Pradipa is not right, however. सरसकाव्य is here the उपमेय (and not the उपमान); for, सरसकाव्य is the object whose excellence is here intended to be described by the poet.

Some rhetoricians as Ratnâkara and others hold that this verse is an example of असम (a figure where no उपमान exists), because, (they say,) the words न दृश्यते न वा श्रूयते in the verse show that the उपमान is absent. Thus, no resemblance being apprehended, Comparison is impossible here.

But these rhetorocians are wrong; because, what the words न दृश्यते न वा श्रूयते show, is that an उपमान is very difficult to be found, inasmuch as it can neither be seen nor heard of by us. They do not preclude, however, the possibility of the existence of an उपमान of a superior excellence, although it may be inaccessible to us. Thus, resemblance is apprehended from the verse, which, consequently, is an example of उपमानलुप्ता and not of असम. Mammata, too, has said that उपमानलुप्ता occurs, when the उपमान

common property is here impossible, yet the common property is said to be omitted here, because, the affix क्विप् is itself omitted, i. e. leaves no sign of itself in the verb formed by its addition, by the rules of grammar. Thus, although the senses of क्विप् and क्यङ् are identical, yet क्यङ् is not employed, because, it is not dropped (य in क्यङ् remaining), and thus in that case, the common property is not omitted.

समासगा

is instanced in परिपान्थि &c.

Here, राजन्-the उपमेय-is compounded with कुंजर-the उपमान, the common property-दुराधर्षत्व-not being expressed, according to Pânini's Sutra[1] (II. 1. 56).

(KÂRIKÂ IV.)

In the omission of the common property and the thing compared to, (it) is seen (to occur) in a compound and a sentence.

This Comparison cannot occur in a nominal affix, and can not be Direct, because, in the omission of the उपमान, the nominal affix and the words इव &c. cannot be employed. Thus, this two-fold division is possible only in the Indirect.

समासगा

is instanced in ढुढुलन्तो &c.

Here, मालती being the object of description, is the उपमेय. The उपमान, and the common property 'fragrance,' are omitted. The

---

1 उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यात् उपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाचिशब्दः प्रयुज्यते । Kâshikâ.

verse simply declares that it is impossible for the bee to obtain another flower similar to मालती. The possibility of the existence of another flower as the उपमान is not hereby precluded. Thus, Comparison is brought out.

वाक्यगा

If we read कुसुमेण समम् (for कुसुमसदृशम्), (*this*) very verse *becomes an example of* वाक्यगा.

(KÂRIKÂ IV. Continued).

In the ejection of the word of comparison and the thing compared, (it) is possible in a क्यच् affix.

In the ejection = In the omission.

This is instanced in अराति &c.

Here, the affix क्यच् is added to सहस्रायुध-the word expressive of the उपमान and in the accusative case, in the sense of 'behaving towards.' The behaviour referred to here, is that of दुर्जयमानिता (thinking himself to be unconquerable). This is the common property.

Here, 'himself' is the उपमेय, which is omitted. Although here the agent—the man behaving—is the उपमेय, and that is expressed directly by the pronoun सः, or, when the reading is सहस्रायुधीयति, indirectly through the adjectives कृपाणो &c., yet he is the उपमेय not in his capacity as the agent, but in his capacity as the object. Otherwise, the use of क्यच् would be inconsistent; for, क्यच् is added to a word used as an object. This cannot be taken as a desiderative क्यच्, like पुत्रीयति (पुत्रं आत्मनः इच्छति), for, in that case the adjectives अराति &c. would be unintelligible.

This division is not possible in a क्यङ्, as in हंसायते; for, there the agent is the उपमेय, and if that is not employed, the sentence remains incomplete. Although in the case

examples of त्रिलोपा उपमा where(मुख, सुन्दर, and वादि are dropped), Hyperbole would have no province of its own.

In this manner we get 19 *divisions of* लुप्ता:—5 of धर्मलुप्ता, 2 of उपमानलुप्ता, 6 of द्योतकलुप्ता, 2 of धर्मवादिलुप्ता, 2 of धर्मोपमानलुप्ता, 1 of द्योतकोपमेयलुप्ता and 1 of त्रिलोपा. These *together with the* 6 *divisions of* पूर्णा, (*make up*) 25.

Mammata has thus given us altogether 25 divisions of उपमा:—6 of पूर्णोपमा and 19 of लुप्तोपमा. It may, however, be remarked that neither the accuracy nor the completeness of Mammata's classification of these divisions, is incontestable. For instance, there is a great difference of opinion as to the meanings of the affixes क्यङ् क्यच् &c., and the consequent inclusion of the divisions based upon these affixes under either one class or the other.

According to Mammata, in क्यङ्, क्यच् and णमुल्, it is the वाचक that is omitted, the meanings of each of the affixes being 'behaviour'—which serves as the common property. According to S. D., however, in these affixes, it is the साधारणधर्म that is omitted; the meaning of each of the affixes being औपम्य (resemblance). Whilst, according to R. G., in क्यच् and क्यङ् (not in णमुल्), it is both the वाचक and the साधारणधर्म that are omitted, and although he agrees with Mammata in taking 'behaviour' to be the meaning of each of these two affixes, yet he contends that simple behaviour is not sufficient to bring out comparison. Similarly, in क्विप्, according to Mammata, it is both the वाचक and the साधारणधर्म that are omitted. According to S. D., sometimes, as in गर्दभति, it is simply the वाचक that is omitted, the common property being expressed by another word, as by श्रुतपरुषं निनदन् in the above example; and sometimes, as in विधवति, it is both the वाचक and the धर्म that are omitted. Again, in क्यच्, according to Mammata, it is the वाचक that is omitted; according to S. D., however, sometimes, as in सहस्रायुधीयति, it is simply the उपमेय that is omitted, and sometimes, as in क्षीरोदीयन्ति, it is the धर्म and the उपमेय that are omitted.

These differences of opinion have led to considerable changes in the details of the classification of the divisions of this figure. Again, to Mammata's 7 great classes of लुप्तोपमा, Appayâ Dixit adds one more, i. e. वाचकोपमानलुप्ता; and S. D. adds two others, i. e. उपमेयलुप्ता and धर्मोपमेय-

लुप्ता, but does not notice Mammata's वाचकोपमेयलुप्ता, nor Dixit's वाचकोपमानलुप्ता. These two divisions of S. D. are not al so recognised by Appayâ Dixit and Jagannâth. These differences and additi ons will be clearly understood from a comparison of the various schemes of classification given below.

Mammata's scheme of the classification of the divisions of Comparison is as follows:—

I पूर्णा (6)

- *A* श्रौती— (3)
  - वाक्यगा (1)
  - समासगा (2)
  - तद्धितगा (3)
- *B* आर्थी— (3)
  - वाक्यगा (4)
  - समासगा (5)
  - तद्धितगा (6)

II लुप्ता (19)

- A धर्मलु०— (5)
  - श्रौ० वा० (7)
  - ,, स० (8)
  - आ० वा० (9)
  - ,, स० (10)
  - ,, त० (11)
- B उपमानलु०— (2)
  - आ० वा० (12)
  - ,, स० (13)
- C वाचकलु०— (6)
  - आ० स० (14)
  - कर्मक्यज्गा (15)
  - आ. क्यज्गा (16)
  - क्यङ्गा (17)
  - कर्मणमुल्गा (18)
  - कर्तृणमुल्गा (19)
- D वाचकधर्मलु०— (2)
  - क्विप्गा (20)
  - समासगा (21)
- E धर्मोपमानलु०— (2)
  - समासगा (22)
  - वाक्यगा (23)
- F वाचकोपमेयलु०— (1)
  - क्यज्गा (24)
- G वाचकधर्मोपमानलु०—(1)
  - समासगा (25)

The scheme of the author of the Sâhitya-darapana.

पूर्णा (6).

The same as Mammata's.

लुप्ता (21)

धर्मलु०— (10)	श्रौ० वा०	(7)	वाचकलु०— (2)	क्विप्०	(20)
	,, स०	(8)		स०	(21)
	आ० वा०	(9)	वाचकधर्मलु०— (2)	क्विप्०	(22)
	,, स०	(10)		स०	(23)
	,, त०	(11)	धर्मोपमानलु०— (2)	स०	(24)
	कर्मक्यज्गा	(12)		वा०	(25)
	आ. क्यज्गा	(13)			
	क्यङ्गा	(14)	धर्मोपमेयलु०— (1)	क्यच्०	(26)
	कर्मणमुल्गा	(15)			
	कर्तृणमुल्गा	(16)			
उपमानलु०— (2)	वा०	(17)	वाचकधर्मोपमानलु.— (1)	समासगा	(27)
	स०	(18)			
उपमेयलु०— (1)	—क्यज्गा	(19)			

The scheme of the author of the Chitra–Mîmnâsâ.[1]

पूर्णा (6)

The same as Mammata's.

---

1 वाचकलुप्ता षड्विधा इह (काव्यप्रकाशे) उक्ता । ‘ कर्तर्युपमाने ’ (III. 2. 79.) इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते । कोकिल इवालपति कोकिलालापिनीति । तथा ‘इवे प्रतिकृतौ’ (V. 3. 96.) इति कन्प्रत्यये ‘लुम्मनुष्ये’ (V. 3. 98)इति लुपि चेवत्यर्थे ‘ चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति ’ इत्यष्टमी । एवम्, ‘ यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गीति ’ इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने क्विपि नवमी । तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—‘ यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्बत काकतालीयम् ॥’ अत्र काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनतालप तनपरयोरिवार्थे ‘ समासाच्च तद्विषयात् ’ (V. 3. 106) इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशश्चौराणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सूत्रेण च्छप्रत्यये तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्चोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थद्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनकाकजन्यवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् । तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मोपमानलुप्ता । एवं वाचकधर्मलुप्ता क्विप्समासयोरिव चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने च भवतीति द्वात्रिंशल्लुप्ता भेदाः । Pr.

लुप्ता (26)

धर्मलु०— (5)	Vide Mammata	(11)
उपमानलु०— (3)	2 Vide Mammata	(13)
	1 छ (ईय)-प्रत्ययगा	(14)
वाचकलु०— (9)	6 Vide Mammata	(20)
	1 णिनि (इन्)-गा	(21)
	2 कन्गा	(22)
	3 क्विब्गा	(23)
वाचकधर्मलु०— (3)	2 Vide Mammata	(25)
	1 कन्गा	(26)
धर्मोपमानलु०— (3)	2 Vide Mammata	(28)
	1 समासगा	(29)
वाचकोपमेयलु० (3)	—1 Vide Mammata	(30)
वा० धर्मोपमानलु० (1)	—1 Vide Mammata	(31)
वाचकोपमानलु० (1)	—1 समासगा	(32)

Jagannâth notices all these divisions, except that he puts the three divisions of कर्मक्यच् आधारक्यच् and क्यङ् (which Mammata has included under वाचकलुप्ता) under वाचकधर्मलुप्ता, on the ground that in the case of these three âffixes, the common property is also omitted; the property ' behaviour ' which is the sense of the affix, not being sufficient to bring out comparison. Thus he gets 6 divisions of वाचकलुप्ता and 6 of वाचकधर्मलुप्ता.

Here, Udyota remarks that, really speaking, these divisions of Comparison are based upon purely grammatical principles, and thus do not deserve to be treated in the science of Rhetoric.

Other varieties of Comparison are also possible. For instance, what is called मालोपमा (*The Garland of comparisons*), is (*possible*)

of two essentials of Comparison being omitted, other divisions are also possible, namely, when the उपमेय and the उपमान are omitted, as in इव सुन्दरम्, or when the उपमान and वादि are omitted, as in सुन्दरं मुखम्, or when the उपमेय and the common property are omitted, as in चन्द्र इव, still, these divisions are not given here, because no comparison is brought out from any of them. Thus there is no deficiency. Pradipa reads उपमानधर्मयो: for उपमेयधर्मयो:. 'This reading,' says Udyota, 'is wrong; for, उपमानधर्मलुप्ता has been already instanced in ढुंढुल्लंतो &c.'

(KARIKA IV. CONTINUED)

In the omission of three (essentials of Comparison) it is possible in a compound.

of three = of the word of comparison, the common property, and the उपमान.

This variety is possible only in the Indirect, such words as इव &c. being dropped. It is possible in a compound only. वाक्यगा and तद्धितगा are impossible here, owing to the word of comparison being omitted.

It is instanced in तरुणिमनि &c.'

Here, if according to the rules of the Kâtantra grammar, the word मृग be intended to mean, by indication, 'the eyes of a deer', this would be no example ; for, in this case (the compound being solved as मृग इव नयने यस्याः), the word, i. e. मृग, expressing the उपमान, would be present. But *when* the compound मृगनयना (being solved as मृगलोचने इव (चंचले) नयने यस्याः), is intended to mean, 'she whose eyes are tremulous like those of a deer,' then, *according to (Kâtyâyanâ's Vârtika which says 'that) a word in the locative case, or a word expressive of the* उपमान, *(enters into a* Bahu[illegible] *compound with another word, and then the latter part of the first member of the compound is dropped,' the word* मृगलोचने *expressive of the* उपमान) *is compounded (with* नयन,) *and (then the word* लोचन, *the latter part of* मृगलोचन), *is dropped.* Thus, according to this

view of the matter, *this is an example* of the present variety. Thus, the उपमान 'लोचन,' the word of comparison 'इव', and the common property 'चञ्चलत्व', are here dropped

Although here a part of the उपमान viz. मृग is retained, and thus the उपमान cannot be said to be omitted here, still, the उपमान is said to be omitted, because the real उपमान viz. लोचन is absent.

Some say that this variety is possible, even when everything except the उपमान is omitted, as in the example आयः-शूलिक. Here, क्रूराचार (cruel conduct) is the उपमेय, तैक्ष्ण्य (harshness) is the common property; these together with इव are omitted; only the उपमान—अयःशूल (an iron-lance) is retained; thus, this is a good example of the variety spoken of, just now. This view is, however, wrong; for, आयःशूलिक is an example of Hyperbole, and not of this variety of Comparison.

Here, (*the object*) क्रूराचार *is ascertained to be identical with* अयःशूल, being completely swallowed up by it, i. e. not being expressed by a distinct word of its own. From the word अयःशूल. *thus* conveying, by indication, the sense of 'conduct resembling an iron-lance', (*the word*) आयःशूलिक is formed by the addition of the affix ठक्[1] (i. e. इक), according to Pânini's sutra (V. 2. 76.), and *is* (*employed in the sense of*) '*one who tries to gain his objects* by (means as cruel as) *an iron-lance*'. *Thus*, inasmuch as 'identity' and not 'simple resemblance' is the point, *this is* (*an example of*) अतिशयोक्ति, *and not of* त्रिलोपा उपमा *where* क्रूराचार-*the* उपमेय, तैक्ष्ण्य-*the common property, and the word of comparison are omitted*. If this word, however, be taken as an example of उपमा, the words कमल &c. in the verse कमलमनम्भसि &c., would, on the same ground have to be taken as examples of उपमा; for, there too, the word 'lotus' conveys, by indication, the sense of a 'face resembling a lotus'. Now, if these be regarded as

---

(1) अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः। Bhattoji.

when one and the same उपमेय *is connected with many* उपमानाs; as instanced in अनयेनेव &c.

Here, the heroine denoted by सा is compared to many other objects such as राज्यश्री मनस्विता and पद्मिनी, *the common property* म्लानि (paling) *being the same* in each Comparison.

also instanced in ज्योत्स्नेव &c.

Here, नितम्बिनी is compared to ज्योत्स्ना सुरा and प्रभुता, the common property *being different* in each Comparison.

Again, what is called रशनोपमा (*the Girdle of Comparisons*), is also (*possible*) *when the* उपमेय *of the preceeding sentence is turned into the* उपमान *of the next, the common property being the same or different* in each Comparison *as before*, (i. e. as in मालोपमा).

As instanced in अनवरत &c. and मातिरिव &c.

Here, in the first example, the common property विमलत्व (purity) is the same throughout, but in the second, it is different in each sentence.

But, these varieties *have not been defined* here, *because a thousand such varieties might be made out*, which it would be impossible to describe, *and besides, these do not exceed* (being included under) *the divisions given* (above).

2 Self—Comparison (अनन्वय)

(KÂRIKÂ V.)

When one (thing) only, assumes the nature of the thing compared and of the thing compared to, in one sentence, it is (termed) Self-Comparison.

अनन्वय occurs when one and the same thing is represented, through a metaphorical difference, as both the उपमेय and the उपमान, in one sentence, in order to exclude the possibility of its having another thing for its like. Thus, the definition of the Vritti is :—

अनन्वय *is that*[1] *where connection (of the* उपमेय) *with another* उपमान *is absent.* Or, the Vritti may be regarded as simply explaining the derivation of the name अनन्वय. Thus, अनन्वय is absence of connection (of the उपमेय) with, (of course), another उपमान. Another उपमान means an उपमान other than the उपमेय (which becomes an उपमान here), and not other than the first उपमान, since a distinct उपमान, which we may call the first, does not, here, exist.

The word 'one (thing)' serves to exclude उपमा where there are two things. The word 'only' serves to bring out this additional peculiarity of अनन्वय that, the thing, when represented as the उपमान, is expressed by the same word, by which it is expressed, when it is represented as the उपमेय.

Thus, अस्या वदनमिव वक्त्रम् is an example of a faulty अनन्वय. S. D., however, remarks that the sameness of terms is here accidental[2] only, and not essential, as it is in a लाटानुप्रास[3].

The words 'one sentence' mean 'words capable of bringing out one Comparison.' Thus, these words (i. e. 'one sentence') exclude the figure उपमेयोपमा where there are two sentences, or, where (as in रामरावणौ मिथस्तुल्यौ where, although the sentence is one, still,) there are words capable of bringing out two Comparisons. Udyota remarks, however, that this phrase does not form part of the definition of अनन्वय, but is simply descriptive. For, अनन्वय, as its very name signifies, aims at showing that a thing has not another for its like, and thus, by its very name, excludes उपमेयोपमा which does not aim at this.

The figure is instanced in न केवलं भाति &c.

---

(1) उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रावगम्यते (स अनन्वय इत्यर्थः)। Pr.

(2) "अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् । अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति ॥" Vide S. D.

(3) शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः । S. D.

Here, नितम्बिनी is compared to herself. Although नितम्बिनी is not really different from herself, still, she is fancied as different on account of the difference of her position in two different places or two different times. Thus the difference is a metaphorical and not a real one.

Udyota, however, does not admit this metaphorical difference of nature as dependent upon a real difference of position &c. He says that if we suppose that a thing is different from itself, because the two positions of that thing are different, the figure would be उपमा. The verse गगनं गगनाकारम् &c., for instance, would, according to this supposition, mean ;—'the sky of this place is like the sky of that place, the sky of this time is like the sky of that time.' This, however, would be nothing but Comparison ; whereas, in अनन्वय, one thing is represented as resembling itself in order to show that it has not a parallel.

3. RECIPROCAL COMPARISON (उपमेयोपमा)

(**KÂRIKÂ V.** Continued.)

The inversion of those is (termed) Reciprocal Comparison.

The inversion, i. e. the turning into the उपमेय and the उपमान, *of those, i. e. the* उपमान *and the* उपमेय, is उपमेयोपमा. The words 'of those' exclude रशनोपमा instanced in भणितिरिव &c., where, although the उपमेय (मति) is turned into the उपमान (भणिति), still, the उपमान (भणिति) is not turned into the उपमेय (मति). This inversion takes place, *of course, in two sentences,* since it is impossible in one sentence. These two sentences may be either expressed or implied. Thus, the definition includes such a sentence as 'रामरावणौ मिथस्तुल्यौ' where, although the expressed sentence is one, still, the implied sentences are two, namely, that राम is equal to रावण and रावण is equal to राम

° The sentence मुखमिव चन्द्रः, inasmuch as it implies a censure of the 'moon,' is an example of the figure प्रतीप, not of उपमेयोपमा, since the sentence is one. The inversion of the उपमेय and

the उपमान, in order to constitute उपमेयोपमा, *must aim at the exclusion of another (i. e. a third)* उपमान, i. e. must show that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like. Thus, such sentences as सविता विधवति &c. are excluded, since in them, although there is inversion, there is no exclusion of a third उपमान, the common properties शीतकरत्वादि, उष्णकिरणत्वादि &c. being different in the different comparisons. In कमलेव मतिः &c., however, the common property being the same, the comparison of two things twice in two sentences, succeeds in showing that the two things have not a third thing for their like.

The name उपमेयोपमा is significant inasmuch as it means,—'*comparing the* उपमान *(of the first sentence) to the* उपमेय *(of the same sentence)*'.

The figure is instanced in कमलेव &c.

Here, there are three examples of उपमेयोपमा. The common properties in the three examples are स्पृहणीयत्व, प्राचितत्व, and विस्तृतत्व, respectively.

Having described those Figures that contain an expressed resemblance, the author now proceeds to describe those that contain a suggested resemblance. Of these, Poetical Probability is the most important, on account of its pre-eminent beauty, and is therefore described first.

4. POETICAL PROBABILITY (उत्प्रेक्षा)

Apprehending the probability of the object under description (as being identical) with another object similar to it, is what is (termed) Poetical Probability.

सम *means the* उपमान, because it makes the object under description similar to it. After समेन, the words सह एकरूपतया should be considered as understood. The object under description is always a real object. The उपमान is sometimes real, as in मुखं चन्द्रं मन्ये, and sometimes unreal, i. e. fancied by the poet, as in लिम्पतीव &c., or in बालेन्दुवक्त्रा &c,

The term उत्प्रेक्षा etymologically means 'a prominent apprehension of the उपमान'. Thus, it is a kind of doubt in which the उपमान is apprehended more prominently than the उपमेय.

This probability of identity must, however, be based upon resemblance between the two objects compared ; hence the verse वदनकमलेन etc. is no example of this figure ; for, although there is in it a probability of identity, yet there is no resemblance between the 'smile of the woman' and the 'conquest of the world.' This probability must, moreover, be based upon a property that is charming ; hence नूनं स्थाणूना etc. is no example of this figure ; for, there the property 'motionlessness' is not charming.

This probability must, again, be falsely apprehended. Hence रामं स्निग्ध etc. is no example of this figure ; for, there inasmuch as the peacocks have actually begun to dance, the probability is apprehended really.

In सन्देह, both the alternatives are cognised as equally prominent; whilst, here one of the alternatives, i. e. that of the उपमान, is apprehended more prominently.

This Figure is first two-fold, being either 1 Expressed or 2 Understood. The Expressed is when such words as ध्रुवं, मन्ये etc. are employed, other requirements of उत्प्रेक्षा being present ; the Understood is when such words are not used. It is again of various kinds as (a) हेतूत्प्रेक्षा, (b) स्वरूपोत्प्रेक्षा, (c) फलोत्प्रेक्षा &c. But all these varieties have not been mentioned by Mammata, because, in his opinion, they do not bring out any particular beauty.

Of these,

(a) हेतूत्प्रेक्षा

is instanced in उन्मेषं यो &c.

Here, the fact of the lotus-like beauty which naturally belongs to the feet of the woman is fancied as if it were identical with the fact of 'Lotus-beauty having attached herself to

her feet through a feeling of joy'. Thus, inasmuch as joy on the part of Lotus beauty is fancied as being probably the reason of her having attached herself to the feet of the woman, this is हेतूत्प्रेक्षा. The object of the fancy is to show the extreme beauty of the feet of the woman. In this verse, the सम or उपमान is हर्ष-हेतुकपद्मलक्ष्मीलग्नत्व, directly expressed by the word लग्ना. The प्रकृत 'स्वाभाविकशोभासंबंध', although not expressed, is yet obtained by indication from the same word लग्ना.

(b) स्वरूपोत्प्रेक्षा

is instanced in लिम्पतीव &c.

Here, in the first line, there are two उत्प्रेक्षा s, and in the second, there is an उपमा. In the first part of the first line, the उपमान is लेपन (besmearing) expressed by the word लिम्पति. The प्रकृत is व्यापन (pervading) obtained by indication from the same word लिम्पति. In the second part of the first line, the उपमान is वर्षण (showering) expressed by the word वर्षति, and the उपमेय is अधः प्रसरण (spreading downwards) obtained by indication from the same word वर्षति. Thus, *here the action of 'pervading' (of the body by darkness) is fancied by the poet as probably identical with the action of 'besmearing'*, and the action of 'spreading downwards (of collyrium by the sky)' is fancied as probably idential with the action of 'showering.' Thus, we have here a क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा. The object of both the उत्प्रेक्षा s is to show intensity of darkness. The difference between the two उत्प्रेक्षाs is that in the first, the fact of 'darkness pervading the body' is possible, but in the second, the fact of 'the sky spreading collyrium' is impossible and is imagined by the poet.

By आदि in व्यापनादि, is to be understood, the act of 'अधःप्रसरण' and by आदि in लेपनादि, the act of 'वर्षण' is to be understood.

The first line is an example of उत्प्रेक्षा and not of उपमा; for, when इव is used in connection with a verb, it always conveys the sense of 'probability'. Patanjali says that a verb can never express an उपमान; for a verb

1 न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति। Vide Patanjali on Pânini's Sutra (III. 1. 7.) तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोपमानत्वसंभवात्। Vâm.

shows that the thing denoted by it is to be accomplished ; whilst, it is only a thing that is an accomplished fact that can become an उपमान. It can, however, become an उपमेय; for, in ब्राह्मणवदधीते, we have the apprehension of the verb अधीते as denoting an उपमेय.

As for the author of the Alankâra-Sarvaswa who says that in the example लिम्पतीव &c., व्यापन &c. are not fancied as probably identical with लेपन &c , but darkness is fancied as probably identical with the agent of 'besmearing, ' and the sky, with the agent of 'showering'; he is certainly wrong; for, although the verbs लिम्पति and वर्षति can express agents (लेपनकर्तृ and वर्षणकर्तृ), yet, according to Yâska, it is the actions (लेपन and वर्षण) signified by the roots that are predominant ; and the agents are connected with the actions as adjectives (तमःकर्तृकलेपनम and तमःकर्तृकवर्षणम्); this being the case, the agents of 'besmearing' and showering here can not stand in apposition to another thing, i. e. 'darkness,' they being subordinated to the actions expressed by the roots लिम्प् and वर्ष्. If it be urged by some (i e. the Naiyâyikâs):—"We hold the agent to be principal and the action subordinate (लेपनकर्तृ तमः, वर्षणकर्तृ तमः) in the sense of a verb; the agents of 'besmearing' and 'showering' can, therefore, stand in apposition to 'darkness'. Thus, there is now no harm in fancying 'darkness' as if it were the agent of 'besmearing' and the agent of 'showering'." We reply that although in this way, identity of agents is possible, still, it is the identity of actions that is intended to be fancied by the poet, and since[1] this is directly possible, there is no motive for fancying the identity of a_ents, in order that, through it, we may fancy the identity of actions.

(c) फलोत्प्रेक्षा

is instanced by S. D. in रावणस्यापि[2] &c.

Here, the 'arrow's entering the earth' is fancied as if it is for the purpose (फल) of telling the agreeable tidings of the death of Râvana to the serpents dwelling in the infernal regions. Thus there is फलोत्प्रेक्षा here.

---

1 विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षात् उत्प्रेक्षासंभवेन तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तमिति भावः । Pr.

2 "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥" S. D.

Mammata[1] everywhere admits उत्प्रेक्षा by identity. But, there is no reason why there should not be उत्प्रेक्षा by difference. In other words, as there is धर्म्युत्प्रेक्षा (धर्मिणि धर्मिणः अभेदेन उत्प्रेक्षा), so there is धर्मोत्प्रेक्षा (धर्मिणि धर्मस्य भेदेन उत्प्रेक्षा) also. मुखं चन्द्रं मन्ये is clearly an example of धर्म्युत्प्रेक्षा, where one धर्मी, i. e. मुख is fancied as if it were identical with another धर्मी i. e. चन्द्र But लिम्पतीव &c. and उन्मेषं यो &c. may be as good examples of धर्मोत्प्रेक्षा as, according to Mammata, they are of धर्म्युत्प्रेक्षा. In लिम्पतीव &c., for instance, we may fancy the probability of the action (धर्म) of 'besmearing' or of 'showering' as belonging to 'darkness' (धर्मी). In fact, it is better to take this as धर्मोत्प्रेक्षा, instead of धर्म्युत्प्रेक्षा. For, when we admit the fancy of लेपन (धर्म) as being identical with व्यापन (धर्मी) which is swallowed up by it, i. e. not expressed by a distinct word, as लेपन is, then inasmuch as the subject व्यापन is not separately stated in the sentence, लेपन can not be apprehended as the predicate. So in उन्मेषं यो &c. we may fancy the probability of हर्ष (धर्म) as being the cause of Lotus-beauty's (धर्मी) attaching herself to the feet of the woman. So also in रामास्तो &c. we may fancy the probability of the action (धर्म) of 'communicating the news &c.' as being the fruit or purpose of the arrow's entering the earth.

5. DOUBT (ससंदेह)

(KÂRIKÂ V. CONTINUED)

A doubt (A) when the difference is expressed and (B) when it is not expressed is (termed) the Doubt.

In the Kârikâ, the words प्रकृतस्य समेन यत् are understood.

---

1 अत्र प्राचां 'सर्वत्र अभेदेनैव विषयिणो विषये उत्प्रेक्षणम्' इति दर्शनम्। तत्र विचार्यते–न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणामिति नियमे किंचिदस्ति प्रमाणम्। (धर्म्युत्प्रेक्षाया इव लक्ष्येषु धर्मोत्प्रेक्षाया अपि संभवात्। 'मुखं चन्द्रं मन्ये' इत्यादौ धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षायां तावद्विषयिणश्चन्द्रस्याभेदो विषये मुखे स्फुट एव। (परंतु) 'लिम्पतीव' इत्यत्र तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता। निगीर्णे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षांगीकारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात्। उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात्। एवं 'उन्मेषं' इत्यत्र लक्ष्मीरूपे विषये लगनहेतुत्वेन हर्ष उत्प्रेक्ष्यते। (एवमपि) 'आख्यातुम्' इति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्। R. G.; Pr; and S. D.

Thus, the figure occurs when the object under description is suspected to be something else similar to it. A doubt, in order to constitute the figure ससंदेह, must be imagined by the poet. Thus, such a doubt as is expressed in the sentence स्थाणुर्वा पुरुषो वा, does not come under this figure, inasmuch as it is not striking. This doubt, again, must be based upon resemblance; hence इतो गता सा is no example of this figure; for, there, no resemblance exists. The difference of this figure from उत्प्रेक्षा has been already given.

The word संशय (in the Kârikâ), alone, constitutes the definition; whilst, the words, भेदोक्तौ & तदनुक्तौ give us the two divisions of ससंदेह—namely, (A) when the difference between the प्रकृत and the सम is expressed, and (B) when it is not expressed.

The first[1] division of this figure is further subdivided into two, namely, (a) निश्चयगर्भ (having a certainty in the middle), and (b) निश्चयान्त (having a certainty in the end). Of these, the first is, when the solution of a first doubt is followed by a second doubt; the solution, here, must be in the form of the ascertainment of the उपमेय as different from one उपमान. Thus, the possibility of the उपमेय being suspected as another उपमान, is not precluded. The second is, when the solution of the first doubt is not followed by another doubt. The solution, here, is the ascertainment of the उपमेय as the उपमेय; thus precluding the possibility of its being suspected as another उपमान. In the first, the distinguishing property is mentioned as belonging only to the उपमान; in the second, it is mentioned as belonging to the उपमेय.

---

1 अयमाद्यः प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्चेति । निश्चयः गर्भे (मध्ये) यस्येति व्युत्पत्त्या यादृशसंशयोत्तरं निश्चये जातेऽपि पुनः संशयः, स निश्चयगर्भः । निश्चयश्चात्र उपमानभिन्नत्वेन उपमेयावधारणरूपो ग्राह्यः, एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेण संशयोदयसंभवात् । निश्चयः अन्ते (समाप्तौ) यस्येति व्युत्पत्त्या यादृशसंशयानन्तरं निश्चये जाते (निश्चयस्यैव संशयनिवर्तकतया) पुनः संशयानुदयः स निश्चयान्तः । उपमेयस्वरूपेण उपमेयावधारणमेव उपमेये उपमानसंशयनिवर्तकमिति तदेवात्र निश्चयपदेनोच्यते । Viv.

A (a) भेदोक्तौ निश्चयगर्भः

Is instanced in अयं मार्तण्डः &c.

Here, दुर्निरीक्ष्यत्व, दुराधर्षत्व, and क्षणेन सकलदहनत्व, are the various points of resamblance between the उपमेय and the various उपमानs—मार्तण्ड, कृशानु, and कृतान्त. The various distinguishing properties सप्ततुरगत्व &c. are mentioned as belonging to the Sun &c. —the उपमानs; not as belonging to the king—the उपमेय. Thus they shew that the king is not the sun &c. But although we ascertain this, still, a doubt is possible as to whether the king is 'fire' or not. Thus, inasmuch as there is here a doubt in the beginning, solution of it in the middle, and again a doubt in the end, this is निश्चयगर्भ.

If it be said that this is an example of व्यतिरेक,[1] inasmuch as the उपमेय i. e. the King, is said to excel the उपमानs—the Sun &c., by their possessing innumerable horses &c., we reply that although[2] it is true that after the doubt is apprehended, the differentiating properties put forth in the verse, bring to mind contrast (व्यतिरेक) between the उपमेय and the उपमान, yet inasmuch as this contrast is dependent upon the doubt, it is the doubt that is ultimately apprehended as striking. Hence, the figure deserves to be called the Doubt and not Contrast.

Under भेदोक्ति, Udbhata admits only निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. (*The use of the general word*) भेदोक्ति, in the Kârikâ, so as to include under its two subdivisions उपमाननिष्ठभेदोक्ति, and उपमेयनिष्ठ भेदोक्ति, however, *shows that not only* निश्चयगर्भ (where the भेद is उपमाननिष्ठ), *but* निश्चयान्त *also* (where the भेद is उपमेयनिष्ठ), *is admitted* by Mammata. He appears to admit this latter division on the ground that even an expressed ascertainment is perceived to be striking.

---

1 न चायमिति । असंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्युपमानेभ्य आधिक्योक्तेरिति भावः । Pr.

2 तस्येति । प्रथमतः संदेहप्रतीतिरनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव पर्यवसानमित्यर्थः । Pr.

A (b) भेदोक्तौ निश्चयान्तः

is instanced in इन्दुः किं &c.

Here, the face of the deer-eyed woman is ascertained in its real nature, i. e. ascertained as the face, by the mention of the distinguishing property 'pleasing and amorous speech' which belongs to it, and hence there is no room now for a further doubt. *This division is, however, omitted by Udbhata for the reason that the ascertainment is not here suggested as* in निश्चयगर्भ, but is expressed, and as such is not striking.

B भेदानुक्तौ

is instanced in अस्याः सर्ग &c.

Here, Brahmâ is successively suspected as the Moon, the God Cupid, and the Spring, owing to the various points of resemblance existing between them and (Brahmâ) himself. But no distinguishing properties are mentioned. The property 'dullness,' that is expressed by the word जड, is not a distinguishing property. It is mentioned only for the purpose of removing any doubt as to how, in the presence of the world-creator Brahmâ, the Moon &c. can be her creators.

6. METAPHOR (रूपक).

(KÂRIKÂ VII.)

Identity between the thing compared and the thing compared to is (termed) the Metaphor.

The *identity* here is an attributed one, and *is due to close resemblance (between the* उपमेय *and the* उपमान) *whose distinct natures are not concealed*. Thus, अपह्नुति where the distinct nature of the उपमेय is concealed, is excluded. The उपमेय and the उपमान must be expressed by distinct words. Thus, रूपक is distinguished from अतिशयोक्ति where both the उपमेय and the उपमान are expressed by one and the same word; or, to speak in technical language,

गौणी सारोपा लक्षणा[1] is the province of रूपक ; गौणी साध्यवसाना is the province of अतिशयोक्ति. The consciousness of the false identity here must be deliberate[2] and must be accompanied by the consciousness that the identity is false. Thus, भ्रांतिमान् where the consciousness of the false identity is not accompanied by the consciousness that it is false, is excluded. The identity must be based upon close resemblance, not upon any other kind of relation as that of cause and effect. Thus, सुखं मनोरमा रामा where the woman is called 'happiness,' because she is the cause of 'happiness,' is no example of this figure.

This Metaphor is two-fold:—Entire (सांग) and Partless (निरंग).

The सांग Metaphor is again two-fold :—(a) Wholly expressed (समस्तवस्तुविषय) and (b) Partly-expressed (एकदेशविवर्ति). The निरंग Metaphor is but single.

The author now defines सांग समस्तवस्तुविषय.

A (a) सांग समस्तवस्तुविषय

(KÂRIKÂ VII. CONTINUED)

(An) Entire (Metaphor) is when the objects superimposed are expressed.

As a rule, the subject of super-imposition (आरोपविषय) must always be expressed in a Metaphor; otherwise, the figure would be अतिशयोक्ति. Now, *when (all) the objects super-imposed, are (also) like the subjects of superimposition, expressed, then there is an Entire (Metaphor)*; so called because समस्तवस्तुविषय, etymologically, is *that in which all the things*, i. e. objects superimposed, *are expressed by words*. The word आरोपित means आरोप्यमाण. It is not a past-passive but a present passive participle here. *The plural number* आरोपिताः also *has no special significance* here; otherwise, a verse where there are only two objects superimposed, would not be an example of समस्तवस्तुविषय.

1 सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा । विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥ K. P. Ullâsa II.

2 आहार्यम् । बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानम् । Vâm.

Instanced in ज्योत्स्ना &c.

The attribution of the nature of a कापालिकी to रात्रि is here the principal metaphor, the representation of ज्योत्स्ना &c. under the characters of भस्म &c. are all subordinate metaphors contributing to the heightenment of the principal one. Thus, the metaphor is *here* called सांग, because metaphors are here subservient to one another; and it is called समस्तवस्तुविषय, because all the superimposed objects, both principal and subordinate, are expressed *in the first three lines.* In the last line, the employment of the word छल shows that we have got another figure, i. e. अपन्हुति.

If it be said that this does not deserve to be an example of रूपक, for, inasmuch as there is no circumstance here, enabling us to determine that the figure is रूपक and not उपमा, a doubt arises as to whether the figure is रूपक (रात्रिरेव कापालिकी) or उपमा (रात्रिः कापालिकी इव). Thus, in virtue of this doubt, the verse deserves to be an example of a distinct figure called संदेहसंकर[1], and not of Metaphor.

We reply that no doubt as to there being a संकर between these two figures in the verse, should be raised, for, *there is one circumstance which favours the acceptance of Metaphor* (and not Comparison) as the figure in the verse; *viz. that the property* अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व which is denoted by the adjective अन्तर्धानव्यसनरसिक, *belongs only to the object superimposed, i. e.* कापालिकी, as she is an animate being, and not to रात्रि which is inanimate. If this were an example of Comparison, रात्रि would be the prominent thing, and then it could not be principally connected with the property of अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व. This shows that the word कापालिकी is predominant in the compound रात्रिकापालिकी. Now, the word कापालिकी is principal, only when we take this compound as an example of रूपक, solving it as रात्रिरेव कापालिकी.

---

1 एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः। Vide infra.

A (b) सांग एकदेशविवर्ति

(KÂRIKÂ VIII.)

A Partly-expressed Metaphor (is) when they are expressed and implied.

'They' mean 'the objects superimposed'. Thus, *when some of the objects superimposed are expressed by words, and some are to be understood by the force of the sense* (of the sentence), *it is* एकदेश-विवर्ति, so called *because it* literally is ' that which *is peculiar in one* (*of its parts*), i. e. in which one of the subordinate metaphors is expressed by a word'.

It is exemplified in जस्स &c.

Here, अन्तःपुर, *the object superimposed on* रण *is expressed, but* नायिका *and* प्रतिनायिका, *the objects superimposed on* मंडलामलता *and* रिपुसेना, respectively, *are* not expressed, but *understood* (only) *from the force of the superimposition (of* अन्तःपुर *on* रण*);* i. e. (only) when we consider that, नायिका and प्रतिनायिका being fit persons to live in a harem, unless[1] their superimposition on मण्डलामलता and रिपुसेना is understood, the superimposition of अन्तःपुर on रण becomes unintelligible. Here, although it is possible to understand (as in समासोक्ति) the नायिका and the प्रतिनायिका, from the feminine gender of the nouns मण्डलामलता and रिपुसेना, and from the fact that करग्रहणत्व and रससंमुखत्व are the well-known properties of the नायिका, and also from the use of the श्लिष्ट adjectives करे कुर्वतः, रससंमुखी &c., still, the figure is not समासोक्ति, but रूपक, on account of the fact that the नायिका is understood from the superimposition of अन्तःपुर on रण also.

If it be said that this verse may be an example of परम्परितरूपक to be mentioned hereafter, inasmuch as here the superimposition of the

---

1 अन्यथेति। नायिकात्वारोपं विना तस्याः पुरस्त्वारोपत्वस्य अपर्यवसानात्। अनुपपन्नत्वादित्यर्थः। Pr.

'Heroine &c.' on the 'sword &c.' is depend ent upon the superimposition of the 'harem' on the 'battlefield,' just as in विद्वन्मानस &c., the superimposition of the 'swan' on the 'king' requires the superimposition of the 'मानस lake' on the 'mind.'

We reply that there is no परम्परितरूपक here ; for, here it is possible to understand that the नायिका is superimposed on मंडलामलता, through the particular gender of the noun मण्डलामलता and through the fact that the properties करमहणत्व and रससंमुखत्व are common to both the नायिका and मंडलामलता, as अन्तःपुर is superimposed on रण through the fact that the property सुखसंचारास्पदत्व is common to both अन्तःपुर & रण. But, in विद्वन्मानस &c., the superimposition of हंस on the 'king' is impossible, unless there is superimposition of मानस lake on the 'mind'. For, no other point of resemblance exists between the king and हंस, except the fact that the king abides in the minds of learned men as the swan abides in the lake. In fact, one superimposition is necessarily dependent upon another there ; such is not, however, the case here, i. e. in यस्य रणान्तःपुरे &c.

(KÂRIKÂ VIII. CONTINUED)

This (is called) an Entire Mataphor.

This i. e. this Metaphor, *with the two divisions* (समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति) *mentioned above, is (called) a Metaphor with parts.* It is so called, because, in it, there are various metaphors, among which one is principal and the others subordinate, or (to put the same thing in other words), because, in it, the principal object is metaphorically represented together with all the other objects that are subordinate to it. The word अंग here means a cause. Thus, सांग means that where one metaphor is the cause of another metaphor.

(KÂRIKÂ VIII. CONTINUED)

But a Partless Metaphor is (1) Single.

Here, only one object being metaphorically represented, the relation of principal and subordinate does not exist.

B (1) शुद्ध

is instanced in कुरंगी &c.

Here, there is only one superimposition, *viz.* that of लता on प्रेम. No other superimposition, that may be the cause of this one, is present in the verse.

(KARIKA VIII. CONTINUED)

And (2) Serial as before.

A Serial metaphor is a second variety of a निरंग metaphor. The word सांगस्यैव in Pradipa is a mis-reading for निरंगस्यैव; Prabha,[1] however, appears to read अथासांगस्यैव for अथ सांगस्यैव, and understands असांगस्य as शुद्धस्य. The word पूर्ववत् means 'like comparison' which is described before. *As in a Serial Comparison* (or what is called the Garland of Comparisons), one and the same object (उपमेय) is successively compared to various other objects (उपमानाs), *so* (*in a serial metaphor*), the natures of *various* (*other objects*) *are* (*successively*) *attributed to one* (*object*).

The word पूर्ववत्, in this Sutra, shows that the author of the Kârikâs and the author of the Vritti are one and the same person. For, the word पूर्ववत् refers to 'the Garland of Comparisons' which has been mentioned in the vritti (vide page 20), and not in any of the previous Sutras.[2]

B (2) माला

is instanced in सौन्दर्यस्य &c.

Here, many things such as a 'river &c.' are superimposed

---

1 असाङ्गस्यैव शुद्धस्यैव। Pr.

2 एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम्। मालोपमायाः सूत्रानुक्ताया वृत्तावेव कथनादित्याहुः। Pr.

upon the 'beloved.' The Metaphor is Partless, because there is only one superimposition, i. e. that of the 'river &c.' on the 'beloved'.

C परम्परित.

(KÂRIKÂ IX.)

The Consequential is when there is a superimposition of one thing (upon another), *necessarily caused by the superimposition (of a third thing upon a fourth, and occurs) when the expressive word is paronomastic or otherwise.*

Some interpret the Kârikâ thus :—'परम्परित occurs when the superimposition of one thing which is subordinate, i. e. which is not the matter in hand, upon a second, is the cause of the superimposition (i. e. of the apprehension of the identity), of a third thing, which is principal i. e. which is the matter in hand, upon a fourth.' But this interpretation is wrong ; for, according to it, the definition of परम्परित will not extend to the verse आलानं जयकुञ्जरस्य &c. (which is an example of परम्परित, vide page 37), where the superimposition of कुञ्जर upon जय which is the matter in hand is the cause of the superimposition of आलान upon राजन् who is also the matter in hand.

Really speaking, परम्परित is where one superimposition is necessarily the cause of another, *viz.* where one superimposition is impossible without the other. The term परम्परित literally means :—that in which there is a series of superimpositions or metaphors standing in the relation of cause and effect. This परम्परित is of two kinds:—(1) When the word expressive of the subject of superimposition and of the object superimposed, in the metaphor that is the cause, is paronomastic, and (2) when it is not paronomastic.

Of these the first is instanced in विद्वन्मानस &c.

Here, मानस (*the mind*) *itself is* मानस (*the lake* मानस). कमलासंकोच (*loss of wealth*) *itself is* कमल-असंकोच (*opening of lotuses*).

दुर्ग-अमार्गण (*not seeking of forts*) *itself is* दुर्गा-मार्गण (*following* पार्वती). समित्स्वीकार (*readiness to fight*) *itself is* समित्स्वीकार (*readiness to eat fuel*). सत्य-प्रीति (*love of truth*) *itself is* सती-अप्रीति (*hatred of* पार्वती). विजय (*defeat of the enemy*) *itself is* विजय (*Arjuna*). *Thus, these superimpositions* of मानस (*the* mind) &c. on मानस (the lake मानस) &c. *are the causes of the superimpositions of* हंस *&c.* on राजन्.

The words मानस &c. are paronomastic, i. e. they are capable of yielding two meanings, each. These words, however, being restricted to the significations of 'the mind' &c. by the context (which is the description of the King who is the matter in hand), the senses of 'the lake मानस &c.' are apprehended from them, through suggestion originating in the power of denotation of the words मानस &c. Thus, the word वाचक in the Kârikâ does not mean 'expressive' but 'conveying the sense of' simply.

The superimposition of the lake मानस on the 'mind' is founded on this common property that the words meaning the 'mind' and the 'lake मानस' are the same. And it has been pointed out in the 9th Ullâsa, that the sameness of words may also serve as a common property for Comparison or Metaphor. In other words, these figures may also be founded on a mere verbal resemblance.

Although this i. e. the Consequential Metaphor founded on a paronomasia, *has been declared*, by the Ancients, (or, according to Prabhâ, in the nineth Ullâsa), *and will* (*also*) *be declared* by us at the end of this Ullâsa, to be a figure belonging to both a word and a sense, inasmuch as certain words like हंस here are capable of enduring an exchange with other words, and certain others like मानस are not, and therefore, although it does not deserve to be treated here, since here only अर्थालंकारs are treated, *still, it has been treated here* among the figures of sense, *in obedience to* (*the*) *practice* of such ancient rhetoricians as the author of अलंकारसर्वस्व, who hold that a श्लेष sets aside a रूपक (and an अर्थालंकार alone will set aside an अर्थालंकार), and who regard all श्लेष to be but an

---

1 उक्तम् । नवमे इत्यर्थः। Pr.

अर्थालंकार. Others[1] like Udbhata *declare this to be an* एकदेशविवर्ति-रूपक, which it cannot be, unless it is admitted as a figure of sense.

The ground on which this is called by them एकदेशविवर्ति is this :—just as when the 'harem' is superimposed on the 'battlefield', it cannot be properly connected with the 'sword', and so implies the superimposition of the 'heroine' on the 'sword'; so when the 'swan' is superimposed on the 'king', it cannot be properly connected with the 'mind' and so implies the superimposition of the 'lake Mânasa' upon the 'mind'.

According to the modern view, however, this is not एकदेशविवर्ति; for, here, (according to Prabha[2]), the superimposion of the 'lake मानस' on the 'mind' is by suggestion; whilst, in एकदेशविवर्ति, the superimposition of नायिका on मण्डलाग्रलता is by implication; or (according to Udyota), here, one superimposition, i. e. that of the 'lake मानस' on the 'mind', is a necessary cause of the other, i. e. that of हंस on the 'king'. Such is not the case in यस्य रणान्तःपुरे &c.

The second is instanced in आलानं जय &c.

Here, upon जय &c., there are the superimpositions of कुञ्जर &c. which are expressed by distinct words. Thus, the वाचक is not श्लिष्ट here; *the superimpositions of* आलान *&c. upon* भुज *are proper, (only) when there are superimpositions of* कुञ्जर *&c., which are expressed by distinct words, on* जय *&c.* Thus, here one superimposition is necessarily the cause of the other. In both these divisions of परम्परित, we have got a Garland of Metaphors. In विद्वन्मानस &c., one and the same object, i. e. the king, is identified with various other objects such as हंस &c. So also, in आलानं जय &c., one and the same object, i. e. भुज, is successively identified with various other objects such as आलान &c.

These divisions are possible even when there is no Garland of Metaphors. Thus, the first division

---

1 अन्यैरिति। उद्भटाद्यैः परम्परितमेव एकदेशविवर्तिनाम्ना ऊचे। San.
2 अभिधामूलव्यंजनोपस्थितस्य सरःप्रभृतेर्मनःप्रभृतौ व्यंजनयैवारोपः, अन्यत्र तु खड्गलतादावार्थिक इति विशेषः। Pr.

is instanced in अलौकिक &c.

Here, the word वंश is paronomastic, admitting of the two meanings of a 'family' and a 'bamboo'; the attribution of the nature of a 'bamboo' to the 'King's family' is a necessary cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the 'King'. There is only one identification here, that of the 'King' with a 'pearl', and no other. Thus, there is no Garland of Metaphors.

The adjective अलौकिक &c. is no cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the King; for, it is impossible that the three worlds should be illumined by the lustre of a pearl. It simply shows that the King is more excellent than the pearl.

The second division is instanced in निरवधि च &c.

Here, वाह्लि—the object superimposed, is expressed by the word वाह्लि, which is distinct from the word लोक which expresses the subject of superimposition. Thus, the वाचक is not here श्लिष्ट. The attribution of the nature of a वाह्लि to लोक is the cause of the attribution of the nature of a कन्द to the 'king'. There is no other attribution than this in the verse. Thus, *it should be understood that the two-fold Consequential Single is also possible* like the two-fold Consequential Serial.

Although in अलौकिक &c., the superimposition of प्रकाशितजगत्त्रयरत्न is also the cause of the superimposition of मुक्ता on the King, and although in निरवधि &c, the superimposition of निरवधिस्थितत्व is also the cause of the superimposition of कूर्म on Vishnoo, still, the Metaphor is not मालापरम्परित ; for, in each of the verses, the series of Metaphors is only one, whilst, a मालापरम्परित occurs only when there are many series of Metaphors.

Although, in a सावयव and a परम्परितरूपक where Metaphors are dependent upon one another, there are various subjects of superimposition, and various objects superimposed, still, inasmuch as all these collectively produce but one beauty, the figure (i. e. Metephor) is but one and not many. In a माला and a रशनारूपक also, although the various Metaphors are independent of each other in their natures,

still, they are dependent on each other as far as the peculiar beauty which is produced from each of them is concerned.

A Girdle of Metaphors, where each object superimposed is successively turned into the subject of superimposition, is also possible ; as instanced in किसलय *&c.*

It *is not,* however, *defined* by us *as it is not possessed of any peculiar beauty* as रशनोपमा is.

In a रशनारूपक, we compare one thing to certain other things, in order to bring out the excellence of that one thing. Now, when we compare these other things to a third set of things, the result is that the excellence of the first thing becomes overshadowed. Thus, our primary object is frustrated.

7. CONCEALMENT (अपन्हुति)

(KÂRIKÂ X.)

Concealment is when the matter in hand is denied and another is affirmed (in its stead).

When (the matter in hand, i. e.) the उपमेय, is denied, i. e. *is established as unreal, and* another, i. e. what is not the matter in hand, i. e. *the* उपमान, is affirmed, i. e. *is established (as real), that is Concealment.*

The words प्रकृतं[1] निषिध्य exclude रूपक where the matter in hand is not denied. The words अन्यत् साध्यते exclude आक्षेप where, although one thing is denied, no other thing is affirmed. The word उपमेय in the Vritti should not be understood in its strict sense of 'the thing compared,' but should be understood in the sense of 'some-thing' only.

---

1 अन्यत्साध्यते इत्येतावदुक्तौ रूपकातिव्याप्तेः प्रकृतमित्युक्तम्। तन्मात्रोक्तौ च निषेधालंकारे वक्ष्यमाणेऽतिव्याप्तिरत उभयोपादानम्। Pr.

Thus, अपन्हुति may be defined simply as a figure where something is concealed and something (else) is shown out. Hence, the verse केसेसु वलामोडिअ which contains no उपमेय has been said by Mammata in the fourth Ullâsa to suggest the figure अपन्हुति. Hence also, there is अपन्हुति in नायं सुधांशुः &c., although it is the उपमान that is there denied. The word निषेध in the Kârikâ can not always mean 'denial'; for, in शिखाधूसर &c. (Vide p. 41), the 'line of hair' is not denied but established as unreal. Hence निषिध्य has been substituted by असत्यं कृत्वा in the Vritti. साध्यते means 'falsely ascertained as real.' Hence, न पद्मं मुखमेवेदम् is no example of this figure; for, there the face is not falsely ascertained as real, but is truly ascertained as such.

Hence also, नायं चंद्रोऽपि तु मार्तण्डः is no example of this figure; for, there the reality of मार्तण्ड is ascertained not falsely, but truly, owing to mental derangement on the part of the love-sick speaker. Hence also, नायं चन्द्रोऽरविन्दं वा &c. is no example of this figure; for, the verse contains no ascertainment but a doubt.

अपन्हुति is of two kinds:— (A) Expressed and (B) Implied. Of these the first is

instanced in अवाप्तः प्रागल्भ्यं &c.

Here, the unreality of the spot on the Moon is expressed by the words कलंको नैवायम्.

An Implied अपन्हुति is of various kinds. Sometimes, concealment is brought out by words expressive of a pretence; as

instanced in बत सखि &c.

Here, in virtue of the word छल, *we apprehend that these are no 'mango-flowers with bees on them' but 'poisoned arrows;'* thus, the unreality of the bees is obtained by implication, being brought out by the word छल expressive of a 'pretence.'

Sometimes, concealment is brought out by words expressive of 'transformation,' as

instanced in अमुष्मिन् &c.

Here, in virtue of the word परिणमति, *we apprehend that this is not a 'line of hair' but a 'line of smoke.'* Thus, the unreality of the line of hair is brought out by the word परिणमति expressive of 'transformation.' *Similarly, it should be understood that this variety* (i. e. आर्थी अपन्हुति) *is possible in various other ways.*

Thus, in इदं ते केनोक्तं[1] &c., the denial is implied, being brought out by the words इदं ते केनोक्तं. Sometimes, the denial is brought out by suggestion as in अंकं[2] केऽपि शशंकिरे &c.

8. PARONOMASIA (श्लेष)

(KÂRIKÂ X. CONTINUED)

When, in one sentence, words have more than one sense (each), it is Paronomasia.

Paronomasia (of sense) occurs, when only such words as bear only one (general) signification, or, in other words, as are capable of enduring an exchange with other words, *convey more than one (particular) sense (each).* Such words convey more than one (particular) sense, on account of the absence of any restriction as that of context &c. The word परिवृत्तिसह[3] excludes a शब्दश्लेष

---

1 इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन्हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।
इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥

2 अंकं केऽपि शशंकिरे, जलनिधेः पंकं परे मेनिरे,
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे, भूच्छायमैच्छन् परे ।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सांद्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥

3 अत्रार्थश्लेषस्यैवार्थालंकारत्वेन लक्ष्यत्वाच्छब्दश्लेषव्या-
वृत्त्यर्थमाह–परिवृत्तीति । Pr.

where words do not endure an exchange with other words. The word सैन्धव, for instance, cannot be exchanged with अश्व, one of its synonyms; for, the latter word has not got the two senses of a 'horse' and 'salt,' which the former has got.

The figure is instanced in उदय &c.

Here, the sentences उदयमयते &c. convey two senses, each, one applicable to a particular king named Vibhâkara and the other to the Sun.

The words उदय &c. bear only one general signification of 'rise' &c. They are here said to convey two particular senses, each, inasmuch as they may each be taken here (literally) as the physical rise (of the Sun), or (metaphorically) as the prosperity of the king.

The second sense cannot be said to be suggested by the sentence; for, such circumstances as 'association,' 'context,' &c. being absent, *the power of denotation* (*of the words* उदय *&c.*) *is not here restricted. Hence, both* (the senses, that applicable to) *the Sun and* (that applicable to) *the* (particular) *king* (Vibhâkara) *also, are* (here) *expressed.* Suggestion is possible only when we can determine that one sense relates to the matter in hand, and the other to what is not the matter in hand. It is impossible here, because such a determination is here absent.

The word विभाकर only does not endure an exchange with another word, and is, therefore, an example of शब्दश्लेष. The words उदय &c. enduring an exchange with other words are, however, many, and therefore the verse is given as an example of अर्थश्लेष. Some, however, hold विभाकर, too, as exemplifying अर्थश्लेष, by taking विभाकर to denote customarily the 'sun' and etymologically the 'king (one who elevates his country by good Government),' and in this way holding it as enduring an exchange with such other words as प्रभाकर &c.

9. A SPEECH OF BREVITY (समासोक्ति)

(KÀRIKÀ XI. CONTINUED)

The description of another thing by paronomastic adjectives is (termed) a Speech of Brevity.

'Another' means 'a thing which is not the matter in hand.' 'Paronomastic' means 'yielding many senses,' each. Thus, *when a sentence describing (a thing which is) the subject under description, suggests (another) thing which is not the subject under description, in virtue of paronomastic attributes (only), but not of a paronomastic subject also, it is (termed) a Speech of Brevity, because it states two things briefly.* The अप्रकृत is here suggested, not expressed, because, the power of expression of the words in the verse is restricted to the प्रकृत by the context. The word 'only' in Pradipa's definition excludes श्लेष where the subject also is paronomastic.

In समासोक्ति, the behaviour (व्यवहार) of what is not the matter in hand is attributed to the behaviour of what is the matter in hand. In रूपक, the nature (रूप) of the object not under description is attributed to the nature of the object under description.

The figure is instanced in लहिऊण &c.

Here, the word जयलक्ष्मी expressive of जयलक्ष्मी which is the subject of the verse, *alone does not express* (a second sense, i. e.) *the sense of* कान्ता,—a sense connected with the thing which is not the matter in hand. The words लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं &c. expressive of the attributes of the subject, however, convey two senses, each—one relating to the 'king' who is the matter in hand, and the other relating to the 'lover' who is not the matter in hand. It should be noted, however, that here the adjective उल्लास alone is paronomastic. The other adjective, i. e. बाहुस्पर्श, is simply common (to the king and the lover).

The adjectives[1] need not be necessarily paronomastic. They may (1)

---

1 औपम्येति । आदिपदेन साधारणविशेषणसंग्रहः । तत्र साधारणविशेषणवशाद्यथा—' विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् । क्षितिप खदिरः श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुकं मरुभुवि हठान्नश्यन्तीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥ ' अत्र कुचविलेखनकचग्रहादिविशेषणानां शब्दश्लेषं विना स्वत एव साधारण्यान्नायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—' दन्तप्रभापुष्पाचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥ ' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ, दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैरिति समासान्तराश्रयेण लतावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । Pr.

simply express attributes which are common to the प्रकृत and the अप्रकृत, or, they may simply (2) imply Comparison.

(1) is instanced in विलिखति &c., where the attributes कुचविलेखन, although not paronomastic, are common, i. e. are equally applicable, to the खदिर and the नायक.

(2) is instanced in दन्तप्रभा &c. Here, the adjectives दन्तप्रभा &c. express attributes of the नायिका, when the compounds are solved as दन्तप्रभाः पुष्पाणीव &c.. When the compounds are, however, solved as दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैः, the adjectives become applicable to a 'creeper.' Thus, the account of a 'creeper' is suggested in virtue of adjectives implying comparison.

Here, some men say: "the word पर in परोक्ति means simply 'another thing;' whether that thing is the matter in hand or not is not the point. Thus, समासोक्ति occurs even when the matter in hand is suggested in virtue of adjectives expressive of attributes of what is not the matter in hand. For, from this variety also, a peculiar beauty is apprehended, and besides, this variety cannot be included under any other figure." 'These men are not right', we reply—'for, this variety is the province of a distinct figure named अप्रस्तुतप्रशंसा instanced in येनास्यभ्यु &c.' For the meaning of the word समासोक्ति[1] occuring in the figure अप्रस्तुतप्रशंसा (vide page 53), vide Notes, Infra.

10. ILLUSTRATION (निदर्शना)

(KÂRIKÂ XI. CONTINUED)

When an impossible connection of things implies a comparison, it is (termed) Illustration.

When a connection between two things (which are either (A) two senses of sentences or (B) two senses of words), which is impossible, (i. e. which can not be conceived by simply reading or

---

1 समासोक्तिपदमिति। तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यं चेति ग्रंथे वक्ष्यमाणमित्यर्थः। Pr.

hearing a verse), terminates in the implication of a comparison (between these two things), it is one kind of Illustration. '*Illustration*' (*means*) '*citing of an instance.*' This kind of Illustration has further two varieties :—when the sentences are (1) different or (2) not different.

The first variety (A) (1) is instanced in क्व सूर्यप्रभवो &c.

Here, the connection between the 'description of the Solar race by means of my feeble intellect' and the 'crossing of the ocean by means of a raft'—which are the meanings of the two sentences here—is impossible. (*This impossibility*) *terminates in* (*the implication of*) *a comparison, namely, that 'the description of the Solar race by my intellect' is as (impossible as) 'the crossing of the ocean by a raft.'*

Thus, we must suppose a comparison in order to account for the identity between सागरतरण and सूर्यवंशवर्णन that is apprehended from the verse. Thus, the Illustration is implied (आर्थी).

In त्वत्पादनख &c., the Illustration is expressed* (शाब्दी). This is no वाक्यार्थरूपक; for, there the thing compared and that compared to, which are to be identified, are well-known. Besides, there, identity is apprehended as based upon resemblance ; whilst, here, resemblance is supposed in order to account for the identity that is apprehended. In the present figure, we have not the apprehension of the sense of the verse apart from the intimation of the relation of resemblance. Whilst, in दृष्टान्त, we apprehend the relation of resemblance in virtue of the sense of the sentence that is apprehended. Others, however, say that in दृष्टान्त, the two sentences are independent of each other, but that, here, they are dependent.

The second variety (A) (2) is instanced in उदयति &c.

Here, (*the impossibility of the Raivata Mountain bearing the loveliness of the elephant*)—for, *how can one thing bear the loveliness of another ?—terminates in* (*implying*) *a comparison,* (*namly, that the Raivata Mountain bears*) *a loveliness similar to that* (*borne by the elephant*).

Pradipa has given one distinction between this example and the former (i. e. क्व सूर्यप्रभवो &c).[1] Another distinction is that in the first, the उपमान, i. e. the crossing of the ocean by a raft, is obscure; whilst, in the second, the उपमान, i. e. the loveliness of the elephant, is well-known.

Others say that this is an example of पदार्थनिदर्शना on the ground that here there is apprehension of identity between 'loveliness' which is an attribute of the उपमान, i. e. the elephant, and 'loveliness' which is an attribute of the उपमेय, i. e. the Raiwata Mount. They further distinguish this example from the previous example (क्व सूर्य &c.) on the ground that in क्व सूर्य &c., comparison is implied by the sense of the sentence; whilst, here, by the sense of a word simply. But these men are wrong; for, here also, Comparison is implied not by the sense of the word[2] लीला simply, but by the sense of the sentence—'the mountain's bearing that loveliness'.

It should be noted that a Garland of Illustrations is also possible; as instanced *in* दाम्भर्यामृ &c.

Here, the उपमेय—गुणगणनोच्चम—has got many उपमानाs—सागरतरण &c.

(KÂRIKÂ XII. Continued)

Intimation of a connection between (a thing) itself and its cause by an action itself is another (Illustration).

When a connection (i. e. that of cause and effect) *between a thing itself* (i. e. an effect) *and its cause, is intimated by means of 'an action' itself* (belonging to that thing), *that is another* (*kind of*) *Illustration.*

This kind is instanced in उन्नतं &c.

---

1 अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूपमुपमानमप्रासिद्धम्, द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः। Pr.

2 लीलापदार्थमात्रस्येति। किं तु तद्वहनरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थः। Pr.

Here, the connection (i. e. that of cause and effect) *between* the effect, i. e. 'the act of *falling*', which is expressed by the verb पतेत्, *and (the cause) i. e. ' the obtainment of an elevated position by a worthless man', is intimated by the act of 'falling,'* which is expressed by the verb पतति.

'The obtainment of an elevated position by a worthless man' is the cause of his 'fall' as the obtainment of a high situation by a stony particle is the cause of its fall. Thus, inasmuch as we get an illustration (i. e. that) of a stony particle, the figure is Illustration.

The word एव[1] in क्रियथैव excludes intimation of the connection by mere words ; for, in the example, it is the action of falling itself that is said to intimate the relation of cause and effect. Thus, inasmuch as the connection is intimated by an action and not by mere words, this kind of निदर्शना is निदर्शना under a possible connection of things. The connection is possible inasmuch as the stony particle by its own example is capable of intimating the fact that the obtainment of an elevated post by a worthless man is the cause of his fall. Thus, this kind is distinguished from the first kind where there is Illustration under an impossible connection of things.

Appayà Dixit says that this kind of निदर्शना is possible even when the connection between any two objects, not connected with each other as cause and effect, is intimated by an action of one of them. Thus, चूडामणिपदे &c. is an example of this figure ; for, in this verse, उदयाचल by its own example intimates to the house-holders the fact that they should hospitably receive good men, coming to their houses as guests.

11. INDIRECT DESCRIPTION (अप्रस्तुतप्रशंसा)

(**KÀRIKÀ XII.** CONTINUED)

Description of what is not the matter in hand, leading

I क्रियथैवेत्येवकारेण शब्दव्यवच्छेदः । ब्रुवन्पततीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्वस्योक्तेः । Pr.

to the implication of the matter in hand, is (termed) nothing but Indirect Description.

When the matter in hand is implied by the description of what is not the matter in hand, it is अप्रस्तुतप्रशंसा.

The adjective प्रस्तुताश्रया prevents the definition from extending to समासोक्ति where it is the matter in hand that leads to the implication of what is not the matter in hand. Thus, the distinction between अप्रस्तुतप्रशंसा and समासोक्ति is, that in the former, what is not the matter in hand implies the matter in hand, whilst, in the latter, the matter in hand implies what is not the matter in hand.

The author now divides अप्रस्तुतप्रशंसा :—

(KÂRIKÂ XIII.)

It is five-fold : when the matters in hand are (1) an effect (2) a cause (3) the general (4) the particular and (5) a similar thing, and the descriptions are of what are different from these, or of a similar thing.

'These' mean the first four things mentioned above. '*What are different from these*' (*mean*) *a cause* &c.; i. e. a cause, an effect, the particular, and the general.

Thus, the figure occurs when (1) an effect from a cause, or (2) a cause from an effect, or (3) the general from the particular, or (4) the particular from the general, or (5) a thing similar from what resembles it, is understood, each of the former being the matter in hand, and each of the latter not so.

Examples (follow) in order :—

The description of a cause when an effect is in question (1) is instanced in याताः किं &c.

Here, the cause—his wife's delight at the prospect of his

death—*is mentioned, when the effect—what? hast thou abandoned thy journey—is asked.*

Here, कि signifies a question, not a cause. Thus, a cause is not the matter in hand here ; इति is useless.

This is not the figure उत्तर ; for, although here there is inference of a question from an answer, still, the beauty does not consist in such an inference, but in the fact that the prevention of his departure which is implied by the prospect of his death prominently brings out the deep affection which the husband entertains for his wife.

The description of an effect when a cause is in question (2) is instanced in राजन् राजसुता &c.

Here, the effect-'the speech of the parrot released by a traveller'-*is mentioned, when the cause—your enemies have fled suddenly, learning that you are ready to march—is in question.* The cause is suggested by the effect that is described. This is no Suggestive Poetry ; for, here the expressed meaning is more beautiful than the suggested one.

The description of the particular when the general is in question (3) is instanced in एतत्तस्य &c.

Here, the particular—the improper attachment of a particular fool—*is spoken of, when the general—that the attachments of fools are improper—is in question.*

The description of the general when the particular is in question (4) is instanced in सुहृद्वधू &c.

Here, the general—'the eulogy of those who destroy their enemies'—*is spoken of, when the particular*—the eulogy of Shâlwa expressed in the form :—*if you will remove the grief of the wives of the Demon Naraka by killing Krishna, you alone (in the world) will deserve praise—is in question.*

Description of a similar thing, when what resembles it, is in question (5), has three sub-varieties :—(a) *when a* श्लेष, i. e. the fact

that the subject and its attributes are expressed by paronomastic words, *is the cause, why one (similar) thing suggests another, resembling it*; or (b) *when a* समासोक्ति, i. e. the fact that only the attributes of the subject are expressed by paronomastic words, (*is that cause*); *or* (c) *when mere resemblance*, even though there is no paronomasia (*is that cause*).

The words श्लेष and समासोक्ति in the Vritti mean, respectively, paronomastic words expressive of the subject as well as of attributes, and paronomastic words expressive of attributes only. They do not mean the figure श्लेष and the figure समासोक्ति ; for, in the former figure, both the senses are either in question or not in question ; and in the latter, the behaviour of what is not the matter in hand is attributed to the matter in hand ; whilst, in these divisions of अप्रस्तुतप्रशंसा, the matter in hand is suggested by what is not the matter in hand.

Examples in order :—

The first sub-variety (5) (a) is instanced in पुंस्त्वादपि &c.

Here, in consequence of the paronomastic nature of the subject पुरुषोत्तम and of the attributes पुंस्त्व &c., the account of a 'good man'—who is the matter in hand and who is similar to Vishnu—is understood. This is not श्लेष ; for, here, the customary sense, i. e. विष्णु, of पुरुषोत्तम, overpowers its etymological sense, i. e. a 'good man'. Thus, Vishnu—the matter not in hand-being the customary sense of पुरुषोत्तम, is first apprehended. Then the account of a 'good man'—the matter in hand, and the etymological sense of पुरुषोत्तम—is obtained by implication itself.

If it be said :—"the etymological sense assisted by the context is as powerful as the customary sense, and thus पुरुषोत्तम expresses, not implies, a 'good man.' Thus, inasmuch as there is no implication, this is but श्लेष, not अप्रस्तुतप्रशंसा." We reply :—No, for, although here both the senses may be looked upon as expressed, still, the customary sense, even though it is अप्रस्तुत, is first apprehended ; the etymological sense, being dependent upon the context, is apprehended afterwards. Thus there is अप्रस्तुतप्रशंसा not श्लेष here.

Really speaking,[1] the poet here principally intends to impart knowledge of the matter in hand by describing what is not the matter in hand. श्लेष is subordinate, inasmuch as it simply helps the fulfilment of this intention. This being the case, the figure should be termed after what is principal, i. e. अप्रस्तुतप्रशंसा, and not after what is subordinate, i. e. श्लेष.

The second sub-variety (5) (b) is instanced in येना &c. Here, the subject ' moon ' is not paronomastic; only the attributes are so. In virtue of these paronomastic attributes, the account of a rich and a poor man is implied.

The third sub-variety (5) (c) is instanced in आदाय वारि &c.

Here a ' bad lord squandering his ill-gotten wealth' is in question; ' the ocean salting the water gathered from the rivers and thus resembling that lord ' is, however, described.

विष्णु and सत्पुरुष are here said to resemble each other, because they possess a common property consisting in the fact that both the things are expressed by one and the same word पुरुषोत्तम.

Thus, here a ' bad lord' is implied in virtue of simple resemblance between him and the 'ocean', although there is no paronomasia.

This sub-variety is again instanced by Pradipa in कौटिल्य &c.

Here, a warning to a poet in the company of a bad king is conveyed through the description of a woman associated with a bad husband.

This third sub-variety, *sometimes, occurs, only when the suggest-*

---

1 वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेन प्रकृतावबोधनं मुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः । श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् 1 Pr.

ed sense—which is the matter in hand—*is not superimposed upon the expressed sense*:—as instanced in अङ्गेरम्भ: &c.

Here, the fact—that the prosperity of a bad and fierce master is better than his adversity, for, in the latter state he becomes more fierce'—is the matter in hand. This fact is here suggested by the description of the 'ocean' through mere resemblance. Here, all the adjectives mentioned in the verse are applicable to the ocean as well as to a bád master. Thus, the superimposition of a 'bad lord'—the suggested sense—upon the 'ocean'—the expressed sense—is not necessary; for, the verse is intelligible even without it.

Here, the suggested sense is subordinate, and therefore this is no Suggestive Poetry. The 'ocean' is not the matter in hand and therefore its discription is quite irrelevant here. This description, in order to make itself relevant, forcibly brings in the suggested sense. Thus, the suggested sense, inasmuch as it helps the expressed sense, is subordinate to it. Thus the verse is not an example of Suggestive Poetry.

Sometimes (*this sub-variety occurs*), *only when the suggested sense is superimposed* (*upon the expressed sense*): as instanced in कस्त्वंभो: &c.

Here, the dialogue of a traveller and the inanimate शाखोटक tree is impossible unless we superimpose upon the शाखोटक—the expressed sense—the character intended, i. e. that of a low caste man disappointed at the rejection of his hospitality by a good man—which is the suggested sense.

This is not Metaphor, for, there the superimposition is upon the matter in hand, here it is upon what is not the matter in hand. Nor is this अतिशयोक्ति consisting in the उपमान (i. e. a good and a bad man) being expressed by the same words as the उपमेय (i. e. शाखोटक and वट); for, in अतिशयोक्ति, the objects superimposed (i. e. शाखोटक and वट) being prominent, an address to them would be impossible.

Sometimes (*this sub-variety occurs*), *when the suggested sense*

is partially superimposed on the expressed sense; as instanced in सोऽपूर्वो &c.

Here, रसनाविपर्यास (*reversion of the tongue*) शून्यकरत्व (*hollowness of the trunk*) *and* मद (*rut*) *are* (*really*) *no causes why the bee—the* expressed sense—*should not serve* (*the elephant*), although they ought to be stated by the poet as such.

But when we superimpose the characters of a 'repulsive master' and a 'devoted servant,' upon the 'elephant' and the 'bee', then रसनाविपर्यास (inconsistency of speech) शून्यकरत्व (poverty) and मद (arrogance) become fit causes why the bee (by which a 'devoted servant' is to be understood) should not serve the elephant (by which a 'repulsive master' is to be understood). Thus, superimposition is necessary in order to render these adjectives intelligible.

'*The incessant movements of the elephant's ears* ' *are, however, a* (*fit*) *cause* why the bee should not serve the elephant. Hence, superimposition is not necessary in this case; for, the attribute कर्णचापल is intelligible without it. मद (*rut*), *on the contrary, is a cause why the bee should* (and not why it should not) *serve* (*the elephant*). But when we have recourse to the superimposition mentioned above, मद (arrogance) becomes a fit cause why the bee (i. e. the devoted servant) should not serve the elephant (i. e. the repulsive master). Hence, superimposition is necessary in this case. Thus, there is here superimposition in some parts and absence of superimposition in the other parts of the verse.

Thus, the account of 'the master' and the 'servant' is suggested by the description of the 'elephant' and the 'bee,' in virtue of the presence of paronomastic words (in the verse) which alone constitute the common property between the expressed sense and the suggested sense.

12. HYPERBOLE (अतिशयोक्ति)

(KÂRIKÂS XIV. & XV.)

(1) When a subject under discourse is ascertained as (identical with another, being) swallowed up (or altogether taken in) by it; (2) when a subject under discourse is (ascertained as something) other (than ordinary); (3) when there is a supposition under a condition introduced by 'if'; and (4) when the sequence of cause and effect is inverted, that should be understood as (the figure) Hyperbole.

That is one (kind of Hyperbole), when the उपमेय *is ascertained as (identical with) the* उपमान, *(being) swallowed up (or completely taken in by it)*, i. e. not being[1] expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Thus, this kind is based upon गौणी साध्यवसाना लक्षणा.

Instanced in कमलमनम्भ &c.

Here, the face &c. (of the heroine), obtained from the context, *are ascertained as identical with a lotus &c.* By this ascertainment, the pre-eminent excellence of the face is brought out.

Some say that the words प्रकृतस्य परेण in the text show that this variety occurs even when the identity of the qualifying attribute (धर्म) with the qualified substance (धर्मी) is ascertained, as in कर्णलम्बित &c. Here, the word नीलिमन् by means of शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा means 'the possesser of a blue colour.' Thus, a blue colour is identified with that which has a blue colour. So this variety occurs, also when the identity between a cause and an effect is ascertained; as in वित्रासन &c. Here, the word वित्रासन denotes 'the cause of fear' by means of शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा.

This kind is again instanced by Pradipa in कलशे &c.

---

1 उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्य पृथगनिर्दिश्य अध्यवसानं स्वरूपेण निश्चयः। Pr.

Here, the breasts &c. of a woman are apprehended as identical with a jar &c.

When a thing (belonging to one kind) *is ascertained as* (belonging to a) *different* (kind that is superior), *that is the second* (*kind of Hyperbole*).[1]

Instanced in अन्यत् सौकुमार्यं &c.

Here, the beauty of a woman is ascertained as belonging to a superior kind of beauty. Thus, a distinction is here apprehended when there is really an identity; and is thus distinguished from the first kind where an identity is apprehended when there is really a distinction.

A supposition, of course, of an impossible thing, under a condition introduced by the word यदि or चेत्, *is the third* (*kind of Hyperbole*). The thing here is impossible, of course,[2] because it is said here to be supposed.

Instanced in राकायां &c.

Here, according to चक्रवर्ति,[3] the likeness of the 'face' to the 'moon' is not real but supposed. This supposition brings out prominently the excessive beauty of the 'face'. According to उद्योत, however, in the first half, the connection between the 'full moon' and 'spotlessness,' which does not really exist, is supposed to exist. In the latter half, the word पराभव shows that the relation of resemblance which really exists between मुख and चंद्र is supposed

---

1 भेदकातिशयोक्तिःसा तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । Ku. तस्यैव तज्जातस्यैव। अन्यत्ववर्णनं तज्जातीभिन्नत्वेन वर्णनम्। Chan.

2 अर्थादिति । कल्पनपदसामर्थ्यादित्यर्थः । Pr.

3 अत्र चन्द्रेण सह मुखस्य साम्यं तर्कितमेव, न तु वस्तुसत्, तेन मुखस्यातिशयः प्रतीयते इति यद्यर्थातिशयोक्तिरियमिति । Chakra.

not to exist. Thus this kind has two varieties:—(Supposition of) a connection when there is no connection, and (supposition of) no connection when there is a connection.

The fourth (kind) is when the effect is mentioned before (the cause), in order to bring out the speedy action of the cause. Inversion of the sequence of cause and effect is twofold :— The effect may be supposed (1) to precede the cause or (2) to co-exist with it. The first sub-variety (1) is instanced in हृदय &c.

Here, the effect, i. e. the taking hold of Mâlati's heart by Cupid, is mentioned before the cause, i. e. the entrance of the king into her heart.

The second sub-variety (2) may be instanced in such a verse as सममेव समाक्रान्तं &c.

Here, both the cause, i. e. 'seating himself on his father's throne,' and the effect, i. e. 'conquest of the kingdoms of other kings', are described as occurring simultaneously.

13. THE PARALLEL (प्रतिवस्तूपमा)

(KÂRIKÂS XV. & XVI.)

When one common property stands twice in two sentences, that is (termed) the Parallel.

When a common property is expressed by (two) different words, (for, Repetition of a word has been (already, i. e. in the seventh Ullàsa) *declared to be a fault), in the sentence expressive of the* उपमेय *and in the sentence expressive of the* उपमान, *that is* प्रतिवस्तूपमा ; *(so called) because, it (literally) is 'that where the* उपमान *is a thing in the form of the sense of a sentence'* or, more correctly, 'that where the common property is (differently expressed) in every different sentence.'

'Two' means not 'two' only, but 'many,' and 'twice' means 'many times.' The word एकस्य in the Kàrikà excludes निदर्शना and

दृष्टान्त where the common properties standing as the type (बिम्ब) and the prototype (प्रतिबिम्ब) are necessarily two.

The resemblance intended here is implied; thus the figure differs from वाक्यार्थोपमा instanced in [1] दिवि भाति यथा &c. where the resemblance is expressed (by the word इव).

This figure is of two kinds:—Single and Serial. Of these, Single प्रतिवस्तूपमा

is instanced in देवीभावं गमिता &c.

According to some, this is an example, because the properties 'being treated like an ordinary woman' and 'fitness of being enjoyed' are identical. According to others,[2] this is an example, because one and the same property, i. e. 'unfitness' is expressed by different expressions कथं भजति and न खलु. The former view is not right, because the common property expressed by परिवारपदत्व and परिभोगयोग्यत्व is not the common property that is stated in the two sentences. Here, the figure is based upon similarity. It may also be based upon dissimilarity between the two sentences; as instanced in वंशभवो &c. and चकोर्य[3] &c.

Serial प्रतिवस्तूपमा *should (also) be understood (as possible)*; as instanced in यदि दहति &c.

Here, the common property 'absence of wonderfulness' is expressed by four different expressions किमद्भुतं, किं ततः &c. in four different sentences. The last sentence here expresses the उपमेय, 'the fortitude of good men' being the subject under discourse. *The same* (i. e. माला) *should be understood* (*as possible*) *elsewhere,*

---

1 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि'। Pr.

2 अथवा अनौचित्यस्य एकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति मतान्तरमाह—कथमिति। Pr.

3 चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि।
विनाऽवन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि॥ S. D.

i. e. in other figures *also,* as in व्यतिरेक[1] instanced in हरवन्न &c.

14. EXEMPLIFICATION (दृष्टान्त)

(KÂRIKÂ XVI. CONTINUED)

Exemplification again is the reflective representation of all these.

'*Of these*' (*means*) '*of a common property,*' ('*the thing compared,*' and '*the thing compared to*'). This is not उपमा; for, such words as यथा, इव &c. are here absent. Nor is this अर्थान्तरन्यास; for, here the relation of the general and the particular does not exist.

The term दृष्टान्त etymologically (*means*) '*that in which the ascertainment* of the matter in hand *is observed,* i. e. made with authority. In other words, it is that in which the authoritativeness of the matter in hand is ascertained by means of induction from the example given in the verse.

दृष्टान्त is two-fold—being founded upon Similarity or Contrast.

The first kind is instanced in त्वयि दृष्ट &c.

Here, the common properties निर्वाण and विकसन, although different, correspond to each other in virtue of resemblance between the two sentences.

Thus, this figure is not प्रतिवस्तूपमा where the common properties are identical.

Nor is this निदर्शना also; for, there the common properties are not stated. Again, there the sentences are dependent upon each other for their meanings; here they are independent. Again, there resemblance is supposed in virtue of the impossibility of connection between the two sentences, whilst, here it is supposed in virtue of the correspondence of properties mentioned in the two sentences.

This is दृष्टान्त *under Similarity.*

1 यथा-हरवन्न विषमदृष्टि रित्यादौ व्यतिरेके व्यतिरेकमाला । San.

दृष्टान्त *under Contrast, however,* is instanced in तत्राहवे &c.

Here, by reversing the contrast between the two sentences we get resemblance between them thus :—'warriors fled from the battle-field, when you simply wished to take hold of your sword, as particles of dust fly about when there is a whirlwind'.

15. ILLUMINATOR (दीपक)

(KÂRIKÂ XVII)

I When the matter in hand and that which is not the matter in hand have got an attribute mentioned only once, or, II when a case-noun (occurs only once) in connection with more than one verb, it is (termed) the Illuminator.

When the property such as an 'action' &c. of the matter in hand and of what is not the matter in hand, i. e. (of course) of (the things becoming) the उपमेय *and the* उपमान, *is employed only once,* that is one kind of दीपक; (so called) *because it (literally) is 'that which residing in one (sentence) connects itself with all the other sentences (of the verse)'*, just as a lamp standing in the house illumines the street also. The force of the word अर्थात्[1] in the Vritti is that the property which resides in both the matter in hand and what is not the matter in hand, itself, becomes the common property between them. Thus, in virtue of that common property, they necessarily become the उपमेय and the उपमान.

Here, the comparison is suggested, such words as इव &c, expressing comparison being absent. Thus this is not उपमा. The suggested comparison is again here subordinate to the expressed sense of the verse. Thus this is not Suggestive Poetry. This is again neither प्रतिवस्तूपमा nor दृष्टान्त; for, the common property, although one, is mentioned here only once, and besides, the sentences are not here two.

---

1 यस्य धर्मस्य प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयवृत्तित्वम्, तमेव साधारणधर्ममाश्रित्य तयोरुपमानोपमेयभावः प्राप्नोतीत्यर्थादित्युक्तम्। Viv.

The first variety is instanced in कृपणानां &c.

Here, the common property 'cannot be touched' is an 'action' and is mentioned only once. 'The breasts of noble women' are the उपमेय, and 'the wealth of misers &c.' are the उपमानाs.

In श्यामला प्रावृषेण्याम् &c., the common property 'darkness' is a quality.

When a case-noun occurs (only) once in connection with a plurality of verbs, that is (the second kind of) दीपक ; as instanced in स्विद्यति &c.

Here, वधूः—a noun in the nominative case and शयने—a noun in the locative case are mentioned only once in connection with many verbs स्विद्यति, कूणति &c.

No resemblance is apprehended in this kind which is thus distinct from the first where there is an apprehension of resemblance.

This very fact distinguishes this kind from तुल्ययोगिता where also there is an apprehension of resemblance.

Again, the condition required for the first kind, namely, that in it, certain things must be प्रकृत and certain others अप्रकृत is here absent. All the actions here may be (1) प्रकृत or (2) अप्रकृत or (3) some प्रकृत and others अप्रकृत. Thus, this kind has three varieties. The first is instanced in स्विद्यति &c. Here, all the actions are प्रकृत. The second may be instanced in दूरीकरोति[1] &c. Here, all the actions are अप्रकृत. And the third may be instanced in वसु दातुं[2] &c. अत्र वृत्तिहीनस्य कस्यचिद्दीनस्य वचने वसुदानत्राणलक्षणयोः क्रिययोः प्रकृतयोः, अरिमर्दनस्य चाप्रकृतस्य साधारणं कर्तृकारकम् ।

---

1 दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति, चेतश्चिरन्तनमघं चुलकीकरोति । भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति, संगः सतां किमु न मंगलमातनोति । R. G.

2 वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।
त्रातुं च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥ R. G.

(KÂRIKÂ XVIII.)

When each preceding object successively helps the succeeding one, it is (termed) the Serial Illuminator.

The Vritti here is simple.

This variety is instanced in संग्रामाङ्गण &.

Here, the 'bow' obliges the 'arrows' by enabling them to reach the 'heads of the enemy'; the 'arrows' also oblige the enemy's heads' by assisting them to reach the 'ground' &c.

One and the same action of आसादन being everywhere connected, it is called the Illuminator.

मालोपमा &c. are not separately defined, because they possess no other peculiarity than this, that one and the same उपमेय is connected with many उपमानाs.

मालादीपक is, however, separately defined, because of the additional peculiarity found in this figure, i. e. that here many things, helping each other, and in virtue of this mutual connection, forming a series, are described as connected with one attribute only.

16. EQUAL PAIRING (तुल्ययोगिता)

(KÂRIKÂ XVIII. CONTINUED)

When the (common) property of either only the matters in hand, or only what are not the matters in hand, is (mentioned) only once, it is (termed) Equal Pairing.

The Vritti here is simple.

The common property is either an 'action' or a 'quality.' In दीपक, the common property of both the matter in hand and what is not the matter in hand is expressed only once; here,

of either the one or the other, not of both. Similarity is here implied as in व्यतिरेक. It is, however, distinguished from व्यतिरेक by the fact that there strikingness lies in the superiority of the उपमेय over the उपमान, and not in the apprehension of resemblance as here. The word सकृत् shows that the figure does not occur in the verses मुखं[1] विकसित &c. and in दधि मधुरं[2] &c.; for, in the first of these, different properties are expressed as connected with different objects, and in the second, one property is expressed many times.

The first variety is instanced in पाण्डु क्षामं &c.

Here, the property 'announcement, is mentioned as the property of the 'face &c. (of a woman under separation)' which are here the matters in hand, and not as that of the 'disease' which is the matter not in hand here.

The 2nd variety is instanced in कुमुदकमल &c.

Here, in the first half, the property 'contempt' suggested by the word का is mentioned as that of the 'lotus &c.' only, which are not the matters in hand, they being the things to which the eyes of the woman are compared. In the same way, in the second half, only one property 'conquest' is mentioned as connected with 'nectar &c.' only, which are not the matters in hand, the face being compared to them. कुमुद, कमल &c., and अमृत, चन्द्र &c. are apprehended as similar to each other, through the properties of 'being contemned' and 'being conquered,' respectively.

This is not an Implied Comparison; for, strikingness here does not lie in the apprehension of resemblance only, but in the connection of many things with one property also.

---

1 मखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं, समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मति:। उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं, बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते॥ K. P. II.

2 दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधाऽपि मधुरैव। तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम्॥ Pr.

Jagannâth observes that दीपक does not deserve to be a figure distinct from तुल्ययोगिता. For, the strikingness due to the connection of one attribute with many things is the same in both. It is true that a distinction exists between the two figures, i. e. that in दीपक the things are both प्रकृत and अप्रकृत whilst, in तुल्ययोगिता they are either प्रकृत or अप्रकृत Still, this distinction, being a minor one, is not sufficient to make दीपक and तुल्ययोगिता two distinct figures. For, if such a distinction be allowed to be sufficient for justifying the distinction of one figure from another, the two divisions of तुल्ययोगिता would also have to be made two distinct figures ; for. in these divisions also, there is a distinction, i. e. that in one, the things are purely प्रकृत, in the other, they are purely अप्रकृत. We should, therefore, admit one figure only, i. e. तुल्ययोगिता, defining it as 'Connection of one attribute with many things' and dividing it into the three kinds, viz. (1) when the things are प्रकृत, (2) when they are अप्रकृत and (3) when they are both प्रकृत and अप्रकृत.

Again, a separate definition of कारकदीपक is unnecessary. For, the definition given in the first line of the Kârikâ applies to both the divisions of दीपक. A कारक may also be looked upon as a धर्म. Thus, सकृद्वृत्तिर्धर्मस्य, which is the definition of the first दीपक, is applicable to कारकदीपक also.

Again, the verse स्विद्यति कूणति &c. is not a good example of कारकदीपक. For, the essence of दीपक and तुल्ययोगिता is a suggested resemblance. Here, the various actions स्वेदन, कूणन &c., although connected with one कारक, are not yet intended to possess resemblance. Even though it be persisted that there is, a resemblance among the various actions mentioned in the verse, still, inasmuch as all these actions are purely प्रकृत, the verse deserves to be an example of कारकतुल्ययोगिता, where all the things are allowed to be either प्रकृत or अप्रकृत. It is true that Mammata does not admit कारकतुल्ययोगिता as a division of तुल्ययोगिता. But, there is no reason why the principle on which दीपक is distinguished from तुल्ययोगिता should not be accepted in admitting कारकतुल्ययोगिता as distinct from कारकदीपक. But, inasmuch as we have now made दीपक and तुल्ययोगिता, one कारकदीपक should be made a sub-division of तुल्ययोगिता. Thus, तुल्ययोगिता should be divided into two kinds:—(1) where the धर्म is a कारक and (2) where the धर्म is other than a कारक. Each of these two kinds should again be sub-divided into the above-mentioned three kinds, i. e. (a) where the things are प्रकृत (b) where they are अप्रकृत and (c) where they are both प्रकृत and अप्रकृत.

If it be held that no resemblance is required for division (1), then Mammatâ's example स्विद्यति कूणति &c. would do. If it, however, be held that resemblance is necessary for it, then the verse वसु[1] दातुं &c. looked upon as containing the eulogy of a king should be regarded as an example of it.

17. EXCELLENCE (व्यतिरेक)

(KÂRIKÂ XIX.)

The superiority over the thing compared to, of what is different from it, alone,[2] is Excellence.

'*Of what is different from it,*' (*means*) '*of the thing compared.*' The term व्यतिरेक etymologically (*means*) '*superiority* due to the possession of superior attributes prominently brought out.'

The word उपमानात् shows that कुमुदावतिरिच्यते is no example of this figure; for, कुमुद is not known to be an object to which the face is compared, but is an object to which the eyes are compared. Thus, कुमुद is not an उपमान here. The word विशेषण[3] shows that मुखमिव चद्रंः also, is no example; for, although there the excellence of the उपमेय consisting in the fact that it is made the उपमान is suggested, still, there is no word there which brings out that excellence prominently. Such a word is, however, present in व्यतिरेक. *As for what is said by some one* (i. e. Vâmana) :— " व्यतिरेक should be defined as the 'superiority of the उपमान over the उपमेय or of the उपमेय over the उपमान.' How, otherwise, can व्यतिरेक be instanced *in* क्षीणः *&c.*; where (*is described*) *the*

---

1. वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् । त्रातुं च सकलां पृथ्वीमतीव निपुणो भवान् ॥ अत्र राज्ञः स्तावकवाक्ये प्रकृतानां क्रियाणामेकेन कर्त्रा साधारणेन धर्मेणौपम्यम् । R. G.

2 स एवेति । न तु उपमेयादुपमानस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः 1 Pr.

3 विशेषेणेति । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्तिः 1 Pr.

superiority of the उपमान—' the moon,' consisting in the fact that she waxes again even though she has waned, *over the* उपमेय—' youth'—which when once gone does not come back again ?" *it is not right, for,* the things that are contrasted here are not the ' moon' and ' youth,' but their ' declines.' The 'decline' of the moon is inferior inasmuch as it is again superseded by 'increase.' The 'decline' of youth is however superior inasmuch as it is not again superseded by 'growth.' Thus, *here the superiority of the instability of 'youth'* (over that of the 'moon') is what *is intended* (by the poet). Hence, Vâmanâ's statement that व्यतिरेक occurs (even) when the उपमान is superior to the उपमेय is meaningless.

Some, however, say that the verse रक्तस्त्वं &c. is an example of that kind of Excellence where the उपमेय falls short of the उपमान. But they are not right. For, the Excellence intended in the verse is that of the king whose grief indicates that he has ' sentiency ' and ' feeling '—attributes not possessed by the Ashôka tree. ' Excellence ' here means possession of an attribute favourable to the sense of the sentence that is the matter in hand ' The ' state of separation from his beloved' is the matter in hand To this, the 'sentiency' which renders ' grief under separation' possible is favourable. Thus, Excellence must be recognized as a distinct figure; the strikingness is positive, not merely negative, as held by the author of the Dhwani who says that what is striking here is the absence of the figure Comparison.

So also in the verse हनूमदाद्यैर्यशसा &c., dejection of Nala through self-disparagement is the matter in hand, which is contributed to, by 'the inferiority of the office of a messenger.'

He now states all the divisions of this figure :—

(KÂRIKÂS XIX & XX.)

In the mention of the (two) grounds ; in the three cases of (the) non-mention (of these) ; when (the idea of) resemblance is conveyed by a word or by (its) sense or when it is suggested; so many when the word is paronomastic. Thus, three times eight.

The grounds of Excellence are (two) :—the ground of superiority residing in the उपमेय *and the ground of inferiority residing in the* उपमान. *When both of these are mentioned,* there is one variety and *when any one of these* (i. e. either the first or the second), or even) *both are not mentioned, there are three varieties of Non-mention. These four varieties (occur), when the relation of the thing compared and the thing compared to is (directly) conveyed by* such *words* as इव &c.. in virtue of the power possessed by these words. *Only four varieties mentioned (above* occur *when that relation is conveyed) in an indirect mode,* i. e. by such words as तुल्य &c. in virtue of the power possessed by the senses of these words ; *and so many (i. e. four) only, (occur) when resemblance is suggested. Thus,* we get *twelve (varieties). (All) these varieties (occur) in (the presence of) a paronomasia also,* as in the absence *of* a paronomasia. *Thus,* we get *twenty-four varieties.*

Examples in order :—

The first variety is instanced in असिमात्र &c.

Here, both the grounds of व्यतिरेक, i. e. 'great fortitude' belonging to the king—the उपमेय—and 'worthlessness' belonging to an ordinary man—the उपमान—are mentioned. The 'absence of pride in the king' constitutes the point of his superiority over an ordinary man.

In this very example again, *by leaving out the words* तुच्छ and महाधृति, *either successively or simultaneously,* and by reading the second line as नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः, अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महीपतेः, and नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महीपतेः, respectively, *the next three varieties (are obtained). The same, i. e. three* varieties *should be understood in the other (varieties also of this figure.) Here, the word* इव *being present, resemblance is expressed.*

The fifth variety is instanced in असिमात्र &c.

Here, owing to (the employment of the affix) वत् *in the sense of* तुल्य, *resemblance is implied.* The grounds of superiority and inferiority are both mentioned. The next three varieties can be obtained in this example also, as in the former, by reading the

second line as नूनं नैवान्यजनवत् सगर्वोऽयं महाधृतिः, नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं महीपतिः, and नूनं नैवान्यजनवत् सगर्वोऽयं महीपतिः, respectively.

The nineth variety is instanced in इयं सुनयना &c.

Here, in the absence of the words इव &c. and तुल्य &c., *resemblance is but suggested* by the expression 'triumphs over the stained moon.' The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'Spotlessness' and 'Spottedness' are both mentioned.

The next three varieties can be obtained in this example also, by reading the second line as आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दुं कलंकिनम्, आननेनाकलंकेन जयत्यमृतदीधितिम्, आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिम्, respectively.

If it be said that the eight divisions of आक्षिप्त व्यतिरेक (both paronomastic and un-paronomastic) are possible in a व्यंग्योपमा also; for, the words जयति, हसति, विडम्बयति, निन्दति, &c. which suggest व्यतिरेक also suggest Comparison; we reply :—No, for, although these words suggest Comparison, yet inasmuch as they are quite necessary to bring out superiority, the examples in which these words occur should be withdrawn from the province of व्यंग्योपमा, and should be considered as those of व्यतिरेक only.

In all these 12 varieties Paronomasia is absent.

The 13th variety occuring in a Paronomasia is instanced in जितेन्द्रियतया &c.

Here, resemblance is expressed (owing to the employment of) *the affix* वत् *in the sense of* इव. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'extreme closeness of connection' and 'fragility' are both mentioned, and *the word* गुण meaning a 'quality' and a 'fibre' *is paronomastic.*

The other three varieties can be obtained in this example also, by reading the second line as सत्कर्मनिरतस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः, अतिगाढगुणस्यास्य न तामरसवद्गुणाः, सत्कर्मनिरतस्यास्य न तामरसवद्गुणाः, respectively.

The 17th variety is instanced in अखण्डमण्डल &c.

Here, resemblance is implied owing to the employment of वत् *in the sense of* तुल्य. *The word* कला *is paronomastic,* meaning

either an 'art' or a 'phase'. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'disappearance of कला (phases)' and 'non-disappearance of कला (arts)' are both mentioned.

The next three varieties can be obtained in this example also, by reading the verse as बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रमः। न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥, अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः। न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः ॥, and बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्धतविक्रमः। न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः ॥, respectively. In the first, the word कला is paronomastic, in the second, अखण्डमण्डल, and in the third, बहुल (meaning either कृष्णपक्ष or विपुल).

Pradipa, however, says that the third variety (where the grounds of superiority and inferiority are omitted simultaneously) is impossible here, because कलावैकल्य and कलावैकल्याभाव being the grounds of superiority and inferiority here, if these are not mentioned, Paronomasia will be without a resting place; whilst, the varieties based on a paronomasia occur only when a word (such as कलावैकल्य) expressive of a property which becomes the ground of superiority or inferiority (such as गुण in जितेन्द्रियतया &c.), or a word expressive of a thing possessed of such a property is paronomastic. Thus, according to him, व्यतिरेक has only 23 varieties. (But upon this, vide Udyota below).

Serial व्यतिरेक *is also possible like Serial* प्रतिवस्तूपमा. *Its varieties also should be understood similarly* (i. e. in the abovementioned manner). *One only we may exemplify in* हरवन्न *&c., in order to show the way in which others may occur.*

Here, वत् *is (used) in the sense of* तुल्य. Thus, resemblance is implied. *The words* विषम *&c. are paronomastic.* हर, हरि, रवि &c. are the उपमानs. Here, विषमदृष्टित्व the ground of inferiority is mentioned; समदृष्टित्व the ground of superiority is not mentioned.

The 21st variety is instanced in नित्योदित &c.

Here, in the absence of such words as इव &c. and तुल्य &c., *resemblance is but suggested.* The word भास्वत् *is paronomastic;* so also प्रताप. The grounds of superiority & inferiority, i. e. 'नित्योदितत्व' and 'रात्रौ नष्टप्रभत्व,' respectively, are both mentioned in the first half of the

verse.

The next three varieties can be obtained in this example also by reading the first line as समरासक्तमनसा त्रियामामीलितप्रभः, नित्योदितप्रतापेन पंकजावलिनन्दनः, and समरासक्तमनसा पंकजावलिनन्दनः, respectively. Upon this Udyota, however, remarks that in the paronomastic divisions of व्यतिरेक, the word expressing the contrasting property itself should be paronomastic and not any word in the verse, as Mammata appears to think. Thus, in this way the three varieties in which both the grounds are simultaneously omitted are impossible. The three varieties are:—Expressed, Implied, and Suggested. Thus, according to him, व्यतिरेक has 21 varieties only. Prabhâ[1] wrongly says that this very opinion is expressed by Pradipa in अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् (page 73. line 9).

This variety is also possible where, even in the absence of such words as निर्जित, जयति &c., the resemblance is suggested by paronomastic adjectives; as in स्वच्छात्मता &c.

Here, even though such words as इव *&c. and* तुल्य &c. (*and* जयति *&c. also*) *are absent, still, resemblance is apprehended as suggested in virtue of Paronomastic adjectives* such as हृद्यगंध *&c.*

Thus, *other varieties also similar to these are possible, when two separate words capable of being substituted by one paronomastic word are employed, one as an adjective*[2] to the उपमेय, and the other as an adjective to the उपमान. *They, too, should be understood in this very manner.* Thus, for instance in अमृतममृतं &c., 'extreme sweetness' is connected separately with the उपमेय, i. e. 'the lips,'

---

1 अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः। साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थत्वे आक्षिप्तत्वे सति कथमुभयानुपादानम्। वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरित्याशयः। Pr.

2 पृथगुपादानेऽपीति। उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपीत्यर्थः। यथा–'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा, मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम्। सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो, वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात्॥'–अत्र उपमानभूतेषु अमृतादिषु उपमेये चाधरे अतिमधुरत्वं पृथगुपात्तम्। Pr.

and the उपमानs, i. e. 'nectar &c.' by two separate words स्वादु and अमृत &c.; so also in या[1] शैशिरी श्रीः, the word तपस् capable of yielding the two senses of माघमास and कृच्छ्रादि is substituted by two words तपस् (meaning माघमास) and तपस् (meaning कृच्छ्रादि). In all these examples, the form of excellence—'this is superior to that'—is implied. It is however expressed in इयोः पश्चाद्याधिक्यं &c.

18. PARALEPSIS (आक्षेप)

(**KÂRIKÂS** XX. & XXI.)

The denial of what is (really) intended to be said, with a view to intimate something in particular, is considered Paralepsis; (and is) two-fold: as pertaining to (1) what is about to be said and to (2) what has been said.

The denial, i. e. the pretended denial of what is intended to be said, i. e. of what, being the matter in hand, cannot be left unsaid, for the purpose of intimating something in particular, which is (in the case of what is about to be said) *impossibility of speaking (further), or* (in the case of what has been said) *'wellknownness', is (termed) Paralepsis; (and it is) of two kinds:*—(1) *pertaining to what is about to be said and* (2) *pertaining to what has been said.* The denial being merely verbal implies that the thing which is pretended to be denied is really intended to be affirmed.

Some say that the figure occurs even when something intended to be done is foregone; as instanced in तां सुंदरीम् &c. Here, the foregoing of the act of description displays the indescribableness of the object under description.

Examples in order :—

The first variety is instanced in ए एहि &c.

---

1 या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता । तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ San.

Here, the fact of 'the excessive misery of the heroine brought on by separation',—which is really intended to be conveyed by the speaker who is the friend of the heroine—is suppressed by her, in order to suggest that she is unable to describe it in detail. The fact of 'excessive misery', which is suppressed, is not told but is to be told, and therefore the figure is वक्ष्यमाणविषय.

The second variety is instanced in ज्योत्स्ना &c.

Here, the fact that 'moonlight and other such cool substances torment the heroine under separation'—which is really intended to be conveyed—is denied in order to suggest that the fact is wellknown. The fact of 'torment' being already told, the figure is उक्तविषय.

19. PECULIAR CAUSATION (विभावना)

(**KÂRIKÂ** XXI. CONTINUED)

The manifestation of an effect, even though a cause is denied, is (termed) Peculiar Causation.

According to the grammarians, an action alone is a cause. Hence the word क्रिया in the Kârikâ is used in its etymological sense of 'that by which anything is effected,' i. e. a 'cause'. Thus, विभावना (*occurs*) *when, even in the absence of an action which is a cause, there is the manifestation of its effect.* But[1] such a thing as आत्मा &c. also may be a cause. Therefore, really speaking, विभावना should be defined as that where, although a cause (that is wellknown) is absent, the effect is said to be present. The production of an effect without a cause is not inconsistent, for, the denial of a well-known cause supposes that the effect is produced in virtue of its peculiar nature or by some other cause (which is hidden).

In न कठोरम् &c., there is विभावना inasmuch as the effect, i. e. 'conquest', has been represented as produced in the absence of its

---

1 आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्त्विति । Pr.

cause, i. e. 'sharp weapons'. अतिशयोक्ति is subordinate there, not principal. This figure is not विरोध, although there is apparent contradiction in the production of an effect without a cause, and its removal by the supposition of the presence of another obscure cause. For, in विरोध, two equally powerful things are apprehended as opposing each other; whilst here, only the effect is apprehended as opposed by the absence of the cause, but the absence of the cause is not apprehended as opposed by the effect. For, here the effect is fancied and the absence of the cause is real. Now what is fancied is opposed by the real, but the real can not be opposed by what is fancied.[1]

The figure is instanced in कुसुमित &c.

Here, in the absence of the causes, 'beating by the creepers &c.', the effects, 'pain &c.' are produced owing to the state of separation of the Heroine. Here, although the pain produced from the obscure cause, i. e. 'separation,' is different from that produced from the 'beating by the creepers,' yet it is identified with it. This identification is at the bottom of this figure. It is of the nature of an अतिशयोक्ति in the present verse; but, in the verse निरुपादान &c, it is of the nature of a रूपक.

In अप्यलाक्षारसा &c., the apparent contradiction involved in 'red feet without lac' is due to the redness of the feet being natural. By 'the absence of the cause' is to be understood the presence of a counteracting agent also. Thus, the figure occurs in सातपत्रम् &c. also, inasmuch as the effect 'burning' is there produced even in the presence of an umbrella' the counteracting agency.

The term विभावना etymologically means 'that which supposes another cause (of course, obscure).' Thus, those men are wrong who say that the production of a cause from an effect is also विभावना.

The figure is of two kinds:—I where the obscure cause is not

---

1 कार्यांशः कारणाभावरूपावरोधिनो वाध्यतयैव स्थितः, न बाधकतया । कार्यांशस्य कल्पितत्वात् कारणाभावस्य च स्वभावसिद्धत्वात् । R. G.

mentioned and 2 where it is mentioned. The first kind is instanced in कुसुमित &c.

The second kind may be instanced in यद्वाधि &c. Here, 'youth' the obscure cause of 'tormenting' is mentioned.

20. PECULIAR ALLEGATION (विशेषोक्ति)

(KÂRIKÂ XXII.)

The non-mention of the effect in the presence of entire causes is (termed) Peculiar Allegation.

विशेषोक्ति *(occurs) when even though all the (well-known) causes are (said to be) present, the effect is said to be absent.*

The plural of कारणेषु has no particular significance here. The representation of the absence of the effect in the presence of its cause implies that the absence of the effect is due to some cause that is hidden. Thus, there is no inconsistency.

The term विशेषोक्ति literally means 'mention to intimate some thing in particular.'

The absence of the effect is said to be due to some cause; now विशेषोक्ति *is three-fold: according* as *(this) cause is* (*a*) *not mentioned,* (*b*) *mentioned, and* (*c*) *inconceivable.*

Examples in order :—

The first variety (*a*) is instanced in निद्रामि &c.

Here, 'the removal of drowsiness,' 'the rising of the Sun', and other like causes (that are well-known) are present, and yet the effect, 'the loosening of her clasp' is represented as absent. This is due to 'the excess of her affection for her lover'. This cause, however, although cabable of being clearly mentioned, is not men-

tioned here. According to Chakravarti,[1] the cause is 'inability to move owing to the exhaustion caused by sexual intercourse.'

The second variety is mentioned in कर्पूर इव &c.

Here, the cause, 'burning of the body' which is well-known, is present, and yet the effect, 'the loss of power,' is absent. This is due to Cupid's irresistible power. This cause is mentioned here.

According to Bhâskara, Cupid resembles 'camphor' only in the point of 'being burnt,' and not in the point of 'being powerful' also. According to Pradipa, he resembles 'camphor' in the point of 'powerfulness' itself.; 'for', says he, 'when camphor is slightly burnt, it produces great fragrance, as described in the verse भ्रूभ्याम् &c.'

The third variety is instanced in स एकः &c.

Here, 'the destruction of the body' is the well-known cause of 'the loss of power'. That cause is present, and yet the effect is absent. The cause of the absence of this effect cannot be clearly stated, and hence it is inconceivable.

Although here the cause is not mentioned, as in the first variety, yet this variety is distinguished from it by the fact that there the cause which is not mentioned is such that it can be known from the context &c.; whilst here it cannot be so known.

21. RELATIVE ORDER (यथासंख्य)

(KÂRIKÂ XXII. CONTINUED)

An orderly connection of objects successively mentioned is (termed) Relative Order.

When two or more sets of objects, mentioned in order, are

1 अत्र सुरतश्रमादक्षमत्वं निमित्तमनुक्तं चिन्तनीयमिति। Chakra.

connected with each other in the same order in which they are mentioned, it is यथासंख्य.

The figure is instanced in एकाद्विधा &c.

Here, the set of objects—द्विषः, विद्वांसः, and मृगीदृशः,—is connected with another set of objects ताप, रस, and रति,—and with the third set of objects—शौर्योष्मा, विनय, and लीला,—in the same order in which these sets are mentioned.

Although this does not deserve to be called a figure, inasmuch as in it the element of poetic imagination that constitutes the very essence of a figure, is completely wanting; yet the respective connection of many objects in one verse constitutes a strikingness, and thus it is recognized as a figure.

22. CORROBORATION (अर्थांतरन्यास)

(KÂRIKÂ XXIII.)

When a general or a particular is strengthened by its opposite, either under a resemblance or its opposite, that is (termed) Corroboration.

When a general is corroborated by a particular, or a particular by a general, either under a resemblance or a contrast, it is अर्थांतरन्यास.

The term अर्थांतरन्यास literally means 'the adducing of an example to establish either a general or a particular proposition the truth of which appears to be improbable.'

This figure is distinguished from दृष्टान्त by the fact that there the strengthening is of the general by the general, and of the particular by the particular; from अनुमान by the fact that the invariable concomitance between the हेतु and the साध्य is not directly expressed here; and also by the fact that inference is here drawn by the hearer, and not as in अनुमान by the poet through the mouth of another speaker; and from काव्यलिंग by the fact that

there the relation of the general and the particular is absent. In प्रतिवस्तूपमा, according to सारबोधिनी, it is resemblance that is intended; but here corroboration. In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, according to प्रभा, the particular is strengthened by the particular.

Examples in order :—

The first variety where a general is confirmed by a particular under a resemblance is instanced in निजदोषावृत &c.

Here, the general proposition stated in the first half of the verse is confirmed by the particular illustration of a 'man afflicted with bile.'

The second variety where the particular is confirmed by the general under a resemblance is instanced in सुसित &c.

Here, the particular auspiciousness of the king is justified by his universal auspiciousness.

The third variety where the general is corroborated by the particular under a contrast is instanced in गुणानामेव &c.

Here, the general— that a competent man is appointed to the responsible post &c.—is strengthened by the particular illustration of 'a bad bull.' The contrast is simple.

The fourth variety where the particular is justified by the general under a contrast is instanced in अहो हि मे &c.

Here, the particular misfortune of Yudhishthira is strengthened by the good fortune of friends in general.

Here, in the presence of the words यत्, यतः &c., the corroboration is Expressed, in their absence, it is Implied.

---

1 प्रतिवस्तूपमायामुपमानोपमेयभावो विवक्षितः, अत्र तु समर्थ्यसमर्थकत्वं विवक्षितमिति ततोऽस्य भेदः। Sâr.

2 दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः । Pr.

23. ANTITHESIS (विरोध)

(KÂRIKÂ XXIV.)

The representation (of two things) as incongruous, although there is no incongruity (between them), is termed Antithesis.

When (two things) are represented as if they are incongruous, even though there is really no incongruity between them, it is विरोध. In fact, विरोध occurs when two things known to occupy two different places are represented as occupying one place ; or, when two things that are known to occupy one place are represented as occupying two different places. Although inconsistency is apprehended as soon as the general meaning of the words is understood, still, when we look to the fact that the words have a different purport, the inconsistency disappears. Hence, this figure is also styled 'Semblance of विरोध.' The contradiction here must be such as can be explained, for, it is such a contradiction that constitutes a figure, contradictions of a different character being considered faulty.

He now divides Antithesis :—

(KÂRIKÂ XXIV. & XXV.)

A Universal incongruous with (the) four (things) a Universal &c. ; a Quality with three (things) ; an Action with two, and a Substance with a Substance alone ; thus, they are ten.

'A Universal &c.' means a Universal, a Quality, an Action, and a Substance. With three, i. e. with a Quality, an Action, and a Substance ; with two, i. e. with an Action and a Substance. Although incongruity of a Quality with a Universal is possible, still, inasmuch as it is included under the incongruity of a Universal with a Quality, only three varieties of the incongruity of a Quality are mentioned. Thus, the incongruity of a Universal

is four-fold ; of a Quality three-fold ; of an Action two-fold ; and of a Substance, single. Thus, in all, there are ten varieties.

Examples in order :—

The first variety where a Universal is incongruous with a Universal is instanced in अभिनव &c.

Here, the Universals नलिनीत्व, किसलयत्व &c. are represented as opposed to the Universal दवदहनत्व. This opposition is apparent only, for, नलिनी, किसलय &c., inasmuch as they tend to enhance the grief produced by separation, are only metaphorically said to be दवदहन. Here, the attribution of identity between दहनत्व and नलिनीत्व &c. is sub-ordinate. The poet wants to describe the sad condition of a woman under separation ; and therefore it is opposition, that is here striking, not identity. In मुखं चंद्रः &c, it is identity that is striking ; for, what the poet there intends to convey is that the face is possessed of all the attributes of the moon.

The second variety where a Universal is incongruous with a Quality is instanced in गिरयोऽप्य &c.

Here, the Universals गिरित्व &c. are represented as incongruous with the Qualities अनुन्नतत्व &c. This incongruity is explained by the fact that the poet wants to convey the idea of extreme nobility on the part of the individual under description. विश्वंभराप्यतिलघुः is not an example of this variety; for, विश्वंभरा is not a Universal (the earth being single is but a Substance). From the rule[1] of Patanjali that words denote only four things, *viz.* जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य, it follows that a गुण is that which is not a Universal, an Action, or a Substance. Thus, अभाव also is a गुण. Hence although अनुन्नति, अचलत्व &c. are अभावs, still, this is an example of जातिगुणविरोध. If अभाव be taken as separate from द्रव्य, गुण &c., Mammatâ's divisions of विरोध would be incomplete, inasmuch as he has not mentioned those

---

1 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति नये जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव गुणपदेनोपादानात् । अन्यथा अभावादिविरोधस्य असंग्रहेण विभागन्यूनत्वापत्तेरिति । एतेन अभावस्य गुणत्वाभावात् अल्पार्थे नञ् इति व्याख्यानमपास्तम् । Chan.

varieties where the विरोध is between अभाव on the one hand, and द्रव्य, गुण, जाति, or क्रिया on the other. This shows that it is not necessary to take the negative particle in this verse in the sense of 'smallness' as is done by Udyola, Chakravarti and others. In this variety, words are used paronomastically.

The third variety where a Universal is incongruous with an Action is instanced in येषां कण्ठ &c.

Here, the Universal धाराधरत्व is incongruous with the Actions of अनुराग and स्नेहप्राप्ति. This incongruity is removed when we take these words in the senses of 'redness' and 'greasiness caused by contact with blood'.

As for those who say that here तीक्ष्णत्व is incongruous with अनुराग, they are wrong; for, according to this view, this would not be an example of जातिक्रियाविरोध; since तीक्ष्णत्व is not a जाति but a गुण, and besides, even a cruel man being sometimes seen to be affectionate, तीक्ष्णत्व is not invariably opposed to अनुराग.

The fourth variety where a Universal is incongruous with a Substance is instanced in सृजति च &c.

Here, the Substance जनार्दन and the Universal शफरत्व are opposed to each other. The opposition is explained by the fact that जनार्दन being a god may do anything, and may therefore assume in sport the body of a fish. जनार्दन is a Substance, because जनार्दन is परमात्मा, and आत्मा is regarded by the Vaisheshikâs as a Substance.

The fifth variety where a Quality is incongruous with a Quality is instanced in सततं &c.

Here, 'softness' and 'hardness' are opposed to each other. The opposition is to be removed as follows :—By your giving them wealth, they may give up domestic work, and thus their hands which were hitherto hard, may now become soft.

The sixth variety where a Quality is incongruous with an Action is instanced in पेशलमपि &c.

Here, the Qualities of 'softness' and 'hardness' are opposed to the Actions of 'burning' and 'delighting.' The opposition is to be removed by taking the words पेशल and परुष in the senses of 'pleasantness' and 'unpleasantness', and the word दहति in the sense of 'paining'.

The same variety is again instanced by प्रदीप in सर्वत: &c. Here, the actions दर्शन and गमन are opposed to the qualities गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव, respectively. It has been shown already how गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव are qualities.

The seventh variety where a Quality is opposed to a Substance is instanced in क्रौंचाद्रि &c.

Here, the Quality 'softness' is opposed to the Substance— the क्रौंच mountain. The inconsistency is to be removed by taking अभिजात in the sense of 'capable of being easily pierced owing to the prowess of Bhârgava'.

The eighth variety where an Action is opposed to a Substance is instanced in परिच्छेदातीत &c.

Here, the Actions of 'cooling' and 'heating' are opposed to each other. The opposition is to be removed by supposing the two actions to be the wonderful effects of the 'state of separation' produced at different times.

The ninth variety where an Action is opposed to a Substance is instanced in अयं वारामेको &c.

Here, the Action 'drinking' is opposed to the Substance अगस्त्य, the subject of the verb 'drinking,' and to the Substance 'ocean,' the object of the verb 'drinking.' The inconsistency is removed by the fact that everything is possible in the case of Agastya owing to the greatness of his penance. Although, there being a plurality of oceans, जलनिधि is a Universal, and thus this verse does not, in this respect, deserve to be an example of द्रव्यक्रियाविरोध, still, the example may be shown to be appropriate by taking the various oceans as one reservoir of salt-water.

The tenth variety where a Substance is opposed to a Substance is instanced in समदमतंगज &c.

Here, the two Substances गंगा and यमुना are opposed to each other. The inconsistency is to be removed by taking कालिन्दी in the sense of 'dark-lustred' only.

24. DESCRIPTION OF NATURE (स्वभावोक्ति)

(**KÂRIKÂ XXV.** CONTINUED)

The Description of Nature is the description of the peculiar action or appearance of (an object such as) a boy and the like.

स्व (*means*) *belonging to an object, and to that object only*, i. e. peculiar to it. Thus, the description of a property, that is not peculiar, but common to others also, is not स्वभावोक्ति.

रूप (*means*) *color, and arrangement of limbs* or posture.

The action or appearance must be striking, i. e. such as is perceived by the poet alone. Hence, such a verse as गोरपत्यम् &c. is no example of this figure. Another name of this figure is जाति.

The figure is instanced in पश्चादंघ्री &c.

Here, the peculiar posture and action of a horse are described by the poet, in such words as पश्चात् &c., and घासमास &c., respectively The description of a peculiar color[1] is exemplified in प्रथम &c., where the color of the moon is described by the poet.

---

1 वर्णस्वभावोक्तिः 'प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकद्युतिः, तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलप्रभः। उदयति ततो ध्वांतध्वंसक्षमः क्षणदामुखे, सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलांछनः' इत्यादौ बोध्या। Pr.

25. ARTFUL PRAISE (व्याजस्तुति)

(KÂRIKÂ XXVI.)

When in the beginning there is blame or praise, and the ultimate result is otherwise, it is (termed) Artful Praise.

'Otherwise' means praise or blame.

व्याजस्तुति is of two kinds :—(1) when apparent blame ultimately results in real praise and (2) when apparent praise ultimately results in real blame. In the first kind, the compound व्याजस्तुति is to be solved and interpreted as व्याजेन स्तुतिः *praise by means of an artifice*, i. e. by means of a pretended blame. And in the second kind, the compound is to be solved and interpreted as व्याजरूपा स्तुतिः *praise consisting in an artifice*, in other words, a pretended praise.

Examples in order :—

The first variety is instanced in हित्वा त्वां &c.

Here, the apparent blame of the 'king' consists in representing him as denying shelter to those who seek it; whilst, the praise that is really intended is that he is wealthy, although so charitable.

The second variety is instanced in हे हेलाजित &c.

Here, the apparent praise of the 'ocean' consists in representing him as a very obliging person, The blame that is really intended is that he is unobliging, inasmuch as he does not satisfy the thirst of travellers. This is not अप्रस्तुस्तप्रशंसा ; for, here there is a particular strikingness, consisting in either blame or praise; besides, it cannot fall under any of the five divisions into which अप्रस्तुतप्रशंसा has been divided.

26. A SPEECH WITH 'WITH' (सहोक्ति)

(KÂRIKÂ XXVI. CONTINUED)

When a single (expression), by the force of the mean-

ing of 'with', conveys two meanings, it is (termed) a Speech with 'With'.

When a word, conveying in virtue of the power of denotation possessed by it, a *meaning connected with one thing, also conveys a meaning cennected with both the things,* by the force of the meaning of 'with', it is सहोक्ति. सह denotes 'conjunction of two actions, that are of one and the same sort, and are simultaneous in time', as in पुत्रेण सहागतः पिता. Here, the word आगतः signifies an act of coming, that is connected with both the father and the son. The idea conveyed is that of the father coming at the same time as the son. The noun in the nominative case is principal, that in the instrumental case is subordinate. The connection, therefore, with the former is expressed, with the latter, implied. In समुच्चय, instanced in चैत्रमैत्रौ गच्छतः, both the words चैत्र and मैत्र are principal, and the connection with both is expressed. The figure is striking only when it is based upon a Hyperbole. Thus, पुत्रेण सह &c. is no example of this figure.

The figure is instanced in सह दिवसनिशाभिः &c.

Here, दीर्घत्व &c. *of* श्वासदंड *are (understood from words whose connection is) expressed, of* दिवसनिशा *&c., however, are understood by the force of the meaning of the word* सह. The figure is based upon a complete identification between the दीर्घत्व of श्वासदंड and the दीर्घत्व of दिवसनिशा. The figure[1] is possible in a series also; as in उत्क्षिप्तं सह &c.

27. A SPEECH WITH 'WITHOUT' (विनोक्ति)

(KÂRIKÂ XXVII.)

When a thing, in the absence of another is not agreeable (or is) not otherwise, it is (termed) a Speech with 'Without'.

---

1 इयं मालारूपाऽपि संभवति । यथा—'उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं, भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् । वैदेह्या मनसा समं तदधुना कृष्टं ततो भार्गव-, प्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं भग्नं तदैशं धनुः' इति । S. T.

'Not agreeable' means disagreeable; 'not otherwise' means not disagreeable, i. e. agreeable. Thus, विनोक्ति occurs when one thing is represented as *sometimes disagreeable,* (*or*) *sometimes agreeable,* in the absence of another, and is thus two-fold.

Here, only the sense of the word विना is required. Hence any other word bearing that sense (such as ऋते, रहित &c.) may do.

Examples in order :—

The first variety is instanced in अरुचि &c.

Here, the 'Moon &c.' without the 'night &c.' are apprehended as disagreeable.

The second variety is instanced in मृगलोचनया &c.

Here, the 'prince' without his 'wicked friend' and the 'deer-eyed lady' appears to advantage, inasmuch as without the former he is described as being pure-minded, and without the latter as expert in business.

Although[1] the ultimate meaning of the phrase न अशोभनः is 'agreeable', yet the expressing of the quality of agreeableness through the negation of that of disagreeableness, is intended to import that the apparent disagreeableness or loss of beauty of the object under description, is the fault of the presence of another object, the former being indeed essentially fair.

28. THE BARTER (परिवृत्ति)

(**KÂRIKÂ** XXVII. CONTINUED)

The Barter is the exchange of things for what are (a) equal or (b) unequal.

---

1 'शोभन' इति वक्तव्ये 'अशोभनो न' इत्यभावमुखेनाभिधानस्यायमाभिप्रायः, यत् वर्णनीयवस्तुनोऽशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परसान्निधिदोषविजृम्भितमेव, वर्णनीयस्य वस्तुनः पुनः स्वाभाविकमेव शोभनत्वमिति दर्पणाभिप्रायः । Viv.

(The word) परिवृत्ति *is* (*the designation of*) *the figure* to be defined, as known from the practice of ancient rhetoricians. Thus, there is no room for a doubt as to whether परिवृत्ति is here the thing to be definedor the definition. The word समासमैः gives us the two varieties of this figure.

Two things are said to be 'equal', when both of them are fit to be received. When one of them, however, is fit to be received, and the other unfit, they are said to be 'unequal'. The 'unequal' is either the 'lesser' or the 'greater'. Thus, this variety is two-fold. The plural of अर्थानाम् is insignificant. According to Udyota, exchange is (1) the receiving of one thing for another given, or (2) the giving of one thing for another received. The giver and the receiver must be different persons. Hence किमित्यपास्य &c. is no example, the giver and the receiver being there identical. The exchange here is not real but fancied by the poet. Thus, क्रीणन्ति यत्र &c. is no example.

The first two varieties are instanced in लतानामेव &c.

Here, in the first half, one thing, viz. dancing, (*is exchanged*) *for* another, *its equal*, viz. fragrance. *In the second*, the 'eyes'—*the greater* (*are exchanged*) *for* a 'multitude of miseries'—*the lesser*. The exchange is fancied, since 'dancing of creepers' is observed as owing to contact with the wind, and the 'miseries of travellers' as owing to the sight of creepers.

The third variety is instanced in नानाविध &c.

Here, 'blows'-*the lesser* (*are exchanged*) *for* 'earth'-*the greater*.

Mammata appears to admit both the meanings of विनिमय given above, in conformity with the examples cited by him. Thus, in the second example, for instance, he takes विनिमय in the second sense. Hence his Vritti on this part of the verse is उत्तमेन न्यूनस्य which means: giving the lesser (i. e. आधिव्याधि) for the greater (i. e. दृक्) received. Pradipa, however, admits only the first meaning, and takes लतास्वध्वन्यानाम् &c., as an example of न्यूनेन

उत्तमस्य—receiving[1] the greater—दृक् for the lesser—आधिव्याधि given. The language of his comment on this part of the verse, however, is inconsistent with his meaning of विनिमय, and his order of examples. It would be more appropriate to write द्वितीयार्धे अनुपादेयतया न्यूनैः आधिव्याधिभिः उपादेयतया उत्तमाया दृशः विनिमयः for what he has written.

Some hold[2] that two things may be said to be 'equal', even when both of them are unfit to be received; as in अस्थिमाला &c. Thus, according to these men, विनिमय is not threefold but four-fold.

29. THE VISION (भाविक)

(KĀRIKĀ XXVIII.)

When things past and future are represented as if they were present, it is (termed) the Vision.

भूतभाविनः *is a Dwandwa componnd* (भूताश्च भाविनश्च) meaning 'past and future'. Had it been कर्मधारय (भूता एव भाविनः), it would have meant 'past things which are future'—which involves an obvious contradiction. The figure is called भाविक, *because there is in it an intention of the poet* (*to represent past or future things as perceptible to the senses*). This is not the figure भ्रान्तिमान्; for, what is past or future is here mentioned as nothing but past or future. The employment of the past tense serves the purpose of bringing out the excellent beauty of the eyes, even though devoid of collyrium. Nor is this स्वभावोक्ति; for, there the natural characteristic of an object is what is striking, here, it is the intention of the poet or of the speaker introduced by him that is striking.

---

1 न्यूनेन उत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेन उत्तमस्य आदानामित्यर्थः । Pr.

2 अत्र समेन समस्येत्यनुपादेयत्वेन समत्वाविवक्षया चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिदुदाहृतः । यथा–'अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन' ॥ इति । Pr.

Both the varieties are instanced in आसीदञ्जन &c.

Here, in the first (half), *the past (object)*, viz. ' collyrium, ' *and in the second* (half), *the future* (*object*), viz. ' ornaments ' *are* (represented as if they were) *present before our eyes*. What is suggested here is : " your body in virtue of its peculiar nature appears beautiful even without 'collyrium' and ' ornaments'. These things are, therefore, useless". Here, actual words (i. e. आसीत् &c.) are employed to show that the things, that are represented as if they were present, are really past or future. Sometimes, such words are not employed ; as in अहं विलोकये &c.

Udyota says that this figure really comes under the third kind of Hyperbole, inasmuch as here a thing is represented as connected with the present time, although it is not really so connected.

30. THE POETICAL REASON (काव्यलिंग)

The Poetical Reason is (the statement of) a reason in the form of the meaning (a) of a sentence or (b) of a word (c) or of words.

Here, by making the necessary distinction, we should understand the word हेतु alone as giving us the definition, and वाक्यपदार्थता as giving us the divisions of काव्यलिंग. The reason stated here is such as accounts for a fact, which, by itself, is unintelligible.

The first variety (a) is instanced in वपुः प्रादु &c.

Here, the fact—I never saluted you before—and the fact—I will never salute you even in the future—constitute the reason for the sins committed. The two facts are expressed by two sentences. Thus, the reason is in the form of the sense of a sentence. Although ' non-salutation' itself is the अपराध, and thus the relation of cause and effect does not hold good between them, still by ' अपराध ' we should understand here ' Sin, ' and

'क्षमण' should by Indication mean 'destruction'. Thus, 'non-salutation' becomes the reason of the sins committed.

The next two varieties may be instanced in this very example as follows :—The fact of 'non-assumption of the body'—which is expressed by one word only, viz. अतनुः—is the reason for 'non-salutation' in the future; and the fact of 'final release,' the result of salutation—which is expressed by two words नमन् मुक्तः—is the reason for 'non-assumption of the body in the future'.

The third variety (c) is instanced in प्रणयि &c.

Here, the fact of the 'discharge of the weapon', expressed by the words शस्त्रमुपक्षिपतः is the reason for the 'fall of the arm.' Neither the words शस्त्रमुपक्षिपतः, nor the words तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः, constitute a sentence; for, they are adjectives, and do not express a complete thought without the noun तत्र which they qualify.

The second variety (b) is instanced in भस्मो &c.

Here, सुखालोकोच्छेदिदत्र constitutes the reason for the 'great darkness of final emancipation'. युष्मदतपर्सुखालोकोच्छित्ति, being a compound, is but one word.

Thus, *in these (three examples), 'non-salutation in previous and future births', 'discharge of the weapon', and 'deprivation of the light of happiness', constitute reasons of the above-mentioned characters for 'the two sins', for 'the fall of the arm', and for 'the great darkness* (of final emancipation)', *respectively.*

According to Pradipa, the distinction between अर्थांतरन्यास and this figure is that in the former, the second statement is made independently of, i.e. as unconnected with the first statement, and is ultimately apprehended as the reason for (corroborating) the first statement. Whilst here, one statement is directly mentioned as a reason for the other, by the employment of a noun or pronoun in the ablative or any other case showing reason.

Upon this Prabha observes that Pradipa's word हेतुविभक्त्यादिना[1] is wrong; for, in the example here given, a word showing reason is absent. Besides, if the reason be expressed by a word in the ablative case, then such verses as अलमति &c. and प्रजानां विनया &c. would be examples of काव्यालिंग which they are not. Again, it is only a reason which is implied and not expressed by a word in the ablative case, that has been regarded by the ancients as pleasing, and as such has been admitted by them as constituting काव्यालिंग. Hence it is that in वपुः प्रादुर्भावादनुमितम् (the first part of the first line) there is no काव्यलिंग. Udyota regards the word हेतुविभक्त्यादिना as but a mis-reading.

This figure is not अनुमान; for, the हेतु is not here stated as invariably associated with the साध्य, and as connected with the पक्ष, as it is in अनुमान. According to others, in अनुमान, the poet composes his verse in such a manner, (i. e. by stating the हेतु as Possessed of व्याप्ति and पक्षधर्मता), that his intention is that the reader should know from the peculiar structure of the verse, that an inference has been drawn by the poet himself. Whilst in काव्यलिंग, the poets' intention is that the inference should be drawn by the reader himself, and not simply known by him as drawn by the poet.

According to प्रभा, काव्यलिंग[2] is when a कारकहेतु is implied by words, directly or indirectly. A कारकहेतु is an efficient cause—a cause that produces something, as दण्ड, चक्र &c. produce a घट. अनुमान is when a ज्ञापकहेतु is mentioned. A ज्ञापकहेतु is an indicatory reason—a mark—which enables us to infer something as a lamp enables us to see a घट. अर्थान्तरन्यास is when a proposition is put

---

1 'हेतुविभक्त्यादिना' इत्यसंगतम्। उक्तोदाहरणे तदभावात्। प्रत्युत पंचम्या हेत्वभिधाने 'अलमतिचपलत्वात्,' 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादौ काव्यलिंगस्यानिष्टत्वात् 1 Pr.

2 साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिंगम्। उक्तार्थदृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः। निजदोषेत्यादौ ...विशेषरूपोऽर्थो न सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिंगतेति। अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः अस्मादिदं गम्यते इति। Pr.

forth to corroborate another proposition. In निजदोषावृत &c, for instance, the particular is not the कारकहेतु of the general. Hence the verse is not an example of काव्यलिंग. In परिकर[1], the sense suggested through the force of the sense of the sentence or of a word or words, contributes to the expressed sense ; here, the sense of the sentence or of the word itself constitutes the reason.

31. PERIPHRASIS (पर्यायोक्त)

(KÂRIKÂ XXIX.)

The statement (of a fact) without the relation of the expressed and the expresser (between that fact and the words which bring it out) is (termed) Periphrasis.

When a fact (that is intended to be expressed) *is conveyed through the power of Suggestion which is different from the relation of the expressed and the expresser* (i. e. from tne power of Denotation of the words), *it is* पर्यायोक्त, (*so called*) *because the* (*intended*) *fact is stated in a different manner.* In other words, पर्यायोक्त is when a fact which is intended to be expressed is conveyed by words which do not express it, but by words which suggest it. This figure is distinguished from Suggestive Poetry by the fact that in the former, the expressed sense is identical with the suggested sense, whilst, in the latter, it is different from it; or, according to Udyota, by the fact that in the former, the suggested sense is quite plain and is not more striking than the expressed sense ; whilst, in the latter, it is not so.

The figure is instanced in यं प्रेक्ष्य चिर &c.

Here, मोचन and निश्वासप्रीतित्याग—the suggested and expressed senses of the verse, respectively, are ultimately identical with each other. One and the same sense is, therefore, conveyed by the

---

1 परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात् प्रतीयमानोऽर्थो वाच्योपकारतां भजते, काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजत इति । Sud.

verse through the power of Suggestion in the form : ऐरावणशक्रौ मदमानविमुक्तौ जातौ, and through the power of Expression in the form : मदमानाभ्यां तयोरविकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झिता. In other words, (*the sense*) ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जातौ, *although suggested, is yet expressed by* (*the*) *words* (of the verse). *Thus, what is expressed is what is suggested.*

If it be said that the knowledge of a thing which is already known being useless, there is no need of one and the same sense being conveyed by means of the two powers of a word, i. e. the power of Expression and the power of Suggestion, we reply :—True that one and the same sense is expressed and suggested by the verse, *but the form in which that sense is suggested is not the same as that in which it is expressed.* The thing may be the same and yet modes may be different, *as* in the following example :—*When a 'white walking cow' is perceived, there is the determination that it is a white walking cow.* Thus, *what one perceives, is what one determines, but one does not determine it in the manner in which one perceives it; for, one perceives* (*a white walking cow*) *as* (*a cow*) *undistinguished and unconnected* ; whilst, *one determines it to be* (a cow) *possessed of distinction and connection.*

दर्शन and विकल्प mentioned by Mammata in his Vritti here mean निर्विकल्पकप्रत्यक्ष and सविकल्प प्रत्यक्ष, respectively.

According to the Naiyayikâs, in a निर्विकल्पक प्रत्यक्ष, an object is perceived as unconnected with such attributes as class (जाति), quality (गुण), action (क्रिया) &c. a गो, for instance, is perceived as unconnected with गोत्व, शुक्लत्व, चलन &c. All the things, i. e the object, गोत्व, शुक्लत्व, चलन &c. are here perceived as independent of, and unconnected with, one another,

In common language we may say that we perceive a गो here, but we do not recognise to ourselves what that गो is ; that is we do not know to which class of beasts it belongs, by which name it is called, whether it is white or black, walking or not &c. In fact, we perceive it as something इदं किंचित्).

In a विकल्पक प्रत्यक्ष, on the other hand, an object is perceived as

connected with such attributes as class, quality &c. A गो, for instance, is perceived as connected with गोत्व, शुक्लत्व &c. All the things, i. e. the object, गोत्व, शुक्लत्व &c. are here perceived as connected with one another. In ordinary language we may say that here we perceive a गो and recognize it for what it is. In other words, we know that it belongs to the class of गोs, that it is white, that it is walking &c.

According to the Bauddhâs, in a निर्विकल्पक, an object is perceived as undistinguished, whilst, in a सविकल्पक, as distinguished, from others of a different class. For, instance, a गो is perceived in the former as not different from others that are not—गो ; whilst, it is perceived in the latter as different from others that are not—गो. These two kinds of Perception, Indeterminate (निर्विकल्पक) and Determinate (सविकल्पक) are referred to here by Mammata under the words Perception (दर्शन) and Determination (विकल्प). The dual भेदसंसर्गाभ्याम् shows that Mammata here combines the Naiyayik and the Buddhist view into one.

Thus, just as the object of both the kinds of Perception is one and the same, and yet the modes of perceiving it are different—one Indeterminate, the other Determinate ; so the sense to be conveyed in पर्यायोक्त is one and the same, and yet the modes of conveying it are different—one of Expression and the other of Suggestion.

32. THE EXALTED (उदात्त)

(KÂRIKÂ XXIX CONTINUED)

(A description of) the prosperity of a thing is (termed) the Exalted.

'*Prosperity* (of a thing)' means '*connection* of that thing *with* the *plenty* of anything'. It does not mean[1] 'abundance' of that thing itself. For, if it would mean that, the definition would extend to such a verse as बदरा &c. which is an instance of पर्याय.

---

1 'बदरामलकाम्रदाडिमानामपहृत्य श्रियमुन्नतां क्रमेण । अधुना हरणे कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलक्ष्म्याः ॥' इत्यादौ पर्यायालंकारभेदेऽतिप्रसंगादिति भावः । Pr.

According to Udyota, however, the Kârikâ means :—(The description of) the abundance of (such) things (as wealth, courage, generosity &c.) is (termed the Exalted).

The figure is instanced in मुक्ताः &c.

Here, the houses of the learned are described as connected with the abundance of wealth in the form of pearls &c. From this, the excessive prosperity of king Bhoja—the object under description, is apprehended.

(KÂRIKÂ XXIX. CONTINUED)

Also the subordination ot the great (is termed the Exalted).

The subordination (of the great), i. e. *the representation* (of the great) *as collateral, of course, to the subject in hand,* is also (termed the Exalted).

The figure is instanced in तारिवमरण्यम् &c.

Here, the great Râma is represented collaterally to the Dandakà forest—the matter under description, in order that the representation may bring out the great importance of that forest.

If it be said :—Here, strikingness is due to Râma's great energy itself which is here principal. No other point of strikingness exists in the verse. Thus, this does not deserve to be called a figure, but Suggestive Poetry; we reply :—*The Heroic Flavour is not here (principal), because it* serves to glorify Râma who *is here subordinated (to the Dandakâ forest).*

33. THE CONJUNCTION (समुच्चय)

(KÂRIKÂ XXX.)

When, one cause of the production of an effect be-

नियाम्तः कन्दर्पप्रतिभट जराजूट भजन्ते ।
अथायं व्यासङ्गः पतितजननिस्तारणविधे-
र्न कस्मादुत्कर्षस्त्वयि जननि जागर्ति जगताम् ॥

ing present, others (are said to) produce that (effect), it is (termed) the Conjunction.

When, one cause capable of producing the effect in question being present, other causes are (represented to be) *present, it is* समुच्चय.

The singular number of अन्यत् is insignificant here.

In समाधि, the causes are of unequal power; the effect which is to be brought about by one cause, becomes simply easy through the accidental operation of another cause. Here, all the causes are equally powerful. They jointly operate in the production of the effect, just as pigeons alight together upon a threshing-floor. The facilitation of the effect is here absent.

In काव्यलिंग, the causes only are intended; whether they are one or many, or whether one of them is principal and the others subordinate, is not the object under consideration. Here, whilst one cause able to produce an effect is engaged in its production, others only help it.

The figure is instanced in दुर्वाराः &c.

Here, *the (irresistible) arrows of Cupid, themselves, make the 'state of separation' insupportable; over and above these, (such causes as) the 'lover's being at a distance &c.' are mentioned* as doing the same.

Rudrata has divided this figure into three kinds, i. e. Combination (1) of good things, (2) of bad things, and (3) of good and bad things, and defined them separately. But, *inasmuch as this very (figure, i. e.) Conjunction holds good* in all these kinds, that is, *where the combination is of good things, where the combination is of bad things, and where the combination is of good and bad things, we have not defined these separately.*

The first kind is instanced in कुलममलिनं &c.

Here, notwithstanding the existence of one cause, i. e. 'pure

family' capable of producing the effects, i. e. 'pride' and the 'absence of it,' other causes such as 'a handsome figure &c.' are mentioned. All these causes being good things (since the things are naturally agreeable), *the Conjunction here is of good things.*

But, in the example (first) mentioned, i. e. in दुर्वाराः &c., *the Conjunction is of* such *bad things* as 'the arrows of Cupid &c.' These things are bad, because they cause pain to a 'woman under separation' who is the subject under discourse.

The third kind is instanced in शशी दिवसधूसरः &c.

Here, the 'moon dimmed (by day)' is alone sufficient to become *a sore affliction (to my heart)*; yet *other sore afflictions (are mentioned)*. *Thus,* inasmuch as a 'wicked person' is bad, and the 'moon' good, *there is (here) a Conjunction of both good and bad things.*

'This requires consideration,[1]' says Pradipa. 'For, just as in the previous example (viz. दुर्वाराः &c.), the lover, although naturally good, becomes bad in virtue of his being at a distance, so here also, the moon although naturally good, becomes bad in virtue of his being dimmed by day. Thus, this verse also, like दुर्वाराः &c., deserves to be an example of असद्योग and not of सदसद्योग as said by Mammata.'

Pradipa takes सदसद्योग as a द्वंद्व Compound and interprets it as 'Conjunction of good and bad things.' But this interpretation is wrong. For, firstly, if we accept it, the verse becomes open to the fault of सहचरभिन्नत्व (Dissimilarity of the associated), inasmuch as it contains the association of good and bad things which are opposed to each other. And secondly, according to this interpretation, the example, as Pradipa himself says, becomes identical with the example दुर्वाराः &c.

We should, therefore, take सदसद्योग as a कर्मधारय Compound (सन्तश्च

1 चिन्त्यत्वे हेतुमाह–पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरणे इत्यर्थः । विशेषणेनासम्यक्त्वमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव. दूरस्थितिविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि स्वतः सुन्दरस्य शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । Pr.

ते असन्तश्च, तेषां योगः) and interpret it as 'Conjunction of things that are both good and bad.' Now, the fault of सहचरभिन्नत्व vanishes; for, each of the things combined in the verse being both good and bad—good by itself, and bad in a particular state,—the combination is not unequal. The example also may be shown to be different from दुर्वाराः &c. thus:—In दुर्वाराः[1] &c., although a 'lover &c.' are naturally good things, still, they are intended by the poet to appear as simply bad to the woman under separation. Whilst, here the 'moon &c.' are intended to appear as both good and bad—good in virtue of their beauty, and bad in virtue of their distressing the mind &c. Or thus:—In दुर्वाराः &c., although one thing, i. e. the 'lover' is good naturally, but bad when he is at a distance, still, all the other things mentioned in the verse, i. e. मार्गण, वयः, वसंत &c., are painful to the woman under separation, even naturally.

Thus, inasmuch as all the things in the verse (दुर्वाराः &c.) except प्रियतम are bad, the verse is nothing but an example of असद्योग. But, here all the things are both good and bad—good naturally but bad in virtue of the attributes धूसरत्व &c.; therefore, this is an example of सदसद्योग. Everywhere in the verse the विशेष्यs such as शशी &c. are good, and the विशेषणs such as धूसर &c. are bad. This uniformity is, however, violated in नृपांगणगतः खलः where the विशेष्य, i. e. खल is bad, but the विशेषण, i. e. नृपांगण is good. But, inasmuch[2] as here also we get a thing, i. e. खल that is both good and bad (whether the विशेष्य is good or the विशेषण is good is here insignificant), the whole verse is a good example of सदसद्योग.

Some[3], however, say that inasmuch as the verse contains the fault of

---

1 दुर्वाराः शशीत्यनयोः कथं भेद इति चेत्, इत्थम्–दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा, इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभनत्वमपीति विवक्षा । Pr.

2 इदं तु वोध्यम्, 'शशी दिवसधूसरः' इत्यादौ विशेष्यं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्द्यमिति असत् । 'नृपांगणगतः खलः' इत्यत्र तु विशेषणं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्द्यमिति असत्, नैतावता विशिष्टेषु शल्येषु भेदोऽस्ति । Sudh.

3 'नृपांगणगतः खलः' इत्यत्र नृपांगणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि (भग्नप्रक्रमत्वात्) तदंशमुपेक्ष्यैव अलंकारोदाहरणता । Chan.

भग्नप्रक्रमत्व, it is unfit to become an example of this figure. They, therefore, regard the first three lines only of the verse as an example of समुच्चय. Udyota wishes to avoid the fault altogether by proposing to read नृपांगणमसच्युतम् for नृपांगणगतः खलः.

(KĀRIKĀ XXX. CONTINUED)

That is another (kind of Conjunction) where Qualities and Actions are simultaneous.

The Compound गुणक्रियाः may be solved, according to some, as गुणौ च क्रिये च = गुणक्रियाः, गुणश्च क्रिया च = गुणक्रिये, and then by एकशेष, गुणक्रियाश्च गुणक्रिये च = गुणक्रियाः. Here, the number of the things conjoined is not the point. Hence the dual number of गुणौ and क्रिये is insignificant. Thus, those men[1] are not right who suppose that the dual number is significant as showing that the things combined must be two and two only. For, it is a general rule that the number of the words that are compounded with others is always singular. The supposition, therefore, that the number of गुण and क्रिया is dual here is far-fetched. Or, the Compound may be solved (according to Pradipa) as गुणाः क्रियाश्च. Here also, neither number nor homogeneity of the simultaneous things is the point. Hence simultaneity of heterogeneous things (or of homogeneous things more than two) is also included under this figure.

We thus get three Varieties here :—Simultaneity (1) of two (or many) Qualities, (2) of two (or many) Actions, and (3) of a Quality and an Action. The word 'Simultaneous' distinguishes this figure from दीपक where the many Actions are not simultaneous, but successive.

---

1 अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वंद्वे बहूनामेव समुच्चयः स्यादतो गुणौ च क्रिये चेति द्वंद्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुणाक्रियाः इत्येकशेषात् द्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविधः समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनांतेनोत्सर्गतः समासाभावात्तत्कल्पनक्लेशः । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम् । बहूनामपि गुणानां बहूनामपि क्रियाणां च समुच्चयस्येष्टत्वात् । Pr.

Examples in order :—

The Simultaneity of two Qualities (1) is instanced in विरलित &c.

Here, the simultaneity is of two Qualities, i. e. brightness and darkness.

The simultaneity of many Qualities is instanced in प्रादुर्भ-[1] वति &c.

The Simultaneity of two Actions is instanced in अयमेत &c.

Here, the Simultaneity is of two Actions, i. e. arriving and becoming.

The Simultaneity of many Actions is instanced in उदितं[2] &c.

The Simultaneity of a Quality and an Action is instanced in कलुषं च &c.

Here, the Quality 'turbidity' and the Action 'falling' are simultaneous.

It should not be said that (this Conjunction is possible only) when the abodes (of the simultaneous things) are different, nor (should it be said that it is possible only) when the abode is one and the same; for, (such verses as) धुनोति *&c. and* कृपाणपाणिः *&c. are found,* in the former of which, the Actions धुनोति and तनोति are simultaneous, although their abode is one and the same, and in the latter, the Actions पाणौ कृपाणकरण and साधुत्वाद्करण are simultaneous, although their abodes

---

1 प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः। रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः। Pr.

2 उदितं मंडलमिन्दोरुदितं सद्योवियोगिवर्गेण। मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन। Pr.

are different. All these[1] varieties of Conjunction are as a rule founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the necessary sequence of cause and effect. Thus, Hyperbole is not the figure here, but Conjunction, Hyperbole being only subordinate to it.

34. THE SEQUENCE (पर्याय)

(KÂRIKÂ XXXI.)

One (thing) in many (places) successively is (termed) the Sequence.

When a thing (intended as) one (1) is, or (2) is made to be, in many (places), in succession, that is पर्याय.

The words 'in succession' exclude समुच्चय and the second kind of विशेष in both of which there is Simultaneity. The word भवति in the Vritti does not denote 'natural existence'; for, कालकूट does not naturally exist on the throat of Siva; thus, if भवति would mean 'natural existence', the verse नन्वाश्रय &c. would not be an example of भवति. So करोति also does not denote 'artificial existence'. These words mean here 'non-mention and mention of a causal agency', respectively.

Examples in order :—

The first variety (1) is instanced in नन्वाश्रयस्थिति &c.

Here, कालकूट, which is really one, is said to reside in places that are several. No cause, however, as to why it resides in many places is mentioned. Here, the unity of कालकूट is real; sometimes it may be due to a fancied identity; as in बिम्बोष्ठ &c.

Here also no cause as to why one thing, i. e. राग resides in two places, i. e. ओष्ठ and हृदय, is mentioned. *Although* राग (re-

---

1 अत्र कार्यकारणयोरेककालात्मकाविपर्ययरूपातिशयोक्तिर्मूलं न तु स एवालंकारस्तस्येहांगत्वात्। Viv.

siding in the lips, in the shape of 'redness') is really different from राग *(residing in the heart, in the shape of 'love,') still, inasmuch as (the two* रागs*) are ascertained as identical with each other, the unity (intended in the Kârikâ) is not (here) contradicted.*

The second variety (2) is instanced in तत्तेषां &c.

Here, one and the same 'heart' is made to reside in two places, i. e. त्रिवण and बिम्बाधर. The causal agency, i. e. 'Cupid' is mentioned.

The verse श्रोणीभागः &c. commented upon by Udyota, is found in some books of the Kâvyaprakâsha. Many commentators such as Mânikya-Chandra and others regard it as an example of the first variety of पर्याय,[1] inasmuch as in the first line of it, one thing, i. e. तनुत्व is said to reside in the two places श्रोणीभाग and मध्यभाग, and in the second line, one thing, i. e. तरलगति is said to reside in the two places पाद and लोचन. In this example, one thing resides in two places; in the next example नन्वाश्रय &c., one thing resides in many places. This, according to Sanketa, is the distinction between the two examples. But Sudhâsâgara and others regard this verse as an interpolation, probably on the ground that this example is unnecessary and also on the ground that this does not become an example of पर्याय since the word विनिमय in the verse shows that पर्याय is not intended by the poet. —

(KÂRIKÂ XXXI. Continued)

The reverse of that is another (Sequence).

The reverse of the former is the second kind of पर्याय; in other words, *when many (things) (1) are, or (2) are made to be, in one (place), in succession, that is another* पर्याय. Here also the words 'in succession' exclude समुच्चय.

Examples in order :—

The first variety (1) is instanced in मधुरिम &c.

---

1 अत्र एकस्य तनुत्वादेर्द्वये वृत्तिः। पूर्वार्द्धमत्रोदाहरणम् । नन्वाश्रयेत्यत्र एकस्य बहुषु वृत्तिः। San.

Here, the manifestation of nectar' and 'the announcement of poison' are successively on the part of one and the same thing, i. e. 'the words of the wicked.' The causal agency is not mentioned.

The second variety (2) is instanced in तद्गेहं &.

Here, the 'house' and the 'palace,' are successively made to belong to one and the same person, i. e. 'this Brâhmin.' The causal agency, i. e. 'days' is mentioned.

Here (i. e. in both the varieties of this figure), *there is no Barter. For*, although[1] in the first variety of this figure, the fact that one and the same thing should be abandoned by one person and received by another is intended as in Barter, still, the additional fact *that one and the same (person) should abandon (one thing) and receive (another), is not intended* as it is in Barter.

Thus, for instance, in नन्वाश्रय &c., although the fact that कालकूट should be abandoned by अर्णव and received by शंकर is intended as in Barter, still, the additional fact that अर्णव should abandon कालकूट and receive something else, *or* that शंकर should receive कालकूट and abandon something else, is not intended as it is in Barter.

Although[2] कालकूट is abandoned by अर्णव, still, something else is not received by him; so also although कालकूट is received by शंकर, still, something else is not abandoned by him.

Similarly, in the second variety of this figure, although the fact that one and the same person should abandon one thing and receive another is intended as in Barter, still, the additional fact *that one and the same (thing) should be abandoned (by one person) and received (by another) is not intended* as it is in Barter.

Thus, for instance, in तद्गेहं &c, although the fact that द्विज should abandon गेह and receive मन्दिर is intended as in Barter, still, the addi tional fact that गेह should be abandoned by द्विज and received by दिवस,

---

1 ननु द्विविधोऽत्र पर्यायः परिवृत्त्यभिन्न एव । पूर्वत्र त्यक्तग्रहणरूपत्वेन परत्रैकवस्तुत्यागानन्तरापरवस्तुग्रहणरूपत्वेन परिवृत्तिसम्भवात् । D. V.

2 अत्र गेहादि त्यज्यते एव, न तु केनापि स्वीक्रियते । परिवृत्तौ तु यदेकेन त्यज्यते तदन्येन गृह्यते । San.

or that मन्दिर should be received by द्विज and abandoned by दिवस, is not intended as it is in Barter.

Although गेह is abandoned by द्विज, still it is not intended to be received by दिवस ; so also although मन्दिर is received by द्विज, still it is not intended to be abandoned by दिवस.

In परिवृत्ति, there is एककर्तृकाभिन्नकर्मक हानोपादान, and एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान also. In the first variety of पर्याय, although there is एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान, still, there is no एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान. Similarly, in the second variety of पर्याय, although there is एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान, still, there is no एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान. This is the distinction between पर्याय and परिवृत्ति.

Pradipa, however, simply says :—

This is not Barter, since 'abandoning' and ' receiving' (although present) are not (yet) intended here (by the poet).

35. INFERENCE (अनुमान)

(KÂRIKÂ XXXI. CONTINUED)

The statement of a (logical) Reason and a Conclusion is said to be Inference.

साधन is that which proves the existence of one thing upon another, as in the stock example पर्वतो वह्निमान् धूमात्, धूम is the साधन, because it proves the existence of वन्हि on the mountain. साध्य is that whose existence is to be proved by means of the साधन. As in the above example, ' fire ' is the साध्य, because its existence is to be proved on the 'mountain' by means of the साधन 'smoke'. पक्ष is a धर्मी, i. e. that which has the साध्य for its attribute, that is, that on which the existence of the साध्य is proved ; as ' mountain ' is the पक्ष, because on it the existence of 'fire ' is proved.

For a true Inference, the हेतु ought to be invariably accompanied by the साध्य. As in the true inference पर्वतो वन्हिमान् धूमात्, धूम—the हेतु is invariably accompanied by वन्हि-the साध्य. Hence the हेतु is called the व्याप्य and the साध्य the व्यापक.

The (logical) Reason (साधन) *is a mark possessed of the three qualifications* पक्षधर्मत्व, अन्वयित्व and व्यतिरेकित्व.

The mark must have (1) पक्षधर्मत्व, i. e. must be an attribute of the पक्ष, i. e. must be connected with the पक्ष. It must have (2) अन्वयित्व, i. e. सपक्षवृत्तित्व, i. e. must be found to exist in similar instances, i. e. in those instances where the साध्य is ascertained to exist. As 'smoke' is सपक्षवृत्ति, because it is found to exist in such instances as a 'kitchen-house &c.' where 'fire' is ascertained to exist.

Again, the mark must have (3) व्यतिरेकित्व, i. e. विपक्षावृत्तित्व, i. e. must not be found to exist in dissimilar instances, i. e. in those instances where the साध्य is ascertained not to exist. As 'smoke' is विपक्षावृत्ति, because it is not found to exist in such instances as a 'lake &c.' where 'fire' is ascertained not to exist.

The Conclusion (साध्य) *is a necessary*[1] *connection of the* साध्य *(which invariably accompanies the* हेतु *), with the* पक्ष.

A poetical representation of both the Reason and the Conclusion, of the character described above, is Inference.

The figure is instanced in यत्रैताः &c.

Here, in the first half, the Reason, and in the second half, the Conclusion, are stated. The argument may be put in the following form :—

The Conclusion :—

These women (पक्ष) have Cupid always running before them, furnished with a bent bow &c. (साध्य)

The Reason :—Because they direct arrows in the form of the movements of their eye-brows towards a young man. (हेतु)—a

---

1 अयोगव्यवच्छेदोऽवश्यं संबंधः । Pr.

fact which is invariably accompanied by another fact, i. e. 'Cupid always running before them.' (व्याप्ति)

If it be said : the Conclusion may also be stated first, as in मधुँ तिष्ठति &c, just as it is stated afterwards, in the present verse. Why has then Inference been treated generally instead of being described particularly,[1] i. e. as possessed of two kinds. Besides,[2] the reversed order of the Reason and the Conclusion should also be admitted (as it has been admitted by Rudrata) as a figure, as the reversed order of Cause and Effect has been recognized as a figure (i. e. Hyperbole).

We reply that in Hyperbole where the order of cause and effect is reversed, there is a strikingness consisting in the apprehension of the instantaneous production of the effect by the cause, owing to the reversed position of cause and effect. *There is no such strikingness (however), in the inversion of the sequence of the Reason and the Conclusion. Therefore, Inference is not (here specifically) declared as (possessed) of this kind.* The termination अन् of अनुमान denotes an act, not an instrument, of inference. Thus, an inference, the result of an inferential process, is the figure here.

When such words as मन्ये, शंके &c. occur in a verse, Inference is Expressed ; these words intimate an inference, only when a Reason and a Conclusion are stated. They intimate Poetical Probability, when simply the reason such as resemblance &c. is present. When such words as वन्हि &c. occur, Inference is Indicated. When both the kinds of words are not expressed, and the inference is suggested by the statement of a Reason and a Conclusion, Inference is Suggested.

36. THE SIGNIFICANT (परिकर)

(KÂRIKÂ XXXII.)

A description with significant epithets is (termed) the Significant.

---

1 विशेषत इति । उक्तप्रकारद्वयवत्तया इत्यर्थः । Pr.

2 तथा च अतिशयोक्तौ कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययवत् अत्रापि साध्य-योः पौर्वापर्यविपर्ययोऽपि वक्तव्यः, उक्तश्च रुद्रटेन । Vide. Cha. & San.

'Significant' means 'suggestive.' The description is, *of course, of the subject.*

instanced in महौजसो &c.

Here, the epithets महौजस्त्व &c. suggest that the warriors are irresistible &c.

If it be said : A 'Non-Significant' word has been declared to be a fault, i. e. अपुष्टार्थत्व ; from this, it, of course, follows that an epithet must be significant. Thus, the Significant is simply the absence of the fault 'अपुष्टार्थत्व', and does not deserve to be a distinct figure. The traditionalists reply :—*Although, a non-significant epithet being declared to be a fault, its rejection leads to the (tacit) admission that an epithet must be significant, still, the employment of many (significant) epithets in connection with one and the same (subject as* in the present verse), *has a (peculiar) strikingness* which is known to all, and is not simply the absence of a fault. *Hence, the Significant has been ranked in (the class of) figures.* According to these men, the plural विशेषणै : is significant as showing that a plurality of significant epithets is requried for this figure.

On this Pradipa :—The figure occurs even when only one significant epithet is employed ; as in अयि लावण्य &c. Absence of the fault 'अपुष्टार्थ' is possible not only when a significant epithet is employed, but evn when no epithet is employed. Thus, the fact that an epithet is not अपुष्ट[1] does not necessarily imply that it is significant. Although in some cases, as in the present verse, absence of the fault अपुष्टार्थत्व and the presence of the figure परिकर may both be found together, still, the grounds why the fault is absent and the figure is present are distinct. The fault is absent, because diminution of (the) pleasure (derived from a verse), which constitutes the very essence of a fault, is here absent. The figure is present, because it invests the verse

---

1 दोषाभावरूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कातिविशेषजनकत्वरूपमलंकारत्वं उपघेय-संकरेऽपि उपाधेरसंकरान्निर्बाधमिति भाव : । Pr. Vide. R. G. also.

with a peculiar charm. The peculiar charm or strikingness of a significant epithet is experienced by all and cannot, therefore, be denied; as in शुध्दे सद्मनि[1] &c.

The author[2] of Nidarshanâ says that up to this point, the Kâvyaprakâsha is composed by Mammata; what follows afterwards is the composition of another man named Allata.

37. THE DISSEMBLER (व्याजोक्ति)

(KÂRIKÂ XXXII. CONTINUED)

The artful concealment of the nature of an object, though discovered, is (termed) the **Dissembler.**

When, the nature of an object which, even though hidden, is discovered somehow or other, is concealed under some pretence, that is व्याजोक्ति.

This is not अपन्हुति; *for, resemblance between both the* प्रकृत *and the* अप्रकृत, *which is present in* अपन्हुति *is here impossible.* Although resemblance is present here, still, it[3] is between रति and the शैत्य of the Himâlaya, which are both प्रकृत here.

If it be said: In व्याजोक्ति, there is the concealment of a thing that is first hidden and is afterwards discovered; thus, inasmuch as the circumstances only of a thing concealed are here different, व्याजोक्ति is different from अपन्हुति. We reply that even in these cases (where the circumstances are different), there

---

1 'शुध्दे सद्मनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि, क्रीडाद्रौ च सशाद्वले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृश:। &c.'। Pr.

2 एतत्पर्यन्तं मम्मटाचार्याणां कृति:। 'कृत: श्रीमम्मटाचार्यवर्यै: परिकरावधि:। प्रबंध: पूरित: शेषो विधायाल्लटसूरिणा॥' अत: परमल्लटाचार्यस्य कृति:। Nid.

3 अपन्हुतौ किल उभयनिष्ठं साम्यम्, अत्र तु प्रकृतस्यैव सद्भावात् प्रकृतनिष्ठमेव साम्यमिति भाव:। San.

will be nothing but अपन्हुति, if resemblance is possible in them, as in सीत्कारं[1] &c.

If it again be said that where resemblance is stated for the sake of concealment, there is व्याजोक्ति; but where concealment is stated for the sake of resemblance, there is अपन्हुति; we reply that in both[2] the cases, there is nothing but अपन्हुति; because in both, there is resemblance; whether concealment is predominant or subordinate is not the point. The same is the opinion[3] of the followers of Udbhata and others.

According to Udyota, in अपन्हुति, the affirmation of the उपमान is accompanied by the denial of the उपमेय. Here, nothing is denied, but something is made known as brought about by some other cause.

The figure is instance d in शैलेन्द्र &c.

Here, horripilation (पुलक) *and tremor* (वेपथु) *manifest themselves* (*on the body of Siva*) *as the Involuntary Indications* (*of his love for Pârvati*); *their natures*, however, *are concealed by their being represented as proceeding from cold.*

Pradipa remarks,[4] however, that 'horripilation' and 'tremour' are not first hidden, so that they cannot be said to be afterwards discovered. Thus, the example would be inconsistent with the Vritti of Mammata explaining the definition of व्याजोक्ति. He, therefore, says that here the love for Pârvati that was hidden is discovered by the Involuntary Indications of love, i. e. horripilation and tremor; it is then concealed under the pretence that these Indications

---

1 यथा–' सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमांचम्। नागरिकः किं मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ ' इत्यादौ गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्यायुक्त्या व्यक्तस्य नहीत्यादिनाऽपन्हवेऽप्यपन्हुतिरेवेत्यर्थः। Pr. and Kuv.

2 उभयत्रेति। अपन्हवप्राधान्येऽङ्गत्वे च साति साम्ये इत्यर्थः। Pr.

3 यदाहुरिति। उद्भटादिमतानुसारिण इत्यर्थः।

4 तत्र कम्परोमाञ्चयोः पूर्वगूढत्वाभावादुद्भिन्नेत्यस्यासंगतेः स्वयं उदाहरणं संगमयति–वयं त्विति। Pr.

proceed from cold. The word गूढावगतिः in Pradipa is a mis-reading for गूढा च रतिः.

38. SPECIAL MENTION (परिसंख्या)

(KÂRIKA XXXIII.)

When the mention of something, with or without a query, results in the exclusion of something else, similar to it, it is considered to be Special Mention.

If it be said :—How can the mention of one thing result in the rejection of another ? It is replied that *when a thing, although known from another means of proof, is yet made the subject of a special assertion, it terminates in the exclusion of another thing, similar to it, there being no other purpose which it can serve. Thus* the mention of such a thing *is* परिसंख्या.

The words पृष्टमपृष्टं च give us the divisions of परिसंख्या. *The (Special) Mention here is* sometimes (a) *seen to be preceded by a question, and* sometimes (b) seen to be *otherwise*, i. e. not preceded by a question. Thus, we get two divisions. *Similarly, in both these places, the thing to be excluded is (sometimes)* 1 *Implied and (sometimes)* 2 *Expressed. Thus, we get four divisions.*

The word परिसंख्या[1] literally means 'knowledge (संख्या)' of exclusion (परि).

Examples in order :—

(a) 1 is instanced in किमासेव्यं &c.

Here, the fact that the banks of the Ganges should be resorted to, is well-known. It is made the subject of a special assertion here, for the purpose of intimating that the banks of other rivers should not be resorted to. 'The vicinity of another

---

1 परिसंख्येति । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या बुद्धिः । Pr.

river than the Ganges &c.' are thus the things to be excluded ; and they are here implied.

(a) 2 is instanced in किं भूषणं &c.

Here, the things to be denied are 'the jewel's being an ornament &c.;' and they are here expressed.

(b) 1 is instanced in कौटिल्यं &c.

Here, what are denied are 'the crookedness residing in any other things than a woman's hair &c.'

(b) 2 is instanced in भक्तिर्भवे &c.

Here, the things to be denied are 'devotion's being entertained for wealth &c.'

The figure occurs, only when the exclusion of another is imagined by the poet. Thus, पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः which is an example of परिसंख्या is not an example of this figure.

परिसंख्या[1] is a kind of विधि which, according to the Pûrva Mîmânsakâs, means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things both of which are posssible.' As the sentence, 'The five five-nailed animals should be eaten,' lays down an injunction that a man should eat five-nailed animals only, in exclusion of those that are not five-nailed, although by his natural appetite he is impelled to the eating of both.

नियम is another kind of विधि which means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things either of which is possible. As the sentence समे देशे यजेत lays down an injunction that a man should sacrifice in an even place, when either alternative, i. e. sacrificing in an even place or sacrificing in an odd place was possible to him.

Inasmuch as, however, in both these kinds of विधि, इतरव्यावृत्ति is

---

1 विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥ Vide. R. G.

the same, the definition of the figure परिसंख्या applies to both. Thus, परिसंख्या[1] and नियम are regarded as identical in the Science of Rhetoric, in disregard of the minor distinctions of पाक्षिकप्राप्ति & युगपत्प्राप्ति between them.

The figure is, sometimes, found as based upon a Paronomasia also ; as in चित्रेषु वर्णसंकराः &c. which means: 'the mixture of वर्ण (colors) was to be found in paintings (but the mixture of वर्ण (castes) was not to be found among the subjects &c.)'

39. THE GARLAND OF CAUSES (कारणमाला)

(KÂRIKÂ XXXIV.)

When each preceding object is (spoken of as) the cause of each succeeding object, it is (termed) the Garland of causes.

The word यथा in यथोत्तर denotes 'repetition'. Thus, यथोत्तर (*means* :) *each succeeding* (*object*).

The figure occurs, also when something mentioned afterwards is successively spoken of as the cause of what precedes ; as in भवन्ति नरकाः &c. In मालादीपक,[2] although each preceding thing is the cause of the succeeding, still, all the things are connected with one action. Here, they are not so connected. Thus the two figures are distinct.

The figure is instanced in जितेंद्रियत्वं &c.

Here, जितेंद्रियत्व &c. are successively spoken of as the causes of विनय &c.. The verse is not a good example of this figure ; for,

---

1 नियमोऽपि...परिसंख्यैव । पाक्षिकप्राप्तियुगपत्प्राप्तिरूपस्य अवान्तरविशेषस्याविवक्षणात् । R. G.

2 मालादीपके उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वार्थस्य हेतुत्वेऽपि सर्वेषामेकक्रियान्वयः, अत्र तु न तथा इति ततो भेदः । Vâm.

it is open to the fault of भग्नप्रक्रमत्व. When it is learnt that जितेंद्रियत्व is the cause of विनय, an expectation arises that विनय too must be the cause of something else. Now, this expectation is no doubt fulfilled by what is said in the second line of the verse. But, inasmuch as it is there fulfilled indirectly, i.e. by saying गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते, instead of directly, i. e. by saying विनयो गुणप्रकर्षस्य कारणम्, uniformity is said to be violated here.

The figure (called) 'the Cause' which Udbhata has *(defined) as* "that *which occurs when a cause is represented as identical with an effect" has not been here defined* by us, although we are treating here of such figures as are based upon the relation of cause and effect ; *for, this* (हेतु) *whose form is* आयुर्घृतम् *&c. does not at all deserve to be (recognised as) a figure, inasmuch as no (particular) beauty is (apprehended)* from the employment of (a word denoting) an effect to express a cause, as (the employment of the word आयुः to denote घृतम्) in the expression आयुर्घृतम्.

If it be said:–The verse अविरल &c. is an example of 'the Cause.' Now, if this figure be not admitted, there would be no figure in this verse, and thus the verse would cease to be a poem, inasmuch as it is wanting in a figure. But, this would be inconsistent with the recognition of it as a poem by the ancient rhetoricians such as भामह &c. We reply that *the verse* अविरल *&c. was declared (by them) to be a poem, in virtue of (its possessing) an Alliteration of soft letters* (and of two other figures, i. e. पर्यायोक्त and अतिशयोक्ति) *only, and not because they thought that it contained the figure* हेतु.

Thus, हेतु *is but* (another name of) काव्यलिंग *itself, which has been described before.*

Sârabodhinî[1] says, however, that a distinct beauty is apprehended from the verse अविरल &c, and that the opinion of Udbhata who admits हेतु as a distinct figure, is thus right.

---

1 वस्तुतस्तु 'अविरलकमलविलासः' इत्यादिषु वैचित्र्यमनुभवसिद्धमेवेति उद्भटादिमतं समीचीनमेवेति नवीनाः 1 Sâr.

40. THE RECIPROCAL (अन्योन्य)

(KÂRIKÂ XXXIV. CONTINUED)

When two things produce each other through an act, it is (termed) the Reciprocal.

The Vritti here is simple.

The reciprocal relation of cause and effect is not possible between two things; for, two things cannot exist before and after themselves. Therefore, the words 'through an act' are employed. 'Through an act' means 'through the production of identical acts.' An object existing[1] without beauty, is as though it does not exist. Thus, two objects are metaphorically said to produce each other, when, really speaking, they produce identical acts causing each other's excellence.

The figure is instanced in हंसानां &c.

Here, the 'lake' is the cause of the 'swans possessed of a peculiar beauty,' and the 'swans' are the cause of the 'lake possessed of a peculiar beauty.' Thus, *here, both* (*the lake and the swans* are said to) *produce each other, through their effecting the heightenment of each other's beauty*. The strikingness consists in the apprehension of the mutual obligation of two things through mutual acts.

The figure occurs even when two things oblige each other by mutual qualities, as in सुवृत्तो &c.

41. THF REPLY (उत्तर)

(KÂRIKÂ XXXV. & XXXVI.)

The Reply is (a) when a question is inferred from the

---

1 अविशिष्टम् । शोभारहितामित्यर्थः । Pr.

mere hearing of an answer ; or (b) when, to a number of questions, a number of incomprehensible answers is given.

When, from the mere getting of an answer, the preceding (interrogative) sentence is inferred, that is one (kind of) Reply.

The first kind is instanced in वाणिभअ &c.

Here, *from* the answer given in *this sentence* (*i. e. verse*), *the speech of the purchaser to the effect:—' I want elephants' teeth and tiger-skins, sell them to me,' is inferred.*

The word प्रश्न in the Kârikà means a ' preceding sentence ' simply. Thus, although here no question is inferred, the verse is still regarded as an example of this figure ; or, we may suppose that what is here inferred is a question, namely, ' Have you got elephants' teeth and tiger-skins ? '

This is not काव्यलिंग, although the answer is here the cause of the question ; *for, the (figure) Reply is not identical with* that (figure, *i. e.* काव्यलिंग). *A reply is not indeed an efficient cause* (कारकहेतु) *of a question,* but simply a mark (ज्ञापकहेतु) indicating the presence of it.

Nor is this अनुमान *also,* although it, too, contains an indicatory mark ; *for, here the* साध्य *and the* साधन *are not stated as residing in one and the same* पक्ष, as they are in अनुमान. The साध्य—the question—belongs to the purchaser, and the साधन—the answer—belongs to the old hunter. Or, according[1] to S. D., in an Inference, the साध्य and the साधन are both mentioned ; but here the query is not mentioned.

Thus, the Reply deserves to be a distinct figure. Although काव्यलिंग is possible here, inasmuch as ' staying of the daughter-in-law in

---

1 न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देशे एव तस्य अंगीकारात् । S. D.

the house' may serve as an efficient cause of the absence of 'elephants' teeth &c.,' still, as strikingness consists in the inference of a question, it is this inference that constitutes the figure, although काव्यलिंग no doubt exists in the verse.

When, after a question (is asked), there is an answer which is incomprehensible, being beyond the reach of any other means of proof, that is another (kind of) Reply.

The word असकृत् *has been employed* to show that the questions and the answers must be many in this veriety; *for, no strikingness is apprehended from the statement of a single question and a single answer.* In the first kind of Reply where the question is inferred, even a single answer is striking.

असंभाव्य means, according to some, 'extra-ordinary,' but according to Pradipa, 'not known ordinarily, being beyond the reach of any other means of proof.' *In* प्रश्नपरिसंख्या, the answer, being well-known, *aims at but the exclusion of another,* there being no other purpose in its being given. *Here,* the answer *stated* in the verse, not being ordinarily known, *rests but with itself,* i. e. aims at bringing out its own incomprehensibility. *This is the distinction between the two (figures).* The word[1] लोकातिक्रांतगोचर in the Vritti means: 'beyond the reach of any other means of proof,' and not 'remarkably striking.' For, if we accept the latter meaning, this figure would not be distinguished from प्रश्नपरिसंख्या where also an answer is remarkably striking.

The second kind is instanced in का विषमा &c.

Here, 'the capriciousness of fate &c.', which are not known ordinarily, are brought out by the answers given in the verse.

According to the Moderns, the figure occurs, even if there is a single

---

1 लोकातिक्रान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रंथस्य प्रमाणान्तरविषयागोचरतया इत्येवार्थः, न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति । Pr.

question and a single answer, both of them or even either of them being significant ; as in क्रिमिति &c.

The figure occurs even when the question is but one and the answers many ; as in र्क्ं स्वर्गाद &c.

So also it occurs when the same words express both a question and an answer (owing to Paronomasia); as in केदार &c.

So also it occurs when two questions have only one answer; as in के खेटा: &c.

42. THE SUBTLE (सूक्ष्म)

(KÂRIKÂS XXXVI. and XXXVII.)

When a circumstance, even though delicate, is guessed some how, and is intimated to another by some mark (indicative of it), it is termed the *S*ubtle.

Somehow=From some (1) appearance or (2) gesture.

Delicate=*That can be known (only) by a man of sharp understanding.*

आकार=A change of expression &c.

The first kind is instanced in वक्रस्यन्दि &c.

Here, the masculine action of a woman, *guessed by looking at (her) appearance* in the form of the 'mixing of the saffron with the drops of perspiration on the neck' *is cleverly intimated* to her and to other friends of hers, *by some one* of her female friends, *by drawing (on her hand the figure of) a sword.* A sword is the characteristic mark of manliness ; for, *men alone hold swords in their hands, they being fit persons to hold them.* Here, although there is अनुमान, since the साधन, i. e. कण्ठकुंकुमभेद and the साध्य, i. e. पुरुषायित

---

1 कुंकुमेन भेदो मिश्रणम् । Pr.

are both stated as connected with one and the same पक्ष, i. e. the woman, still, it is subordinate to the Subtle ; for, strikingness consists here in the clever bringing out of a very delicate circumstance.

इंगित=some particular motion of the limbs of the body.

The second kind is instanced in संकेत &c.

Here, the time of assignation, which (the lover) inquired for, is guessed from the gesture of his anxious look *only, and is intimated (to him) by some (woman) sportively, by the closing of the lotus* in her hand—*(a mark) indicating the time of night.*

43. THE CLIMAX (सार)

(KÂRIKÂ XXXVII. CONTINUED)

An excellence (rising) successively (and) culminating in the end is (termed) the Climax.

The Climax is an excellence *whose utmost limit is (reached in) the last part* of a prose or poetical passage. In other words, it is that where the last part is most excellent ; *for, it is there only that the excellence rests after gradually rising* in each preceeding part.

The figure is instanced in राज्ये सारं &c.

Here, each succeeding thing ' earth &c., ' rises, gradually in excellence, until the last thing, i. e. ' a fair woman, ' is declared to be the most excellent of all.

This is not परिसंख्या[1], because strikingness here consists not in the exclusion of another, but in the gradual rise of excellence.

In the above example, the rise is of the excellence of an ob-

---

1 अत्र अन्यव्यपोहकृतचारुत्वामित्ययं परिसंख्यैवेत्येके, तदसत्, सारत्वे ह्यत्र विश्रान्तिर्नान्यव्यपोहे इति । San.

ject of a superior quality. The figure occurs also where the rise is of the excellence of an object of an inferior quality; as in मृणाल्लघुतरः &c.

44. DISCONNECTION (असंगति)

(KÂRIKÂ XXXVIII.)

When two things related to each other as cause and effect are represented as simultaneously residing in two totally different places, it is (termed) Disconnection.

In this (world), an effect such as 'smoke &c.' is observed to be produced at the very place where the cause (such as 'fire &c.') is present. Where, however, things, although related to each other as cause and effect, are represented as simultaneously residing in two totally different places, owing to the peculiar excellence (of the cause), that is असंगति; *(so called) because, in it the mutual association of cause and effect which is natural to them* (or well known) *is abandoned.*

Here, the word अत्यन्त although mentioned separately from भिन्नदेशतया is yet connected (as an adjective) with भिन्न, and shows that the places must be quite apart from each other. Thus, the definition does not extend to such an example as दृष्टो भुजंगेन &c.[1] where the eyes and feet are not completely different from each other in point of locality, they residing in one and the same body.

युगपत् is not a part of the definition, but a description simply; thus, the figure occurs in उद्भिन्नमात्रे &c. also, although simultaneity of time is there absent. The representation of cause and effect as residing in two different places is due to the fact that the causes here have a peculiar excellence and are thus different from ordinary causes.

---

1 'दष्टो भुजंगेन पदेऽक्ष्णि घूर्णते' इत्यत्र नातिव्याप्तिः, देशस्य अत्यन्तभिन्नत्वाभावात्। Vám.

In a Hyperbole,[1] there is a reversion of the sequence of cause and effect; here, a local difference between them.

instanced in जस्से भ &c.

Here, 'biting of the cheek by the teeth'—the cause, and 'pain'—the effect, are represented as residing in the 'wife' and the 'rival wives' of the Hero, in order to bring out the particular fact that the 'biting' gives acute pain to the rival wives of the Hero. Here,[2] identification between bodily and mental pain is at the bottom of this figure. In this verse, the use of a synonym क्षत, when the same word i. e. व्रण ought to be employed, makes the verse open to the fault of भग्नप्रक्रमत्व.

If it be said:—The figure is nothing but Contradiction. For, just[3] as the residence in one place (सामानाधिकरण्य) of two things which reside in two different places makes the two things contradictory of each other; so the residence in two different places (वैयधिकरण्य) of cause and effect which reside in one place makes them contradictory of each other. We reply—No. For, वैयाधिकरण्य is Disconnection itself. Now Disconnection is not Contradiction. It simply indicates that there is a contradiction between two things; for, it is on account of this वैयधिकरण्य that the two things appear to be contradictory of each other. Thus, Disconnection is quite distinct from Contradiction.

If it again be said:—Although[4] the two figures are distinct, still, inasmuch as no strikingness is here apparent, unless contra-

---

1 अतिशयोक्तेः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययो लक्षणम्, अस्यास्तु कार्यकारणवैयधिकरण्यमिति भेदः। Cha.

2 अत्र शारीरमानसयोर्वेदनयोरेकत्वाध्यवसायो मूलम्। Pr.

3 ननु व्याधिकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकरण्यवत् समानाधिकरणत्वेन नियतयोर्वैयधिकरण्यस्यापि विरुद्धत्वाद्विरुद्धालंकार एवेति शंकते--नन्विति। Pr.

4 विरोधस्फूर्तिं विना चमत्काराभावात् स एवालंकारः समुचित इति पुनराशंकते--नन्वेवमपीति। असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः। Pr.

diction is brought out, let this contradiction itself be the figure, and not Dis-connection which simply indicates the presence of that contradiction. Nor should it be said that Contradiction is where there is सामानाधिकरण्य between two contradictory things, and not when there is वैयधिकरण्य between them ; because the definition of Contradiction is very general and does not speak of this restriction.

We reply:—No. For, although the definition is given generally, still, its scope becomes restricted in virtue of a rule that a general proposition covers all the ground except that covered by its exception. Now, Disconnection is an exception to the general figure Contradiction. Disconnection occurs where two things residing in one place are represented as residing in two different places. This is the ground which it occupies. Therefore, the general figure, i. e. Contradiction, must leave this ground and occupy the remaining ground. It thus occurs where two things residing in two different places are represented as residing in one and the same place. Hence, examples of Contradiction have been given by us before, in accordance with this restriction of its province made here.

Vritti :—*This is an exception to Contradiction, not Contradiction (itself). The opposition that appears here is due to the residence in two different places of two things* which reside in one place ; *whilst, in Contradiction, the opposition is due to the residence in one place* of two things which reside in two different places. *Although (this is) not (actually) mentioned* in the definition of Contradiction, still, *this follows in virtue of the fact that a general proposition establishes itself (i. e. occupies its ground) after leaving the ground covered by its exception. Hence, (Contradiction[1]) has been exemplified* by us before, *with a regard to this*[2] very restriction of its scope laid down here.

---

1 उदाहृतं । विरोधालंकार इति शेषः । Pr.

2 तथैव । सामानाधिकरण्येनैव । Pr.

45. THE FACILITATION (समाधि)

(KÂRIKÂ XXXIX.)

When (the accomplishment of) an act becomes easy through the operation of another cause, it is (termed) the Facilitation.

When an act, which is begun, is accomplished without difficulty by an agent, being assisted by another (accidental) means, that is named समाधि.

The term समाधि etymologically means 'Accomplishing[1] (a thing) well, i. e. easily.'

The figure is instanced in मा नमस्या &c.

Here, the effect, i. e. 'quelling of anger' which is being produced by the cause, i. e. 'falling at her feet,' is easily accomplished by the sudden operation of another cause, i. e. 'the roaring of the clouds.'

This figure occurs, only when one cause is intended as principal and the other auxiliary ; whilst, समुच्चय occurs when both the causes are intended as principal.

46. THE EQUAL (सम)

(KÂRIKÂ XXXIX. CONTINUED)

If a union is (found) somewhere (that may be) accepted (by all) as fit, it is (termed) the Equal.

Union is either Conjunction &c., or the relation of cause and effect. Thus, the figure सम (*occurs*) *when there is an ascertainment of a connection as fit, expressed in the form :—This (union)*

---

1 सम्यगाधानं करणमित्यर्थः । Pr.

of these two things is *commendable.* (*The figure occurs*) *when a* (*fit*) *union exists between* (1) *two superior things or* (2) *two inferior things*; but not when it exists between one superior and another inferior thing. In समुच्चय, there is a union of two good or bad causes; here, union is declared as fit even between two good or two bad things that are not causes.

The first variety is instanced in धातुः शिल्पा &c.

Here, the union of the 'deer-eyed lady' and the 'king'—two superior things—is declared as fit.

The second variety is instanced in चित्रं &c..

Here, the union of a 'Nimba tree' and 'crows'—two inferior things—is declared as fit.

Fitness of the connection called 'the relation of cause and effect' occurs when a cause produces an effect having qualities similar to those of itself; as in मंत्रार्पित &c.

The figure occurs, also when a thing produces a quality possessed by others, in virtue of its association with them; as in वडवानल &c.

Sometimes, it occurs when the desired object is obtained (verbally and not really) from that source which is resorted to for the accomplishment of that object; as in उच्चैर्गजै &c.

47. THE UNEQUAL (विषम)

(KÂRIKÂS XL. & XLI.)

(1) When, in one place, connection is not found to be possible, owing to extreme incongruity; (2) when the endeavour of an agent becomes not only fruitless, but, on the contrary, brings an evil result to him; and (3) & (4) when the Qualities and Actions of a cause are respectively opposed to the Qualities and Actions of an effect; that is deemed the Unequal.

(1) *When a connection between two (things) is apprehended as but impossible, owing to extreme incongruity (between them);* (2) *when an agent who has begun to do some act, sometimes, not only does not obtain the desired fruit of that (act), owing to that* act *being destroyed,* (or, owing to the intervention of some powerful obstacle), *but, on the contrary, obtains even an undesirable result* (which is quite) *unlooked for; similarly,* (3) *&* (4) *when although* (as a rule) *an effect resembles a cause in its nature, the Qualities and Actions of them are still opposed to each other; that is the four-fold Unequal, the opposite of the Equal.*

The first kind is instanced in शिरीषादपि &c.

Here, incongruity consists in the nature and qualities of Cupid being opposed to the nature and qualities of the woman under discourse. The impropriety of the union is here suggested.

The second kind is instanced in सिंहिका &c.

Here, not only is self-protection not secured, but, on the contrary, the disaster of being devoured by Ràhu is met with.

The third kind is instanced in सद्यः कर &c.

Here, we have 'white fame' arising from the 'dark sword,' figured as the cause, in opposition to the general rule that the qualities of the effect conform to those of the cause. Here, there is incongruity between 'blackness' and 'whiteness' belonging to the cause and the effect, respectively.

The fourth kind is instanced in आनन्द &c.

Here, the Action of '*delighting*' belongingto 'the woman'—the cause, *is opposed to* the Action of '*tormenting the body*' belonging to 'the state of separation'—the effect.

The particle च in the second line of the fortieth Kârikà shows that the second variety of विषम occurs not only (A) when there are both non-attainment of the desired object and the

attainment of an undesired object, but also (B) when there is mere non-attainment of the desired object or (C) when there is mere attainment of an undesired object.

The division A has been instanced in सिंहिका &c.

B may be instanced in प्रभात[1] &c.

and

C may be instanced in पद्मातपत्र[2] &c.

The Kárikâs do not exhaust the divisions of the figure ; thus, other divisions of Inequality which may be generally defined as ' Absence of compatibility between two things related to each other any how,' are also possible. Thus, for instance, Inequality between two things related to each other as part and whole may be instanced in विपुलेन &c.

Here, ' sleeping on the ocean ' and 'devouring all the worlds with the ocean' are incompatible things and constitute one विषम. Similarly, that the whole Krishna whose belly is able to drink all the worlds should be drunk by a part of a woman's body, i. e. the eye, is also incompatible. This is another विषम.

Although पान (drinking) is different from पान (looking intently), still, the two पानाs are here fancied as identical with each other. Thus, this verse becomes an example of the figure in question.

In this variety, the relation is that of part and whole, whilst, in the first, the relation is that of opposition. This is the distinction between the two varieties. S. D. however puts this example under the first variety.

---

1 प्रभातसमयप्रभां प्रणयिनि न्हुवाना रसात्, अमुष्य नयनाम्बुजं सपदि पाणिनाऽमीलयत् । अनेन खलु पद्मिनीपरिमलालिपाटच्चरैः, समीराशिशुकैश्चिरादनुमितो दिनेशोदयः ॥ R. G.

2 पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य, किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् । कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥ Ku.

Thus, *in this and other (examples) also, Inequality should be understood (as possible)* in this and various other ways, *according to the particular circumstances of each case.*

In Contradiction, what is striking is the residence in one place of two things residing in two different places; in Disconnection, the residence in two different places of the cause and the effect residing in one place; but here, the connection of dissimilar Qualities and Actions belonging to the cause and the effect.

48. THE EXCEEDING (अधिक)

(KÂRIKÂ XLII.)

When the abode and the abider, though smaller, are yet represented as greater than the abider and the abode, which are (themselves) great, that is (termed) the Exceeding.

The abider is the thing contained, the abode is its container. When the container and the contained, although smaller, are yet represented as greater than the contained and the container, *respectively, although these* (latter) *are intended as (themselves) great, with a view to intimate the excellence of the object under description, that is* अधिक *which is thus two-fold.*

Examples in order :—

The first kind is instanced in अहो &c.

Here, 'heap of fame'—the contained, is intended as great, being described as incapable of being contained.

'The triad of worlds', which is smaller, is represented as greater than 'the heap of fame', inasmuch as the former is described as containing the latter, in order to bring out the excellence of the latter (i. e. the heap of fame), which is the object under description.

The second kind is instanced in युगान्त &c.

Here, the container—the body of कृष्ण, is intended as great, being described as the substratum of the whole world. 'The joy at the arrival of Nàrada', which is smaller, is yet represented as greater than 'the body of Krishna', inasmuch as the former is described as incapable of being contained by the latter, in order to intimate the excellence of the latter (i. e. the body of Krishna), which is the object under description.

49. THE RIVALRY (प्रत्यनीक)

(KÂRIKÂ XLIII.)

When somebody unable to avenge himself on his enemy (is represented as) doing harm to one belonging to him, with a view to praise that (very enemy), that is called the Rivalry.

When some one, unable to directly punish an enemy, although he has done him an injury, (is represented as) punishing (another who is) dependent on him, with a view to prove that very enemy's superiority, that is termed प्रत्यनीक; so called *because, it is like the ally of an army. Just as one attacks, instead of an army* directly, *another who is an ally* (1) *of that* (army) *foolishly*, or (according to Pradipâ's reading) secretly, for fear of being killed by that army; *so here also, while an enemy is to be conquered, another (person) connected with him is conquered.* The connection between the enemy and his friend may be (1) Direct or (2) Indirect. Thus, the figure is of two kinds.

The first is instanced in त्वं विनिर्जित &c.

Here, Cupid unable to conquer the Hero, conquers the Heroine who is directly connected with the Hero i. e. as his wife.

---

1 तत्प्रतिनिधिभूतः तन्मित्रादिः सैन्यभयान्निगूढमभियुज्यते । पञ्चित इत्यर्थः । Pr.

The second is instanced in यस्य किंचि &c.

Here, Râhu unable to avenge himself on Krishna for the cutting of his head, troubles the Moon who is connected with him. *The connection of the Moon* with Krishna *is here* (*Indirect*), *because* (*the Moon*) *has a connection* (of resemblance) *with the face which is connected* with Krishna by the relation of part and whole.

50. THE LOST (मीलित)

(KÂRIKÂ XLIV.)

When a thing is concealed by another, through a mark, either 1 natural or 2 even adventitious, and common to both, that is said to be the Lost.

If through some mark, which is natural or adventitious, and which is common (to both the thing to be concealed and the thing which conceals it), a thing is concealed by another by its very nature, on account of its superior power, that they call the two-fold मीलित.

Here, the disappearance (i. e. non-apprehension) of a thing is natural, on account of the thing being eclipsed by another thing which is similar to and more powerful than it. In व्याजोक्ति[1] and अपन्हुति[2], however, this disappearance is not natural.

The first kind is instanced in अपांग &c.

Here, the marks 'tremulousness of the eyes &c' are natural to the body of the deer-eyed lady *and* they are *common to the 'rise of intoxication', being found in that case, also.*

---

1 व्याजोक्तौ तिरोधानं न वस्तुस्वभावजनितं किंतु कथंचिदुद्भिन्नं वस्तु कश्चित तिरोधातुं यतते इति विवक्षितम्। इह तु वस्तु नोद्भिन्नम्, तस्यापि च तिरोधानं वास्तविकतया विवक्षितामिति ततो भेदः। Viv.

2 **वस्तुगत्यैवेति**। एतच अपह्नुत्यलंकारव्यावृत्त्यर्थम्। तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात्। Pr.

Through these marks, the 'rise of intoxication' is concealed by 'youthfulness' on account of its inherent superiority of power.

The second is instanced in ये कन्दरासु &c.

Here, the fact of cold, which is understood from the force of the fact that the enemies reside in the caves of the Himâlaya mountain, *is adventitious. Hence,(the marks)'tremor' and horripilation', which are produced from that (cold), are also of an identical nature,* i. e. adventitious ; *and* they *are common to, being found in the case of, fear also.*

51. THE NECKLACE (एकावली)

(**KÂRIKÂ** XLV.)

When each succeeding thing is 1 affirmed or 2 even denied as an attribute of each preceding thing, that is the two-fold Necklace.

The Vritti is here simple.

The affirmation or denial of a thing as an attribute of another must be repeated in order to be striking.

According to some, the Kârikâ means ;—'When a thing, which stands first as an attribute of another thing, is affirmed as possessed of its own nature by being afterwards[1] made a subject and then by having another attribute affirmed of it ; that is called एकावली.' (As in स पण्डि-तः &c., the thing पण्डित, which stands first as an attribute of another thing referred to by सः, is affirmed as possessed of its own nature, i. e.

---

1 काश्चित्त्विति । परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्वध-र्मविशिष्टमुपपाद्यते इत्यर्थः । अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकानिषेध-बुद्धिविषयीक्रियते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी, हितं न तद्यत्र परानपाक्रिया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः, सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः'॥ अत्र तच्छब्दार्थे विशेषणं पण्डितः, पश्चात् स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यः, तेन विशेष-णेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जलम्' इति वक्ष्यमाणम् । अत्र हि सुचार्वित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनिषेधबुद्धिरिति । अत्र 'पुराणि यस्याम्' इत्युदाहरणाव्याप्तिः सूत्राक्षराननुसारताचेति दोषः स्फुट एव । Pr.

पंडितत्व, by being afterwards made a subject (referred to by यः) and then having another attribute, i. e. स्वहितार्थदीक्षित्व affirmed of it. Similarly, in न तज्जलं &c., the thing जलं is denied as possessed of it own nature, i. e. जलत्व, by being made subject (referred to by यत्) and then having another attribute, i. e. सुचारुपंकजं denied of it.)

This interpretation should, however, be rejected, because, it is opposed to Mammatâ's Vritti on this Kârikâ; because, according to it, the definition of this figure does not extend to such examples as पुराणि यस्यां &c., and because, it does not literally follow the wording of the Kârikâ.

The first kind is instanced in पुराणि &c. and the second in न तज्जलं &c.

Here, in the former (example, each succeeding thing) is affirmed (of each preceding thing) in the following order:— ' women ' are affirmed of ' houses '; of those ('women'), ' beauty ' (is affirmed), through its being said to be a means of the act of ' decoration ' which is *an attribute of their bodies; of that ' beauty ', ' sports ' (are affirmed); and of those ('sports' also, the ' weapon* of Cupid ' is affirmed. *In the same manner, in the latter example, (each succeeding thing) should be understood as denied as an attribute (of each preceding thing).* Thus, of ' water,' ' lotuses ' should be considered as denied; of ' lotuses,' ' bees,' of ' bees, ' ' humming'; and of ' humming ' also, ' charmingness.'

The figure occurs, also when each succeeding thing is predicated as a subject to each preceding thing; as in धर्मेण बुद्धयः &c.

Here, बुद्धि &c. are successively predicated as subjects to what precede, i. e. धर्म &c.

If each preceding thing helps each succeeding thing in an uniform manner, then this very variety becomes what has been called by the ancients मालादीपक. मालादीपक[1], according to R. G., does not deserve to

---

1 इह च शृंखलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्ति इति कथंकारं दीपकतावाचं श्रद्दधीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । R. G.

be दीपक, because it does not contain 'resemblance' which constitutes the very essence of दीपक, and besides, मालादीपक does not contain प्रकृत and अप्रकृत things both of which are found in दीपक.

52. REMINISCENCE (स्मरण)

(KÂRIKÂ XLVI.)

The recollection of an object, in the form in which it is cognised, on the perception of another object similar to it, is (termed) Reminiscence.

In this karika, the words अर्थस्य स्मृति: alone constitute the definition of स्मरण. The word यथानुभवम् indicates the form of Reminiscence, and the words दृष्टे तत्सदृशे indicate all the circumstances that revive the impression of a former experience which generates recollection. Thus, such circumstances[1] as Destiny, Contrast, Reflection, Association of ideas &c. are also included.

Or, the words दृष्टे तत्सदृशे may be taken as forming part of the definition of स्मरण, and thus serving the purpose of excluding all other reminiscences[2] which are not based upon resemblance, and are not thus striking ; thus स तथेति &c. is no example of this figure.

Thus, the definition of स्मरण is :—*When an object, which is once cognised* (by any of the kinds of evidence) *as posssesed of a certain form, is afterwards recollected in the same form (in which it was cognised before), on the perception*[3] (by any of the senses) or even on

---

1 प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिंगलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसंबंधानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदु:खेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्य:(स्मृति:) । Nyâya III. 2. 44.

2 अन्यादृशेति । सादृश्यामूलकेत्यर्थ: । 'स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् । ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासन: ॥' इत्यादौ हि न स्मृतेश्चारुत्वामिति नालंकारत्वम् । Pr.

the recollection[1] *of another object which is similar to it and which is the cause of the awakenment of Reminiscence*, through the revival of the impression left on the mind by the former cognition.

The figure is two-fold :—When the object recollected is cognised 1 in this life or 2 in some former life.

The first kind is instanced in निम्ननाभि &c.

Here, the recollection is of an object experienced in this life.

The second is instanced in करजु &c.

Here, on the perception of the 'breasts of यशोदा', the पांचजन्य is recollected by Krishna who had known it in one of his former lives, owing to resemblance between the two objects.

Rághavánanda,[2] however, would have this figure, even where the recollection arises from Contrast ; as in शिरीषमृद्वी &c.

53. THE ERROR (भ्रान्तिमान्)

(KÂKIKÂ XLVI. CONTINUED)

The apprehension of (one thing as) another on the perception of (that thing) similar to that (another), is (termed) the Error.

Here also, the word अन्यसंवित् alone constitutes the definition. The word तत्तुल्यदर्शने indicates the circumstances that produce Error. तत् *refers to 'a thing not in question,' which is (referred to*

---

1 सदृशस्मरणादुद्बुद्धेन संस्कारेण जनिता स्मृतिरपि स्मरणालंकारः । यथा– "सन्त्येवास्मिन् जगति बहवः पक्षिणो रम्यरूपाः, तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु । यैरध्यक्षैरथ निजसखं नीरदं स्मारयद्भिः, स्मृत्यारूढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥" R. G.

2 राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मरणालंकारमिच्छन्ति। तत्रोदाहरणं तेषामेव । यथा–"शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता । तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य–लक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥" S. D.

by) अन्यत् in अन्यसांवित्. (What is तत्तुल्य) *similar to that (thing not in. question), must, therefore, of course, be taken here to be ' a thing in question.' When, on the perception of such ' a thing* (in question, ' i. e. of ' a thing in question ' similar to a thing not in question), *the apprehension (of that thing in question) as (identical with) that thing not in question arises, it is (called) the Error.* In other words, when ' a thing in question ' is taken for ' a thing not in question ' which is called to mind through the impression of it being revived by the sight of that thing in question similar to it, it is called the Error.

This is neither Metaphor nor the first (kind of) Hyperbole ; for, although in those figures there is an apprehension of a false identity between two things, still, inasmuch as the apprehension of that false identity is *there* accompanied by the apprehension that it is false, *Error is* [1] *really absent. Here, however, Error is clearly apprehended (to be present), as shown by the name (of the figure* भ्रान्तिमत् *) which comes into use by following* [2] *its sense.*

The natural sense of Error is 'an apprehension of a false identity which is not accompanied by the apprehension that it is false'.

The cognition of Error is here an ascertained one ; thus, this figure is distinguished from the Doubt instanced in कान्ते तत्र &c. The matter in hand here is cognised as identical with what is not the matter in hand. In other words, the matter in hand is here not cognised at all. Thus मीलित, सामान्य, and तद्गुण are excluded ; for, in मीलित, the अप्राकरणिक itself is absent; in सामान्य, although no distinction is apprehended between the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक, still, both the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक are cognised ; and in तद्गुण, there is an identity of qualities only, but not of the objects (possessed of those qualities) which are cognised distinctly.

---

1 तत्र वस्तुत इति । अनाहार्यतयेत्यर्थः । अध्यवसानमात्रेति । मात्रेत्यनाहार्यत्वव्यवच्छेदः । Pr.

2 अर्थानुगमेनेति । अर्थश्च अनाहार्य एव उत्सर्गसिद्धोऽत्र संज्ञाघटक इति भावः । Pr.

The delusive cognition must spring from the imagination of the poet. In other words, it must be striking. Thus रंगे रजतम् is no example of this figure.

The figure is instanced in कपाले &c.

Here, the 'rays of the Moon' are mistaken for 'milk &c.' by the 'cat &c.' through resemblance between the 'rays' and 'milk &c.'

54. THF CONVERSE (प्रतीप)

(KÂRIKÂ XLVII.)

1 When the thing compared to is condemned, or 2 when it is itself fancied as (being) the thing compared, for the purpose of being condemned; it is (termed) the Converse.

When the उपमान *is condemned (by saying):—'what is the use of the* उपमान, *since the* उपमेय *itself is quite capable of bearing its yoke,* i. e. of serving its purpose *; also when the same* (उपमान), *(although) well-known as being an* उपमान, *is (yet) turned into an* उपमेय, *in order to show that it has got another* उपमान in the उपमेय itself, i. e. to show that the उपमेय is superior to it, and thus *to condemn it* in this manner *; that is the two-fold Converse,* so called *because (in it) the* उपमेय *becomes a rival of the* उपमान.

The figure is instanced in लावण्यौकासि &c.

Here, the thing compared, i. e. the 'king' endowed with such various qualities as 'beauty &c.' is present; the various things compared to, i. e. the 'moon &c' are, therefore, condemned as useless.

Here, although there is another figure called यथासंख्य, still, what is striking is not Relative Order but condemnation.

The second is instanced in ए एहि &c.

Here, the 'Moon', inasmuch as she is said to have the 'face' as an उपमान *to her, is represented as inferior (to that 'face') in her qualities. The word* वचनीय*—the Sanskrit form of* वअणिज्ज, *however, suggests that* even this camparison cannot be established between the Moon and the face, on account of the former being considered to be far inferior to the latter. Thus, (*the fact of*) *the non-establishment of comparison leads to the condemnation (of the Moon).*

The figure is thus distinguished from व्यतिरेक where, although the उपमेय is superior to the उपमान as here, still, the fact of comparison is established between them.

Sometimes, however, an act of comparison, (by being) but accomplished, leads to the condemnation (of the उपमान*);* as instanced in गर्वमसंवाह्य &c.

Here, the turning of the 'lotuses', which are well-known as the उपमान, *into the* उपमेय *itself constitutes their condemnation,* because, turning them into the उपमेय is tantamount to showing that they are possessed of inferior qualities.

Here, although comparison is effected, still, the superiority of the उपमेय (i. e. नलिन) is not apprehended. Thus, this kind is distinguished from व्यतिरेक where that superiority is apprehended.

In this manner, (the figure) प्रतीप *should be understood as occurring also when an object, which did not before experience the state of being the* उपमान, *owing to the possession of incomparable qualities, is made to assume that* state ; *as in* अहमेव गुरु : &c.

Here, (the fact of) हालाहला's *(assuming) the position of the* उपमान, *(although hitherto regarded as) impossible, is (yet) declared (in the verse).*

55. THE SAMENESS (सामान्य)

(KÂRIKÂ XLVIII.)

When something in question is represented as ap-

pearing like something else, owing to its connection with it, in order to show a likeness of properties (between them), that is said to be the Sameness.

When (a thing in question), although dissimilar, becomes connected with (another)—a thing not in question,—and with its own qualities but not given up, is represented as having become undistinguishable from it, in order to show that (the thing in question) appears like (the thing not in a question), it is (called) the Sameness; (so called) because, (in it) there is a connection of like properties.

The word अपरित्यक्तनिजगुण excludes तद्गुण where the thing in question gives up its own qualities. Upon this, Prabhâ[1] remarks that the word अपरित्यक्तनिजगुण is not necessary to exclude तद्गुण; for, in a तद्गुण, one thing assumes only the qualities of another; but the things themselves are not represented as undistinguishable from each other; nor are they understood as such. Thus, तद्गुण is excluded by the word तदेकात्मतया itself. The word बध्यते does not mean 'is expressed' but simply 'is conveyed'; for, the fact of the similarity of appearance is not 'expressed' but simply 'conveyed' by the words अविभाव्यतां गताः in the verse मलयज &c.

In the मीलित, an object is not apprehended at all, being eclipsed by another of a superior quality similar to it; whilst, in the present figure, an object is apprehended, but it is apprehended as undistinguishable from another, on account of both the objects possessing like properties.

In भ्रान्तिमान्, the object that is superimposed upon another, is one which is recollected. Here, it is one which is perceived. In Metaphor, the identity between the उपमेय and the उपमान is expressed by words, and not simply conveyed by them as here. In Hyperbole, the उपमेय is not expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Here, both of them are expressed by distinct words.

---

1 तद्गुणेति । तद्गुणालंकारे अन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदो' प्रतीति र्वा । Pr.

The figure is instanced in मलयज &c.

Here, the 'whiteness' of the thing in question, being spoken of as neither more nor less than that of what is different from it, i. e. of the thing not in question, *is the cause of the similarity of their appearance. Hence, they are not apprehended as distinct from each other.*

7 Sometimes, an antecedent apprehension of identity between the thing in question and the thing not in question is inferred from the apprehension of difference between them; as in वेत्रत्वचा &c.

Here, it is only after the 'bees' have fallen upon the 'cheeks', that the difference between 'Champaka flowers' and 'cheeks' is apprehended; afterwards the antecedent apprehension of identity between them is inferred.

Here, the apprehension of difference due to another cause, i. e. 'the fall of bees upon the cheeks,' although subsequent, *cannot* yet *do away with the antecedent apprehension of identity* due to 'possession of a yellow colour by गंड and चंपक'; *for, it has been (already) effected; and an apprehension* (that *has been already effected*) *cannot be sublated.*

56. THE EXTRAORDINARY (विशेष)

(KÂRIKÂS XLIX. and L.)

1 When an object is (represented as) abiding without its well-known abode; 2 when one object is (spoken of as) being present in the same form in many places, simultaneously; and 3 when somebody, in doing one act, succeeds in doing another impossible act, by means of the same (effort); it is said to be the three-fold Extraordinary.

When an object is represented as existing in a peculiar (i. e. supportless) *condition by leaving its well-known abode, that is the first (kind of)* विशेष.

Instanced in दिवमप्यु &c.

Here, the 'discourses of poets' are represented as delighting the world by existing without their well-known abodes, i. e. 'poets'. 'The well-known abode' is not simply the real abode, but one which is established by a poetic convention also. Thus, the well-known abode referred to here is not 'ether,' which is the real abode of गिरः (sounds), but 'poets' who are the abode of गिरः as established by a poetic convention.

This kind occurs, also when a thing is spoken of as residing in another abode ; as in गतेऽपि सूर्ये &c.

When one and the same object resides in many places, in one and the same form, simultaneously, that is the second kind of विशेष.

Instanced in सा वसइ &c.

Here, one 'rival wife' is represented as being present in many places, i. e. heart, eyes &c. in one and the same form, i. e. that of a rival wife, simultaneously.

The word एकात्मा excludes यथासंख्य where the forms possessed by an object are different ; and the word युगपत् excludes पर्याय where there is succession.

When an agent, hurriedly proceeding to do an act, succeeds in doing another impossible act also, by the same effort, that is another (i. e. the third kind of) विशेष.

The word रभसेन[1] shows that the agent has no intention of doing two acts by one and the same effort. The word तथैव excludes समुच्चय instanced in धुनोति &c. where the efforts are different. The sentence प्रच्यवति[2] &c. is no example of this kind of विशेष, impossibility of an act being there absent.

---

1 रभसेनेति । एतच्च एकेनैव यत्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्त्यर्थम् । Pr.

2 'प्रच्यवति वृषो गच्छन्' इत्यादौ नायमलंकारः अशक्यत्वाभावात् । San.

Instanced in स्फुरदद्भुत &c.

Here, Brahmâ, in endeavouring to create a particular king, has unexpectedly succeeded in creating other impossible things such as Cupid, the Sun, Brihaspati &c., by the same effort.

In this example, although there is another figure, i. e. यथासंख्य,[1] yet it is विशेष not यथासंख्य that is prominently striking here.

Here, the doing of an impossible act is expressed. Sometimes, it is suggested ; as in गृहिणी सचिवः &c.

Here, the impossible act of taking away minister, confidant, beloved, disciple &c. is suggested by the words किं न मे हृतम्.

If it be said : The representation of a thing existing without its abode is improper, since such a representation is opposed to experience which shows that a thing always resides in its abode. Similarly, the other representations contained in the Kârikâs are also improper.

We reply that such things as are described above are no doubt impossible. But they are here represented as possible only metaphorically.

Thus, the 'words' which please the world are really speaking uttered by a man of the present times. But they are metaphorically said to be the actual words of a past poet, on account of close resemblance between them. Similarly, the 'woman' is only metaphorically said to reside in her lover's heart, on account of her being constantly thought of by him. So also, the 'king' is only metaphorically said to be Cupid &c. inasmuch as he resembles him in point of beauty.

(This metaphorical representation)—(this) unusual and extraordinary mode of statement—itself constitutes the very life (of a

---

1 स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्त्वेऽपि विशेषालंकारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । Pr.

Compare मीलित & तद्गुण

figure) everywhere, in these places. For, a figure generally does not exist without it. Hence, it is said (by Bhámaha and others):—('This metaphorical mode of statement)—this unusual form of speech—which is described above (is found) everywhere. By this a sense is invested with a peculiar beauty. Poets should exert themselves for (securing) it. For, what figure (exists) without it?'

The word अतिशयोक्ति in the Vritti is intended to mean a metaphorical description simply. It does not here denote the figure Hyperbole, because, that figure is here impossible. The same is the meaning of वक्रोक्ति. The two words are in fact synonymous here.

The word प्रायेण in the Vritti excludes such a figure as स्वभावोक्ति where the description is not metaphorical.

57. THE BORROWER (तद्गुण)

(KÂRIKÂ LI.)

When an object quits its own form and assumes that of another possessed of very brilliant qualities, by coming in contact with it, it is termed the Borrower.

When a thing has its form overshadowed by another (which is) near it, and with whose own superior qualities it becomes connected, on account of the superior excellence (of that another), and assumes the form of that (another), that is तद्गुण ; (so called) *because, it (literally) is that in which there is* assumption by the thing in question of *the quality of that, i. e. the thing not in question.*

In मीलित, one thing is apprehended (but) as covered over by another. Here, one thing assumes the quality of another, although its nature is not covered over by that of another. Or, in मीलित, a thing is not apprehended, being eclipsed by another. In सामान्य, things are apprehended as undistinguishable from each other, although they do not give up their own qualities. Here, only a quality is eclipsed; the things are apprehended as distinct from each other.

In भ्रान्तिमान्, the thing that is superimposed upon another is one that is recollected. Here, it is one which is perceived. Besides, a delusion is not here stated in words.

The figure is instanced in विभिन्न &c.

Here, the colour of Aruṇa—*Garuda's brother, is* (represented as) *superior to that of the Sun's horses, and the colour of the green jewels* as *superior to that of Aruna.* Hence, the Sun's horses are apprehended as identical with Aruna. Similarly, these horses are apprehended as identical with the green jewels. Thus, there are two examples of तद्गुण here.

Thus, those men are wrong who say that the figure occurs when an object, that has quitted its form, is again restored to it. For, their definition runs counter to the etymological explanation of तद्गुण given in the Vritti, also to the fact that in the Vritti, two examples have been shown to be present in the verse by the mention of two qualities, and also to the fact that there is तद्गुण in the example of संकर (i. e. आत्ते सीमन्तरत्ने &c.) cited by Mammata afterwards, which it would not be if their definition be accepted; since there is in that verse no restoration of a thing to the form which it has quitted.

58. THE NON-BORROWER (अतद्गुण)

(KÂRIRÂ LII.)

When this does not assume the form of that, that is termed the Non-borrower.

तत् means 'the thing in question.' अस्य means 'of the thing not in question.' The words अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात् from the preceding Sûtra are here understood. Thus, the full definition is:— '*If this*, i. e. the thing not in question *of an inferior quality does not assume the colour* (form or quality) *of that*, i. e. of the thing in question, *although it has a capability* of assuming that colour, form or quality, (i. e. although it comes in contact with the superior qualities of that thing in question), *that is termed* अतद्गुण; so called because, it literally is that in which there is no assump-

tion by the thing not in question of the quality of the thing in question.

Although here the cause, i. e. 'capability' being persent, the effect, i. e. 'assumption of another's form' is absent, yet this is not विशेषोक्ति, because, this is founded upon the peculiarly striking circumstance of a thing not assuming the quality of another.

The figure is instanced in धवलोऽसि &c.

Here, (the lover) does not become red, (i. e. affectionate), though he is seated in a heart which is extremely red, (i. e. glowing with ardent love). Thus, the last half alone is an example of this figure. In the first half, there is विरोध between 'whiteness' and 'redness'.

In the example, the 'heart' is the thing in question, the 'man addressed' is the thing not in question; for, what is intended here is the narration by a woman of an account of the state of her own heart.

Besides, in this (kârikâ), तत् *may refer to* अप्रकृत *(also), and* अस्य *to* प्रकृत, since pronouns stand for any nouns that we intend them to stand for. *Thus,* the figure अतद्गुण *should also be understood (as occurring) when the form of the thing not in question is not assumed by the thing in question, for some reason or other ;* as in गांगमम्बु &c.

Here, the 'swan' being the object of description is the matter in hand; गंगा and यमुना are the matters not in hand. The 'swan' does not take the colour of either. Thus, if we rest simply in the expressed sense of the verse, there is no difficulty in apprehending the verse as an example of अतद्गुण.

But if we look to the suggested sense of the verse, by taking it as an example of अप्रस्तुतप्रशंसा, we see it is 'the person of a steady character', not 'the swan', that becomes the matter in hand. Thus, inasmuch as the 'swan' is not the matter in hand, there is a difficulty in regarding the verse as an example of अतद्गुण. But this difficulty may be avoided by looking upon the 'swan' as not

ing but the matter in hand, inasmuch as it is an उपमान with reference to a 'steady man' who is the matter in hand.

59. THE FRUSTRATION (व्याघात)

(KÂRIKÂS LII. & LIII.)

When, by the same means by which one does a certain thing, another undoes it, that is said to be the Frustration.

When a certain thing which is accomplished by one, by a certain means, is rendered otherwise by another by the same means, with a desire of conquering (that one), that is व्याघात; so called *because, it is the cause of the frustration of a thing (already) accomplished.*

Instanced in दृशा दग्धं &c.

Here, by the very means, i. e. eyes, by which God S'iva burnt down Cupid, the 'women' animate Cupid with the desire of conquering S'iva. Here, identity of 'eyes' means their similarity ; for, the eyes of the women are not identical with, but similar to, those of S'iva. Thus, the figure may be defined as 'that where one and the same cause produces different effects in violation of the rule that different causes produce different effects'.

The figure also occurs when an effect is produced by a cause which is well-known to produce another ; as in यैर्जगत् &c.

In all the preceding examples, the manifestation of opposition is due to a fancied identity between two causes. The opposition is, however, removed when the causes are regarded in their own individual capacities.

The figure does not occur when one and the same cause, by residing in two different abodes, produces two opposite effects ; as in पाण्डित्येन &c., 'Frustration' is not based upon opposition, and therefore does not constitute a figure.

The figure occurs also when the contrary of a certain act is justified by the same reason by which that act is justified ; as in विमुञ्चसि &c.

Thus, Pure figures have been described. The union of these, however, obtains a distinct beauty like the union of ornaments, and therefore constitutes a distinct figure. This union is of two kinds; (1) the union of figures which are independent of each other; and (2) of those which are not so. The first kind of union, is called the Aggregation, and the second, the Commixture, which is again three-fold. Thus, there are in all four varieties of union, which the author now proceeds to define :—

60. THE AGGREGATION (संसृष्टि)

(KÂRIKÂ LIII. CONTINUED)

The existence of these, separately, in one place, is desired to be the Aggregation.

भेद means the mutual independence of figures as regards their essential natures, or as regards the words[1] that contain them; or rather, the mutual independence of figures as regards their essential natures, accompanied by the difference of the words that contain them.

The first[2] definition of भेद is not good, because it does not serve the purpose of excluding the third kind of संकर instanced in स्पष्टोल्लसत् &c., where, although the words that contain रूपक and अनुप्रास are identical, still, the two figures do not possess mutual dependence. In a संकर, however, the mutual dependence of figures is necessary. The second definition, however, excludes this संकर, because, in it the words containing the figures being identical, the विषयभेद of the definition is absent.

स्थिति means an ascertained existence. Thus, *when these figures*, i. e. those *whose natures have been described just before* (i. e. in the

---

1 विषयत इति। विषयः अलंकाराश्रयो शब्दः । Pr.

2 एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोल्लसदित्यादौ रूपकानुप्रासयोरैक्येऽपि परस्परापेक्षाविरहादातिप्रसंगतादवस्थ्यादाह—यद्वेति । एवं च तत्र विषयभेदाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । Pr.

9th and 10th Ullāsās), *exist independently of each other, according to possibility, in one place,* i. e. *in that portion only (of a poem) which is (called) ' word ' or that only (called) ' sense ' or even in* a sentence or verse which consists of *both* word and sense ; *that is* संसृष्टि; (*so called because*) *its nature is Connection of two or many figures*) *with one place,* i. e. with one poetic piece.

The plural of एतेषां is insignificant. Thus, संसृष्टि occurs even when two figures exist together separately in one place.

The words भेदेन स्थितिः exclude संकर, in the first kind of which, the figures are dependent upon each other as regards their natures ; in the second, their existence is not an ascertained one ; and in the third, they are dependent upon each other as regards the words that contain them, or rather, the words that contain them are not different. This Aggregation may be of two figures of ' word ' or of two figures of ' sense ' or of one figure of 'word' and one figure of 'sense.'

Of these, the Aggregation of two figures of ' word ' may be instanced in वदन *&c. The Aggregation of two figures of ' sense,' however, may be instanced in* लिम्पतीव &c.

Here, *in the former (verse), Alliteration* (भ—भ) *and Rhyme* (लकलः—लकलः) —both figures of ' word '—exist *independent of each other* and thus *lead to (the figure) Aggregation. In the latter* (*verse*), *however,* उपमा *and* उत्प्रेक्षा, both figures of ' sense,' exist *similarly* (i. e. independent of each other), and thus (*lead to the figure Aggregation*).

The Aggregation of one figure of 'word' and one figure of 'sense,' on the other hand, may be instanced in सो णत्थि *&c.*

Here, in the first[1] half, *Alliteration*—a figure of 'word,' *and* in the second half, *Metaphor* (हृदयलुण्ठनम्)—a figure of 'sense' (*exist*) *independent of each other.*

---

1 अत्र पूर्वार्धेऽनुप्रासः, उत्तरार्धे हृदयलुण्ठनामिति रूपकम् । Pr.

If it be said that inasmuch as the abodes of these figures are different, that of अनुप्रास being 'word,' and of रूपक being 'sense,' they cannot form संसृष्टि which consists of Connection of many figures with one abode; we reply that *these (figures) are (here said to be) connected* with one abode, *because they are (here) connected with one and the same sentence* (and a sentence is nothing but a collection of words conveying meanings), *or with one and the same verse* (which may contain many sentences).

61. COMMIXTURE (संकर)

(a) Of Mutual Subserviency

(KĀRIKĀ LIV.)

But when (these) do not rest in themselves, but are subservient to one another, it is (termed) the Commixture.

But *when these very figures do not assume an independent position for themselves,* each being dependent upon another, for the sake of obtaining an existence for itself, or for the production of a particular beauty, *and are* thus *subservient to one another, it is* संकर; so called *because, its nature is (the) intermingling*[1], i. e. interdependence of *these* figures.

Thus, the figure[2] does not occur if one figure being independent of another assists that another, as in सद्वंश &c, where the paronomasia on the word वंश obtains an independent existence through a verbal identification and then assists Metaphor.

Instanced in आत्ते &c.

---

1 संकीर्यमाणेति। परस्परसापेक्षेत्यर्थः। Pr.
2 यत्र एकः अलंकारः आसादितस्वतंत्रभावः इतरमलंकारमुपकरोति तत्र नायं संकरः, यथा 'सद्वंशमुक्तामणिः' (K. P. IX.) इत्यादौ वंशशब्दे श्लेषः शब्दसाम्यात् स्वतः सिद्धः रूपकमुपकरोतीति नायं संकरः। Vâm.

Here, भ्रांतिमान् in गुंजाफलानां स्रज ; *obtains an existence* only *as subservient to* तद्गुण in बिंबोष्ठकान्त्या शोणं, since the production of error is due to the recollection of Gunjâ fruits at the sight of pearls red through contact with the lower lip. तद्गुण *also causes much pleasure to the men of taste,* only *when it is subordinate to* भ्रांतिमान्, and not independently. *Thus, there is a mutual subserviency* here *between these two figures.* Here, the Commixture is of two figures; it may be of many figures also; as instanced in जटाभाभिः &c.

Here, there are *four* (*figures*); उपमा in जटाभाभिर्भाभि : and पितृवन &c., रूपक in कलंकाक्ष &c. and तारापरि &c., उत्प्रेक्षा in वियोगि &c., *and* श्लेष in वैराग्य &c. All these *are apprehended as mutually subservient as before.* Of these, उत्प्रेक्षा is subordinate to श्लेष ; for, the second sense that is apprehended from वैराग्यविशद is due to this उत्प्रेक्षा. श्लेष again is subordinate to रूपक and उपमा ; for, it is only in consequence of the apprehension of 'indifference to the world'—a sense yielded by the paronomastic word वैराग्य, that the holding of 'matted hair' and a 'string of beads' on the part of the Moon becomes intelligible. The Metaphor in तारापरि &c is subordinate to उपमा in पितृ &c. This subordination is due to a resemblance between the 'cemetery' and the 'sky'. This resemblance again exists between them not naturally, but only when the 'sky' is supposed as the abode of 'head-bones' in the shape of the 'cluster of stars.' Of these, each subordinate figure depends upon each principal figure, in order that each may produce its own beauty. The figure which is the cause of the ultimate beauty of all these figures and to which all these are subordinate is समासोक्ति ; because the verse in consequence of the adjectives करधृतकलंकाक्षवलयत्व &c. suggests the account of a great 'Yogin'—a thing not in question. This figure is obvious and therefore not noticed by Mammata.

If it be said: 'In कलंकाक्षवलय, उपमा is as well possible as रूपक, it being possible to solve the compound in both the ways (कलंकः अक्षवलयमिव) and (कलंकः एव अक्षवलयं). Thus, the figure deserves to be संदेहसंकर and not रूपक necessarily.' We reply :—'There is here *one circumstance favouring the determination of the figure to be* रूपक (कलंक एव अक्षवलयम्), and that *is the attribute* करधृतत्व *itself.* It is universally known that what is held by the

hand is a 'string of beads,' not a 'spot.' This requires that the 'string of beads' should be prominently apprehended ; and this is possible only *when we take the figure to be* रूपक ; for, in a रूपक, the second member of the compound is always predominant. Thus, *the 'string of beads' itself, by concealing the nature of the 'spot' becomes prominently apprehended ;* and with this, the attribute "held by the hand" can be properly connected. *For, it is but the 'string of beads' that is universally known as having got the fitness of being held by the hand.*

If it be urged : Even in this way the attribute करधृतत्व is not proper ; for when we take the verse as referring to the Moon, the 'spot' is not held by her 'rays', but by her 'orb'. Thus, करधृतत्व cannot be connected with the 'spot'.

We reply :—It is true that the holding of the spot by the rays is impossible, *since the Moon holds the spot on (her) body* (i. e. orb) *itself* ; still, *in virtue*[1] *of* the fact that the poet has deliberately used such a word (i. e. कर) as contains *a paronomasia,* we should suppose that *the 'rays,' which really speaking, do not hold the 'spot,'* but are only near[2] it (both the rays and the spot residing in the same Moon), *are, in virtue of (that) proximity, intended by him as holding that spot metaphorically.*

If it be said : why should you not then take उपमा to be the figure here by resorting to this very Indication ?

We reply :—*If we take the figure to be* उपमा (कलंकोऽक्षवलयमिव), *the spot becomes prominently apprehended. Now, since the spot is not, as a matter of fact, held by the hand,* the connection of

---

1 छायया सामर्थ्येन । Ch.

2 चंद्रबिम्बे कराः कलंकश्चेति प्रत्यासत्तिः । San. रश्मिनां कलंकस्य च चन्द्रे सत्त्वोदकाश्रयत्वंसवन्धेनत्यर्थः । Kam.

करधृतत्व with कलंक becomes impossible. We must, therefore, to render this connection possible, understand करधृतत्व metaphorically. Thus, if we take the figure to be उपमा, *we shall have to resort to* लक्षणा *in order to render the connection of even the principal thing* (कलंक) *with* करधृतत्व *possible.* But if we take the figure to be रूपक, लक्षणा will have to be resorted to, to render the connection of but a subordinate thing (कलंक) with करधृतत्व possible. Now, it is better that लक्षणा should be resorted to as regards the connection of a subordinate thing than as regards the connection of a principal thing. Thus, we should accept रूपक as the figure in करधृतकलंकाक्षवलय, and not उपमा.

4 According to the Ancients, *this Commixture* of Mutual subserviency *is found* to exist *between two figures of a word also* ; as instanced in राजति &c.

Here यमक *and a variety uf* चित्र *(called)* अनुलोमप्रतिलोम (i. e. that kind of चित्र where if we read from the end we get the same arrangement of letters as if we read from the beginning) *are subservient to each other in the two* (i. e. second and fourth) *quarters* of the verse.

Although the mutual subserviency of these figures is not quite obvious, still, as the poet whilst engaged in arranging a Rhyme succeeds in producing a चित्र without any special effort for its sake, चित्र is said to depend on यमक for its existence; whilst, यमक is invested with a peculiar beauty only by depending upon चित्र ; because the fact that the Yamaka arrangemant as dependent upon a चित्र arrangement is very difficult to be effected, is especially charming to the man of taste. This is the view of the Ancients. But, really speaking, there is nothing enabling us to ascertain that the poet is engaged in arranging a Rhyme only ; or even granting that we have a ground for the ascertainment of this fact, still, it is not यमक[1] that is the cause of the production of चित्र, but an effort for it. Thus, चित्र is not dependent upon यमक

1 किं त्विति । यमकप्रयत्नाद्धि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकापेक्षेत्यर्थः । Pr.

for its production. Therefore, this deserves to be a Commixture not of Mutual Subserviency, but of Identical Position (i. e. where the two figures reside in one and the same place i. e. words).

(b) Of Dubiousness.

(KÂRIKÂ LIV. CONTINUED)

When there is a doubt as regards the acceptance of a (particular) figure, owing to the absence of a reason either for or against it (that is the second Commixture).

When two or many figures, although by nature fit to *exist together* (in a verse), *yet, being opposed to each other* as regards both or all of them being simultaneously intended by the poet, *cannot exist (together) simultaneously; when, besides, there is no reason either in favour of the acceptance of one or of the rejection of the other, (—reason) which would lead us to accept only one* and not the other; *that is the second (kind of)* संकर *whose nature is absence of determination. The copulative conjunction* च in the Sûtra[1] *shows that* the word संकर *itself* in the preceding Sutra *is* here *understood.*

Although[2] in the examples given below there is the determination of the natures of figures, yet there is a doubt as to which of them in particular is intended by the poet.

Instanced in जइ गहिरो &c.

Here, there is a doubt as to whether there is समासोक्ति, *the 'ocean' being the thing in question and a* 'particular man'*—the thing not*

1 आक्षेपाद्दिति । अनुकर्पणादित्यर्थः । Cha.

2 यद्यपि वक्ष्यमाणोदाहरणेषु नयनानन्ददायीत्यादिषु अलंकाराणां निश्चय एव, तथापि किमयमलंकारः कवितात्पर्यविषयोऽयं वा इत्याकारः संदेहोऽत्र विवक्षितः । Cha.

in question—being understood from the common i. e. paronomastic *attributes* used in the verse ; *or* अप्रस्तुतप्रशंसा, *a 'particular man' being the thing in question and understood through* the description of *the 'ocean' which is the thing not in question, through a community of attributes.*

Here, it is impossible that both the figures should exist simultaneously, because one and the same thing cannot be in question and not in question at one and the same time. Besides, there is here no reason either for or against any one of these two figures.

Commixture of Dubiousness existing among many figures is instanced in नयनानन्द &c.

Here, (it is dubious whether) there is पर्यायोक्त, *the fact of the presence of passion-exciting (night) time being described in a different manner,* i. e. through the description of the Moon, the rise of which is the cause thereof ; *or* अतिशयोक्ति, *the 'face' being completely swallowed up by the 'orb of the Moon'* (the pronoun एतत् being taken here as an adjective to बिम्ब); *or* रूपक, *in consequence of the superimposition of the nature of the 'lunar orb' upon the 'face' which should be taken here as referred to by* एतत् ; *or* दीपक, both *the 'face'* which is in question *and the 'Moon'* which is not in question *being intended to be connected*[1] with one and the same action of 'destroying (internal or external) gloom' which is expressed by the verb प्रसीदति ; *or* तुल्ययोगिता, both the 'face' and the 'Moon' being things in question or both being things not in question ; *or* समासोक्ति, the 'orb of the Moon' being in question, *as the time is night,* and *the 'face'* not *being* in question and *understood through a community of attributes ; or* अप्रस्तुतप्रशंसा, *the 'transparency of the face' being the subject under discourse* , and understood through the description of the 'Moon' which is not in question. The doubt here arises, because there is no reason here why we should accept one figure as that which is intended

---

1 परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वय: समुच्चय: । Bhattoji on Pânini (II. 2-29.).

and reject another as that which is not intended by the poet. *Thus, inasmuch as there is a doubt as regards many figures, this is nothing but Commixture of Dubiousness.*

But where there is a reason for one figure or a reason against another, there the presence of *one figure being ascertained, no doubt exists* ; न्याय *means a reason (for one figure)*, i. e. *a reason favouring (the acceptance of one figure).* दोष *also means a reason against (one figure)*, i. e. *a reason not favouring (the acceptance of one figure).*

Instanced in सौभाग्यं &c.

Here, ' the beauty of the smile '—which is prominently apprehended from the word हासद्युति—*is favourable*[1] *to the apprehension of the ' face ' only as prominent,* because ' the beauty of the smile' is directly possible in the ' face ' only. The apprehension of the ' face ' as prominent is possible in उपमा only. *Thus, ' the beauty of the smile ' is a reason for (accepting the figure to be)* उपमा (वक्त्रं शशीव). *' The beauty of the smile ', however, is not* 'favourable' to the apprehension of the ' Moon' as prominent. For, it is not directly possible in her. This should not lead us to suppose, however, that it is then ' unfavourable' to such an apprehension. For, it is not even *'unfavourable'* to the apprehension of the ' Moon ' as prominent *in the way in which* it is 'favourable' to the apprehension of the ' face ' as prominent ; since हासद्युति meaning by Indication विकासद्युति may be said to be tropically possible in the ' Moon '. *Thus, it is not a reason* either for or *against (accepting the figure to be)* रूपक.

In वक्त्रेन्दौ &c., the attribute अपरत्व *is favourable to the apprehension of the ' Moon ' as prominent* ; for, what is apprehended from the line वक्त्रेन्दौ &c. is :—' One Moon in the form of the face being present, what is the use of a second ' ? Now, such an apprehension is impossible unless we admit रूपक to be the figure in वक्त्रेन्दौ. For, the fact that a second Moon has arisen supposes

---

1 वक्त्रे इति । विशेष्यतया वक्त्रे प्रतीते इत्यर्थः । वक्त्रस्य प्रधानतया प्रतीताविति यावत् । Vâm,

that there is already a first Moon. But a first Moon is not obtained unless the 'Moon' in वक्त्रेन्दौ is apprehended as prominent. But the apprehension of the 'Moon' as prominent is not possible except in रूपक (वक्त्रमेव इन्दुः). *Thus, the attribute* अपरत्व *is a reason for* रूपक. *It is not, however, unfavourable to the apprehension of the 'face' as prominent,* since such an apprehension as 'the face that resembles the Moon being present, why has a second Moon arisen?' is here possible. Hence, अपरत्व cannot be said to be quite inconsistent with the apprehension of the 'face' as prominent in वक्त्रेन्दौ. *Thus, it is not a reason against* उपमा. *In* राजनारायणं *&c., again, the fact of* (*Lakshmi's*) *embracing* the king who is like Náráyana *thwarts* उपमा. *For, it is inconsistent that one man's wife should embrace another although he is like her husband.* The fact of 'embrace' cannot, however, be said to be a reason for रूपक (as will be seen just below).

In पादाम्बुज, &c., 'the sounding of the *anklets' is impossible in a 'lotus', and is therefore unfavourable to the apprehension of the 'lotus' as prominent. It is thus a reason against* रूपक.

If it be said: 'The sounding of the anklets' is also a reason for उपमा, *since* it is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent'. How then do you say that it is a reason against रूपक only, and not a reason for उपमा also? Thus, in other places, whatever is favourable to one is generally unfavourable to another and whatever is unfavourable to one is generally favourable to another; for, if they are not so, they cannot be appropriately said to be either 'favourable' or 'unfavourable.'

We reply:—True what you say; but the designation of one thing as 'favourable' or 'unfavourable' depends upon its being prominently apprehended as such. Here, *a reason against—which thwarts a (counter)—proposition (i. e. that there is* रूपक *)—is apprehended as more powerful than a reason for the* (original) *proposition* i. e. that there is उपमा.

If 'sounding of the anklets' be said to be a reason for उपमा, a doubt arises as to whether there may not be a reason for रूपक also. But when 'sounding of the anklets' is said to be a reason

against रूपक, रूपक is excluded and the above doubt is removed. Thus, 'sounding of the anklets,' inasmuch as it is apprehended more prominently as a reason against than as a reason for, is designated after what is prominent, i. e. as a reason against. *It cannot,* however, *be said that inasmuch as 'sounding of the anklets' is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent, it is a reason for* उपमा; for, 'sounding of the anklets' is not prominently apprehended as a reason for उपमा.

Others interpret this Vritti thus:—

विधि is that by which something is established in regard to something else, i. e. a reason for; and विध्युपमार्दे means (that which) is more powerful than a reason for, i. e. a reason against. What they mean is this:—'Sounding of the anklets' is only possible in the 'feet' and thus cannot be said to be a reason for उपमा, unless it is determined that it is impossible in the 'lotus'. Thus, 'sounding of the anklets' is designated as a reason against, because it is first apprehended as such. *In this (very) manner, the learned should examine* whether a thing should be called a reason for, or a reason against, *elsewhere also.*

C. OF IDENTICAL POSITION.

(KÂRIKÂ LV.)

When two figures, (one) of 'word' and (the other) of 'sense', prominently reside together in the same place, (that is) also (Commixture).

'Place' means 'words'. Thus, *if both a figure of 'sense' & a figure of 'word' also, prominently reside in identical words, that is also another (kind of) Commixture.* The word स्फुटम् in the kârikâ shows that if the figures are not prominent, they do not constitute this kind of Commixture.

Instanced in स्पष्टोल्लसत् &c.

Here, two figures, i. e. रूपक & अनुप्रास *reside in identical*

words, twice in the compound word स्फटोल्लसत् &c. and once in श्लिष्ट &c, i. e. in the words किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिक and विगलत्कलाप. A rule has been stated in the kârikâ that a figure of ‘ sense ’ and a figure of ‘word’ reside in one and the same place ; but this rule is only general, not universal; thus, two figures of ‘ word’ may also reside in one and the same place ; as in कलकलो &c.

Here, अनुप्रास & यमक reside in identical words.

Two figures[1] of ‘sense’ also may reside in one and the same place ; as in वक्त्रारविन्द &c.

Here, रूपक & अतिशयोक्ति, the first in वक्त्रारविन्द, and the second in मधुव्रताः, reside in one and the same compound word वक्त्रारविन्दमधु &c.

(KÂRIKÂ LV. CONTINUED)

Thus, this (Commixture) has been declared to be three-fold.

Thus, this Commixture has been declared to be only three-fold, being possible (1) *where there is a mutual subserviency* (*of figures*), (2) *where there is a doubt*, (*as regards figures*), *and* (3) *where the figures are apprehended*[2] *as residing in identical words. It is impossible to divide Commixture in any other manner*, i. e. by turning the union of every two of the figures hitherto described into a separate Commixture ; *for, such divisions will be endless.*

Thus, figures admitting of division into three classes, *i. e.* the class *of those which belong to ‘word’*, of those *which belong to ‘sense’* and of those *which belong to both* (*‘ word’ and ‘sense’*) *have been expounded.*

(*If it be said*): *All these figures* divided into three classes,

---

1 ‘ वक्त्रारविन्दमधुलुब्धमधुव्रताश्च धावन्त्यमी बकुलवंजुलकुंजमध्ये । ’ इत्यादावर्थालंकारयोः रूपकातिशयोक्त्योश्चायमेव संकरोऽवधेयः । Viv.

2 एकपदप्रतिपाद्यत येति एकपदाश्रितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । Pr.

equally serve the purpose of investing a poem with beauty, on what circumstance then is the regulation based that certain figures belong to 'word', certain others to 'sense' and certain others to both 'word' and 'sense.'

(We reply :—) *The question, whether in a poem a certain fault, excellence, or figure belongs, to 'word' or 'sense' or both*, as the case may be, *is, as has been* already *declared in* the ninth Ullâsa of *this (book), to be regulated in accordance with the Laws of presences and absences alone* (namely, that the word being present the figure is present, the word being absent the figure is absent and so forth). *There is no other circumstance (guiding this regulation). Thus, of whichever* of these (i. e. of either 'word', or 'sense', or both) *a figure follows the presence and absence, to that a figure is determined to belong.* That a figure follows the presence and absence of 'word' means that the words containing a figure do not endure an exchange with other words. Thus, if the words containing a figure do not endure an exchange with other words, it is a figure of 'word'. If those words endure an exchange with other words, it is a figure of 'sense'. And if some of them endure an exchange with other words, and others do not, it is a figure of both 'word' and 'sense.'

If it be again urged : Just as पुनरुक्तवदाभास[1] and परम्परितरूपक have been classed as figures of both 'word' and 'sense,' inasmuch as they follow the presence and absence of both, i. e. in them certain words endure an exchange with other words and certain others do not; so such figures as अर्थान्तरन्यास, उपमा &c. that are based upon both senses and (paronomastic) words, as instanced in क्षणदासावक्षणदा and सकलकलं पुरमेतत् &c. also deserve to be classed as figures of both. How then have you ranked

1 तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ, वपुःशब्दस्य परिवृत्तिसहतया चार्थान्वयव्यतिरेकौ इत्यभुयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य श्लिष्टतया परिवृत्त्यसहत्वात् हंसादिपदानां च तत्संहत्वांदुभयालंकारता । एवं क्षणदासावक्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शद्वान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तरार्द्धे त्वर्थस्येत्युभयालंकारत्वं स्यादित्यर्थः । *Pr.*

them among the figures of ' sense ' only, instead of ranking them among the figures of both ?

We reply :—We have classed अर्थान्तरन्यास &c. as figures of 'sense', because in them the strikingness of the sense is most prominently apprehended, although, really speaking, they do belong to both. *Thus, just as* पुनरुक्तवदाभास *and* परम्परितरूपक *are figures of both 'word' and 'sense', because they follow the presence and absence of both, so* अर्थान्तरन्यास *and others, which are based upon (paranomastic) words should also be understood (as figures of both 'word' and 'sense'),* because they follow the presence and absence of both. *And if, in complete disregard of (this) real fact, these figures have been defined among the figures of 'sense', that is only due to the fact that in them the strikingness of the sense is (most) prominently apprehended.*

If it be said :—Why should not the classification of figures as figures of 'word' &c. be regulated (as is done[1] by the author of अलंकारसर्वस्व) in accordance with the principle of the relation of the abode and the abider ?

We reply :—*Even though we accept the view that in whichever of these* ('word', 'sense', or both) *a figure resides , to that a figure belongs, still, we must (ultimately) accept the Laws of presences and absences themselves. For, the particular relation of the abode and the abider,* that is admitted to exist between 'figures' on the one hand and 'words', 'senses' &c. on the other, *does not exist independently of these laws.* For instance, such a figure as उपमा abides in ' senses ', only because 'senses' being present, उपमा is present and 'senses' being absent उपमा is absent.

If it be said :—The relation of the abode and the abider exists between ' figures' and ' words' &c. independently of these Laws, since this relation directly exists between them. Thus, for instance, उपमा directly abides in ' senses ' and hence the relation

---

1 अलंकारसर्वस्वकारमतमाशंकते–अथेति । Pr.

of the abode and the abider between उपमा and 'senses' is independent of the Laws of presences and absences.

We reply :—The relation of the abode and the abider does not exist directly in all cases. For instance. this relation does not directly exist between such figures as यमक &c. and 'words', since यमक does not directly reside in 'words' but in 'letters'. So also उत्प्रेक्षा, समासोक्ति &c., inasmuch as they are capable of being made only by a human being, do not directly reside in 'senses' but in the soul.

If it be said that although this relation does not directly exist between 'figures' and 'words' &c., yet it may exist between them indirectly ; we reply that if we admit such an indirect existence of the relation of the abode and the abider between 'figures' and 'words' &c., the result would be that what are called figures of 'word' would have to be styled figures of 'sense' and vice versa. For, every figure of 'word', as a matter of fact, resides in 'sense' indirectly, and every figure of 'sense' also resides in 'word' indirectly.

It is therefore better to accept only the afore-said Laws of presences and absences as our guiding *principle in distinguishing figures from each other*, i. e. in determining whether a figure belongs to 'word' or to 'sense' or to both.

If it be said : The Ancients have treated of the 'faults' of figures. The fact that you do not treat of them raises a doubt as to whether such faults are impossible, or being possible have been passed over by you. You cannot say that they are impossible, because that would be against experience. Your omission, on the other hand, would make you liable to the fault of Deficiency.

We reply :—

(KÂRIKÂ LVI.)

Although it is possible that some faults may be found in these (i, e. figures of 'word' and of 'sense'), still, they have not been

treated here, because they come under some one or another, as the case may be, of those that have been described (already).

Already = In the seventh Ullâsa. *For instance, the three faults of Alliteration, i. e. Absence of Usage* (प्रसिध्द्यभाव), *Fruitlessness* (वैफल्य), *and Opposition to style* (वृत्तिविरोध) *are not different from Opposition to Usage* (प्रसिध्दिविरुध्दता), *Superfluousness* (अपुष्टार्थत्व), *and Incongruity of letters* (प्रतिकूलवर्णता), *respectively; because their natures are identical with the natures of these.*

Examples in order ;—

प्रसिध्द्यभाव

is instanced in चक्री चक्रार &c.

Here, the praise of each (part of the Sun's chariot चक्रारपंक्ति *&c. which is the) object (of the verb* स्तौति) *by each corresponding (deity which is the) subject (of the verb* स्तौति) *is stated only with a view to (secure) Alliteration. Such (a praise) is, however, unknown in the Purânâs, Epics &c. Thus, this is,* no other than प्रसिध्दिविरुध्दत्व.

वैफल्य

is instanced in भण तरुणि &c.

Here, on a careful consideration it will appear that no strikingness is apprehended from the sense expressed (by the verse). The two adjectives[1] अनणुरणन् &c. and अविरत &c. do not at all contribute to the strikingness of the expressed sense of the verse, i. e. त्वदीयं परिसरणं &c, nor do they in any way contribute to the strikingness of the suggested sense of the verse, i. e. 'prospective separation.' The employment of these adjectives is only for the sake of secur-

---

1 अनणुरणन्मणिमेखलमिति अविरतशिंजानमञ्जुमञ्जीरमिति च परिसरणविशेषणद्वयं 'त्वदीयं परिसरणमकारणं रणरणकं कुरुते' इति वाच्यार्थस्य, तेन व्यंग्यस्य भाविविरहस्य च न किंचिदुपकारे वर्तते, केवलमनुप्रासार्थमेव तदुपात्तम्। Viv.

ing Alliteration. *Thus, the Fruitlessness of Alliteration is nothing but Superfluousness.* Alliteration, although persent, is not here striking, because the excellence of words (which is Alliteration) is not here accompanied by a corresponding excellence of senses. Figures of 'word' also, become striking, only by investing a sense with a particular excellence. The designation of a figure of 'word' is due only to the fact that words in it do not endure an exchange with other words.

वृत्तिविरोध

is instanced in अकुण्ठो &c.

Here, by abandoning[1] the Dulcet (उपनागरिका) style which contains letters manifesting Sweetness (माधुर्य), the Grand (परुषा) style containing letters that are harsh and that manifest Energy (ओजस्)is employed. This style—this *exuberance of harsh letters—is, in the manner described before,* i. e. while treating of Excellences (गुण) in the 8th Ullàsa, *(extremely) inappropriate to the Erotic* (शृंगार) which is the flavour (रस) in the present verse. *Thus, Opposition to style consisting here in an Alliteration of harsh letters is nothing but* the fault called *Incongruity of letters.*

Composition of a Rhyme in three quarters (only of a verse) *is the fault (named) Unemployedness* (अप्रयुक्तत्व); as instanced in भुजंगमस्येव &c.

Here, the Rhyme सरंभाः occurring in three quarters only is nothing but Unemployedness. For, such is not the practice[2] of poets in general. The practice is to employ the Rhyme in one quarter or two or four, but not in three.

---

1 अकुण्ठेति । अत्र उपनागरिकां विहाय परुषाया अंगीकाराद्यो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्यान्नातिरिच्यते । Pr.

2 एकस्मिन् द्वयोश्चतुर्षु वा पादेषु यमकं कविप्रयोगे दृष्टम्, न तु पादत्रये ।

In उपमा, *Inferiority of the* उपमान over the उपमेय *in point of class or size, or Superiority of the same kind* (i. e. in point of class or size) *is the fault (called, Improper Signification; whilst, Deficiency and Redundancy residing in the (common) property come under Deficiency and Redundancy of a word, respectively.*

Examples in order :—

Inferiority in point of class

is instanced in चण्डालै: &c.

Here, the class or rather caste of a चण्डाल is inferior to that of the man under description. This inferiority of the उपमान suggests "doing of sinful deeds," which is repugnant to the object under discourse; where this suggestion is, however, intended, there is no fault. The present[1] verse is thus an example of the fault under description, only when the comparison is intended in point of 'rashness,' not of 'sinfulness.'

Inferiority in point of size

is instanced in वन्हिस्फुलिंग &c.

Here, the spark of fire is far inferior in size to the Sun.

Superiority in point of class

is instanced in अयं पद्मासन &c.

Here, Brahmâ is superior to the चक्रवाक in point of class. The word 'Brahman' is a class-noun here, because Brahmâs are supposed to be many, there being one for each कल्प.

Superiority in point of size

is instanced in पातालमिव &c.

---

1 यदा साहसिकमात्रोपमानविवक्षया चण्डालादिपदमुपादीयते, तदैवेदमुदाहरणम्, न तु दुष्कर्मकारित्वविवक्षायामपि। Sud.

Here, Hell &c. are vastly superior to the navel &c. in point of size.

Thus, *here,* i. e. in all these examples, *the (various) objects under description are extremely depreciated by (getting)* चण्डालs *&c. as the* उपमानs ; such comparisons bring out only contempt or ridicule of the उपमेयs ;—contempt when the उपमानs are inferior, ridicule when they are superior. *Thus, this is* nothing but *Improper Signification* (अनुचितार्थत्व).

Deficiency of the common property

is instanced in स मुनिर्लाञ्छितो &c.

Here, the property called 'lightning' possessed by the उपमान *corresponding to (the property) 'Munja-grass'* possessed by the उपमेय *is not expressed by any word* in the verse. Nor can that property be obtained by implication ; for, there is no invariable concomitance between the two properties. Without that property, however, resemblance stated in the verse is not clearly apprehended. *Thus* there is a fault. But *this* fault *is* no other than *Deficiency of a word.*

Redundancy of the common property

is instanced in स पीतवासाः &c.

Here 'Conch' or any other property of the उपमेय *is not stated; therefore, the statement of (the property) 'Moon'* of the उपमान, corresponding to that of the उपमेय *is redundant. Thus* there is a fault. But *this* fault *is* no other than *Redundancy of a word.*

So *also, if the Difference of Gender or of Number would make* a word expressive of *a property that is common to the* उपमेय *and* the उपमान, assume the gender or number of a word expressive of either, and thus would make the common propery *uncommon,* i. e. would connect it with either the उपमेय or the उपमान only, but not with both, *then inasmuch as that property is apprehended as con-*

nected with one only, i. e. either the उपमेय or the उपमान, comparison cannot be apprehended from the verse, since its apprehension is possible only when the common property that is stated in the verse becomes connected with both the उपमेय and the उपमान.

If it be said :—Though the common property expressed in the verse is connected with one only, i. e. either the उपमेय or the उपमान, still, we may apprehend comparison by taking another common property which may be supposed under[1]stood as indicated by the particles इव &c.

We reply :—Although in this way the apprehension of comparison is possible, still, *in virtue of this common property that is understood, (the thing mentioned in the verse as either) the* उपमेय *or the* उपमान *would be apprehended as either the* उपमेय *or the* उपमान, not by itself, but *only as possessed of the property* that is stated in the verse. But this is not what is intended by the poet. For, what he intends is that comparision should be apprehended by means of that common property which is stated in the verse and the presence of *which* alone is indicated by the particles इव &c., and that the उपमेय and the उपमान shoald be understood as such, by themselves. *Thus, what is intended* by the poet *being clearly not established, this* Difference of Gender or of Number is a fault. But this fault *is* no other than *Violation of Uniformity.*

According to Prabhâ[2] and Chakravarti[3], the Violation of Uniformity here is thus :—The comparison which began by having the उपमेय or the उपमान as not possessed of any attribute, ends by having the उपमान or the उपमेय as possessed of an attribute.

---

1 अथ प्रतीयमानेति । इवादिबोध्येनेत्यर्थः ।Pr.

2 न च तथेति। अन्यतरस्य सविशेषणत्वं प्रकान्ताविरुद्धामित्यर्थः। Pr.

3 चिन्तारत्नमिति । अत्र च्युतत्वाख्यः साधारणो धर्मः पुल्लिंगावरुद्धे उपमेयमात्रे अन्वेति, न तु विरुद्धलिंगावरुद्धे उपमाने इति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतेर्भग्नप्रक्रमत्वम् । Cha.

According to Vivarana,[1] it is thus :—The common property that began by connecting itself with the उपमेय or the उपमान expressedly now ends by connecting itself with the उपमान or the उपमेय impliedly.

According to Sanketa,[2] Violation of Uniformity here consists in the fact that the common property assumes one gender when connecting itself with the उपमान, and another gender when connecting itself with the उपमेय.

Difference of Gender

is instanced in चिन्तारत्नमिव &c.

Here, the common property च्युतत्व being expressed by a noun in the masculine gender becomes connected with the उपमेय only, and not with the उपमान. This is, however, Violation of Uniformity as shown obove. If no common property is stated in the verse, this fault does not occur. It does not also occur if a common property is expressed by a verb ; as in स्त्रीव गच्छति &c.

Difference of Number

is instanced in सक्तवो &c.

Here, the common property शुभ्रत्व expressed by a noun in the plural number becomes connected with the उपमेय 'सक्तु' only. Here, the difference of gender, though present, is insignificant. For, if the उपमान be in the plural number, connection of the common property with both would be possible, in spite of the difference of gender. *Where, however, a word expressive of the common property*

---

1 एतच्च दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतया वाच्यतया वा उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया प्रतीयमानतया वा) उपसंहारात् Viv.

2 चिन्तेति । अत्र च्युतत्वादिको धर्म उपमानोपमेययोः प्रत्येकमन्यलिंगवचन इति प्रक्रमभंगः । San.

assumes a grammatical form that requires no change when it is to be conncted with the word expressive of either the उपमेय or the उपमान, *this fault does not occur, because the word has got a form which renders it capable of being connected with both* the उपमेय and the उपमान (*in spite of the difference of gender or of number*).

Difference of Gender no fault

is instanced in गुणैरनर्घ्यैः &c.

Here, the common property अनर्घ्यत्व can be equally connected with both the उपमेय 'गुणैः' and the उपमान 'रत्नैः', though the genders of the words expressive of both are different.

Difference of Number no fault

is instanced in तद्वेषो &c.

Here, the common properties असदृशः, मधुरताभृत : &c. can be equally connected with both the उपमेय 'वेष', and the उपमान 'विभ्रम.' (*Similarly*) *also, when there is a Differenceof Tenses or Persons, or a Change of the Imperative Mood &c, the apprehension (of comparisson does not strike* (*us*) *as* that of a thing possesed *of a uniform nature in the manner in which* it strikes us when there is no difference of Tenses *&c. Thus, this Difference or Change also comes under Violation of Uniformity itself.*

3 Difference of Tenses

is instanced in अतिथिं नाम &c.

Here, (*what is inteuded is*) *:* चेतना प्रसादं आप्नोति *but not* (प्रसादं) आप. *Thus, there is here a difference of Tenses.*

Difference of Persons.

4 is instanced in प्रत्यग्र &c.

Here, (*what is intended is*) : लता विभ्राजते *but not* (लता) विभ्राजसे. *The latter part* of the verb भ्राज्, i. e. the termination से of the

second person singular *makes the verb* भ्राज् *agree with* the pronoun त्वम् understood referring to वासवदत्ता who is *the person addressed* in the verse. For, it is a rule that a word denoting a person addressed, agrees with a verb in the second person. Now, *since the latter part* (से) *makes the verb* भ्राज् *agree with* (*the noun* लता *denoting*) *an object that is not addressed*, (*the second person of the verb*) *must be changed* (*into the third person*). For, the connection of this verb with लता a noun not in the vocative case cannot be apprehended unless this change is effected. *Thus, there is a difference of Persons.* We should therefore read विभ्राजते· This termination of the third person can now make the verb भ्राज् agree with भवती a noun which refers to देवी in the vocative case.

5

Change of the Imperative Mood

is instanced in गङ्गेव प्रवहतु &c.

Here, (*what is intended is*) : गंगा प्रवहति, *but not* (सा) प्रवहतु. For, the Imperative mood can be used in connection with कीर्ति only, but not in connection with the Ganges which was and is even now flowing. *Thus, the Imperative Mood which consists in making a thing do what it was not doing* (*before*) is changed into the Indicative.

Similarly, *other like things, although admitting of a connection with the* उपमान, *may not admit of a connection (with the* उपमेय); *thus, the change of the Imperative Mood &c.* (*may be found to occur elsewhere also*).

For instance, there may be a change of the Benedictive mood as in चिरं[1] जीवतु &c. So also there may be a change of a verb as in इंद्रस्येव[2] &c., where the verb प्रार्थ्यते is impossible in the case of the उपमान, and must therefore be changed into another.

---

1 अन्यस्यार्थस्येति । 'चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो मुनिर्यथा' इत्याशीर्वादादिरूपस्येत्यर्थः । Pr.

2 अन्यस्य । प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः। 'इंद्रस्येव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते जनैः' इत्यादौं प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमाने इति द्रष्टव्यम् । Pr.

The word भेद in विधिभेद means 'change' not 'difference'. For, we do not here get two different Imperative Moods, one as connected with the उपमेय and the other as connected with the उपमान.

(*If it be said:*) In all the examples above cited, *we may take a common property, either expressed or implied, different* from that which is affected by the change of tenses &c.; *thus,* through this another property, *the apprehension of comparison may result; afterwards the common property which is under dispute may be connected with either the* उपमेय or the उपमान as the case may be. For instance, in the verse विभ्राजसे &c., we may take विविक्तमूर्तत्व as the common property between the 'creeper' and the 'Heroine' and by means of it may understand comparison; we may then connect विभ्राजसे with नायिका only. *Thus, there is no Difference of Tenses &c. at all* in the above examples. *In those places also where* another common property is absent, and *the comparison is apprehended through that common property which is expressed* (*in the sentence*) and which undergoes a change on account of the change of tenses &c., *as in* युधिष्ठिर इव &c., comparison cannot fail to be apprehended, since *we may* take the same common property, i. e. (सत्यवादित्व) not as expressed by the words सत्यं वदति but as implied by the particle इव, and through it *understand* (*comparison by understanding*) *the sentence thus:— This* (*man*) *whose habit, like that of Yudhishthira, is to speak the truth, speaks the truth.* This common property cannot be changed, because the habit of speaking the truth which is the meaning of सत्यवादित्व—is the same at all times (either in the past or in the present). *It should not be urged that,* comparison being thus effected by the words युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी, the remaining words सत्यं वदति are useless, and that thus, *there is Tautology* (पौनरुक्त्यम् *in* सत्यवादी सत्यं वदति. *For,* just *as from* the twice employment of the verb पुष् in रैपोषं पुष्णाति, an additional idea of 'nourishment in a sumptuous (and not miserly) manner,' is brought out and thus there is no Tautology there, *so* there is no Tautology here also, because the repetition of सत्यं वदति conveys the additional idea that truth-speaking is quite (disinterested and) natural and not selfish on the part of this man. Thus, (*from the whole sentence* युधिष्ठिर &c.) *we apprehend that this man is a speaker of the truth*

by speaking the truth like युधिष्ठिर, i. e. naturally ; in other words, that he is a natural speaker of the truth.

(We reply :—) *True what you say. But this justification is to be resorted to only in the case of such examples as have long been in current use. It is not, however, completely free from objection. For, Tautology destroys,* i. e. delays *the apprehension of the thing in question* such as a flavour or a figure. *That it does* so *is the experience of men of taste* and cannot therefore be gainsaid.

Moreover, we cannot accept your view that comparison can be apprahended by accepting a common property that is implied and rejecting that which is expressed. Because, comparison is intended to be brought out by means of the expressed property itself.

Absence of resemblance (असादृश्य) *and Impossibility* (असंभव)— faults occurring in उपमा—*also terminate in Improper Signification* (अनुचितार्थत्व) *itself.*

असादृश्य

is instanced in ग्रथ्नामि &c.

Here, resemblance between a 'poem' and the Moon, and 'senses' and 'rays,' is nowhere perceived in the world. *Thus, this is Improper Signification.* The word ग्रथ्नामि[1] shows that the figure in the line is उपमा and not रूपक.

Chakravarti[2] says, however, that this fault is nothing but Unemployedness (अप्रयुक्तत्व) ; otherwise, some resemblance bet-

1 न च काव्यमेव शशी इत्यादिरीत्या रूपकसमास एवास्तु, रूपकस्यापि सादृश्यमूलकत्वात्तत्राप्ययं दोषः संभवतीति वाच्यम्, ग्रथ्नामीति बाधकावतारात् । Vâm.

2 इदमापाततः , वस्तुतस्तु अप्रयुक्तत्वमेवात्र दोषः, अन्यथा कष्टार्थोदाहरणे 'महाकाव्यव्योम्नि' इत्यादौ यथाकथंचित्साधर्म्येणेव अत्रापि आल्हादकत्वादिना काव्यशशिनोरौपम्याक्षतेरिति मन्तव्यम् । Ch.

ween the 'poem' and the Moon, say, for instance, 'pleasingness', can be found out, and thus comparison can be brought out from the verse, as it is from महाकाव्यव्योम्नि &c. an example of the fault called Obscurity (कष्टत्व).

Although साधर्म्य here and elsewhere has been translated by the word 'resemblance', still, as has been shown already (Vide Note. p. 1), it really means साधारणधर्मसंबंध which is the cause of 'resemblance' (Vide Udyota p. 6. l. 4). काव्य and शशी, अर्थ and रश्मि are here the अनुयोगी[1]s of this संबंध. The प्रतियोगी of it here and in the other places where the word साधर्म्य occurs is साधारणधर्म itself.

असंभव

is instanced in निपेतुरास्या &c.

Here, also 'flaming showers of rain issuing out of the orb of the Sun' are impossible. Thus, the thing described (in the verse) displays nothing but Improper Signification.

The fault of उत्प्रेक्षा called 'Inability' is nothing but Inexpressiveness (अवाचकत्व) of a word. *In* उत्प्रेक्षा *also,* such *words* as ध्रुव, इव *&c. alone are able to bring out* (*the sense of*) *probability and not the word* यथा *also which singly*,[2] i. e. not accompanied by such a word as प्रायः &c., *is able to point out mere resemblance. Now that* (*resemblance*) *is not here intended. Thus, the inability of this* (*word,* i. e. यथा) *to bring out that* (*sense,* i. e. the sense of probability) *constitutes the fault of Inexpressiveness.*

अशक्ति

is instanced in उच्चयौ &c.

Here, the faulty word is यथा ; we should therefore read[3] ध्रुवं for यथा.

---

1 अस्य च साधर्म्यस्य उपमानमुपमेयं च द्वावप्यनुयोगिनौ । Cha.

2 केवलस्येति । प्रायःपदाद्यसमभिव्याहृतस्येत्यर्थः ।Pr.

3 ' नारीलोचनचातुर्यशंकासंकुचितं ध्रुवम् ' इति युक्तः पाठः । Pr.

The fault of अर्थान्तरन्यास called 'Objectlessness' is nothing but Improper Signification.

The adducing of another proposition to corroborate the statement of *a thing which, although imagined as probable, is yet void of a real nature, and is therefore like any (other) unreal thing* such as the horn of a hare, *is extremely improper like the drawing of pictures in the sky. Thus, the fault 'Objectlessness' of this* अर्थान्तरन्यास corroborating the statement of a matter which is the subject of उत्प्रेक्षा, *is nothing but Improper Signification.*

निर्विषयत्व

is instanced in दिवाकराद्रक्षति &c.

Here, 'fear from the Sun' on the part of 'darkness' which is an *inanimate* object *is itself impossible. Whence then* the possibility of *'protection' by 'the* Himâlaya *Mountain,' due to this* fear on the part of 'darkness'?

Thus, *this (fact)*, i. e. 'the Mountain's protecting darkness' *being apprehended* here *as possessed of an unreal character, there is no (question of) improbability about it. Hence an attempt to corroborate this fact*, i. e. to show that it is probable, *is altogether useless.* For,[1] corroboration has for its object the removal of an improbability. But, here the fact being unreal and of an indefinable nature the question whether it is probable or otherwise is quite irrelevant. It is only those facts which are real and whose natures are ascertained, which deserve corroboration, i. e. which must be shown to be probable. Thus, the corroboration of an unreal fact is faulty. It is faulty only when the fact is unreal and indefinable naturally. It is not faulty,

---

1 अनुपपत्तिनिवारणार्थं हि अर्थान्तरमुपन्यस्यते । न चात्रानुपपत्तिः । अनवधारितस्वरूपत्वादस्य । निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपपादनमुचितम् । यत्र तु अतात्त्विकमपि कविप्रौढोक्त्या निश्चितस्वरूपं तत्र 'सुसितवसनालंकारायाम्' इत्यादौ अतात्त्विकस्यापि समर्थनं न दोषायेति बोध्यम् । Viv.

however, when the fact, although unreal and indefinable naturally, is yet imagined by the poet as possessed of a real and definite nature ; as in सुसितवसना &c. (Vide Example of अर्थान्तरन्यास).

A समासोक्ति, *in virtue of attributes common* to the उपमान and the उपमेय, *intimates,* i. e. causes the apprehension of, *the particular* उपमान intended in the verse, *although it is not there stated* in actual words. *Hence inasmuch as* that उपमान is already apprehended, *there is here no motive for again stating it.* Thus, (*this*) *purposelessness of* (*the statement of*) *the* उपमान *is* a fault ; but it is nothing but *either Superfluity* (अपुष्टार्थत्व) *or Tautology* (पुनरुक्तत्व); as in स्पृशति &c.

Here, just as in virtue of the *common attributes* स्त्रीस्पर्शकारित्व and पुरुषस्पृश्यत्व, *and the use of* the *particular genders* of the nouns तिग्मरुचि and ककुभ्, *the Sun is intimated to be the hero, and the 'directions' to be the heroines ; so* for the same reasons, i. e. in virtue of the common attribute अतनुमानपरिग्रहया and the feminine gender of the noun दिनश्री, '*the beauty of the autumnal day*' *will also be intimated to be the rival heroine. This being the case, what necessity is there of* stating the उपमान 'दयिता' by *the use of the word* दयिता *which is expressive of itself.* Thus, the word दयितया is either Superfluous (according to मम्मट), or Tautologous (according to others), because its sense is obtained by Implication from the other words of the verse.

If it be said : If the statement of the उपमान is open to the fault of Superfluity, then श्लेषोपमा would be without a province; for, in it the presence of the उपमान is necessary as enabling it to become striking.

We reply :—No. For, *that is the province of* श्लेषोपमा *where even though common* (*or paronomastic*) *attributes are present,* समासोक्ति, *unless the* उपमान *is stated, is not apprehended as* (clearly as in the verse स्पृशति &c. where it is clearly apprehended even though the उपमान may not be stated).

What is meant is this :—Where, even though the उपमान is ...ssed by a word expressive of itself, समासोक्ति does not vanish,

there inasmuch as समासोक्ति is necessarily apprehended indepen dently of the उपमान, समासोक्ति itself serves the purpose of inti mating the उपमान. Thus, the employment of a word to expre the उपमान is there useless ; as in स्पृशति &c.

But, where समासोक्ति vanishes when the उपमान is expresse and where the उपमान is not apprehended when it is not expre sed, all the attributes mentioned in the verse being connected with the उपमेय only, there the उपमान should be expressed ; as in स्वयं च &c.

Here, the उपमान, i. e. 'Morning twilight,' cannot be clearly apprehended unless it is expressed by the word प्रभातसंध्या.

In अप्रस्तुतप्रशंसा *also,* the uselessness of the statement of the matter in hand is the fault called 'Superfluity.'

There also, *the matter in hand, being apprehended in th very*[1] *manner,* i. e. from paronomastic or common attribute, *should not be vitiated* by the fault of Superfluity, *by again bei expressed* by a word ; as in आहूतेषु &c.

Here, the matter in hand, *i. e. a 'thoughtless king' can be intimated by (the description of) the Universal of the particular kind,* i. e. the 'Non-recognition of the difference of things', *which is not the matter in hand. Thus, the expression of it again* by a word *is improper* and constitutes the fault of either Superfluity or Tautology.

Thus, these faults belonging to figures, and other possible faults also, similar to these, do not deserve to be separately treated, because they are included under the class of those very figures which have been treated already, i. e. in the Seventh Ullâsa.

---

1 अनयैवेति । श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः । Pr.

APPENDIX.

1 अत्युक्ति.

अत्युंक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् । त्वयि दातरि राजेंद्र याचकाः कल्पशाखिन :॥ Ku. अद्भुतं आश्चर्यभूतम् । अतथ्यं मिथ्याभूतम् । A.

The word वस्तु in Mammatâ's definition of उदात्त includes in its meaning, courage, generosity &c. also as wealth. Thus, अत्युक्ति is nothing but उदात्त. (Vide Udyota p. 98).

2 अधिक.

यत्रान्योन्यविरुद्धं विरुद्धबलवत्क्रियाप्रसिद्धं वा । वस्तुद्वयमेकस्माज्जायत इति तद्भवेदधिकम् ॥ Ru.

विरुद्धाभ्यां बलवतीभ्यां क्रियाभ्यां प्रसिद्धम् । Na.

Ex. मुंचति वारि पयोदो ज्वलन्तमनलं च यत्तदाश्चर्यम् । उदपद्यत नीरनिधेर्विषममृतं चेति तच्चित्रम् ।

This may be included nnder विषम as defined by Pradipa.

3 अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपक.

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् । S. D.

Ex. इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलंकः शशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः।
इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥

This is रूपक. (Vide Udyota p. 80).

4 अनुकूल.

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् । S. D.

Ex. कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठं तदा ॥

This is a kind of व्याघात (Vide Udyota p. 140 line 17).

5 अनुगुण.

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः । नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् Ku.

तद्गुण occurs also when the quality possessed by an object is brought into prominent relief by proximity with another object. Thus, अनुगुण is not a distinct figure. (Vide Udyota p. 138).

6 अनुपलब्धि.

प्रमाणत्वेन निर्दिष्टाऽनुपलब्धिरलंक्रिया । अयशस्तव नास्तीति सत्यं, यन्न श्रुतं क्वचित् । A.

The mere knowledge derived from this kind of evidence is not striking and does not minister to the expressed or suggested sense of the verse. Thus, this is no figure. (Vide Udyota p. 141).

7 अनुज्ञा.

दोषस्याऽभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् । विपदः संतु नः शश्वयासु संकीर्त्यते हरिः ॥ Ku.

The three divisions of विशेष mentioned by मम्मट are not exhaustive. Hence विशेष occurs also when a man desires a bad thing by seeing some good in it. Thus, अनुज्ञा is not a distinct figure. (Vide Udyota p. 137).

8 अर्थापत्ति.

Ex. तवाग्रे यदि &c.

केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः ।R. G.

When the establishment of one fact implies the establishment of another fact, the reason for the establishment of both being the same, it is अर्थापत्ति. According to Udyota, however.

ULLÂSA X.

After having treated of the 'figures of word' in the ninth Ullâsa, (*Mammata now*) *treats of the 'figures of sense'* in this Ullâsa, and, first, he defines Comparison which, among the figures of sense, is principal, owing to its being very intelligible and pleasing, and owing to its being at the root of many other figures, such as उपमेयोपमा, उत्प्रेक्षा, प्रतीप, स्मृति, भ्रान्ति, संदेह, रूपक, &c.

1. COMPARISON (उपमा)

(KÂRIKÂ I.)

Connection of two distinct things with a common property is Comparison.

साधर्म्य means साधारणधर्मसंबन्ध not सादृश्य. For, according to Gram[1]marians, the termination य that is applied to the compound word सधर्म denotes the connection of a समानधर्म with the thing or things possessed of that समानधर्म. As पीताम्बरत्व denotes the connection (i. e. संयोग) between a yellow garment and the man who wears it. Now the connection between the समानधर्म and the things possessed of that समानधर्म cannot be सादृश्य; for, सादृश्य exists between the two things possessed of a समानधर्म; not between a समानधर्म, on the one hand, and things possessed of that समानधर्म, on the other.

---

1 समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधाति, तथापि संबन्धिनि वर्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रत्ययः। तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते । पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः। औपगवत्वामिति अपत्यापत्यवत्संबन्धः । *Vide* कैय्यट on Patanjali's महाभाष्य. Chap. V.

There is another argument to prove that साधर्म्य does not mean सादृश्य. The sentence[1] हंसीव धवलश्चन्द्रः is admitted on all hands to be an example of a faulty comparison. The comparison is faulty here, because the common property धवलत्व cannot be connected with the उपमान (हंसी), the word हंसी being in the feminine gender and धवल in the masculine. But it is a rule that the word of comparison इव brings out the connection of the उपमान and the उपमेय with that common property (such as धवलत्व here) which is expressed in the sentence. Now, since धवलत्व cannot be connected with हंसी, the comparison becomes faulty. If, however, इव conveyed the sense of simple resemblance (सादृश्य), and not of connection with a common property (साधारणधर्मसंबन्ध), comparison would not be faulty. For, we might understand any other common property than धवलत्व as connected with हंसी and चन्द्र, and thus understand comparison. That the comparison is faulty here, however, shows that साधर्म्य (and comparison is nothing but साधर्म्य) means साधारणधर्मसंबन्ध and not सादृश्य.

If it be said that inasmuch as 'connection with a common property' is but a connection, and that inasmuch as a connection exists between two things, the two things between which that connection exists, must be stated wherever that connection is stated; and since those two things are not stated in the present definition, it is open to the fault of 'Deficiency'; we reply that those two things we obtain here by implication; the two things are a thing compared (उपमेय) and a thing compared to (उपमान). These are the appropriate correlatives as far as 'connection with a common property' is concerned, and these only are implied here, and not such, for instance, as cause[2]

1 हंसीव धवल इत्यादौ चोपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधननियमेन पुंस्त्वविशिष्टधावल्यस्य हंस्यामन्वयासंभवेन दुष्टोपमात्वं संगतमिति ज्ञेयम् 1 Pr.

2 न चेति । कार्यकारणादिकयोरपि कथंचित्साधर्म्यसंभवात् तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काशयः। चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावान्नातिप्रसंगः। यत्र तु तादृशं साधर्म्यमस्ति, यथा 'पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्' इत्यादौ, तत्र तयोरुपमानोपमेयत्वमुपमालंकारश्चेष्ट एवेति समाधानार्थः। Pr.

…यप्रकाशे दशमोल्लासे प्रतिपादितानां विषयाणां वर्णानुसारेणानुक्रमणी।

